

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ОЛЕСЯ ДЗИРА

**УКРАЇНЦІ В КАНАДІ:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
В КОНТЕКСТІ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
1918–1939 рр.**

Київ 2020

УДК 325.54(71):314.151-054.72(=161.2)"1918/1939"(043)

Науковий редактор
доктор історичних наук Т. Д. Антонюк

Рецензенти
доктор історичних наук, професор М. Г. Палієнко
кандидат історичних наук І. І. Стамбол

В оформленні обкладинки використано плакат корабельної компанії «Cunard Line»
(URL: https://www.umanitoba.ca/libraries/units/archives/prairie_immigration/educational_site/illhist/08d.shtml)

Затверджено до друку вченою радою Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (протокол № 7 від 16 листопада 2020 р.)

Дзира О. Українці в Канаді: суспільно-політичне становище в контексті імміграційної політики 1918–1939 рр. / Олеся Дзира / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; наук. ред. Т. Д. Антонюк. – Київ, 2020. – 260 с.

ISBN 978-966-02-9462-2

У книзі досліджуються суспільно-політичне становище українців Канади в міжвоєнний період, їхня участь у політичному та громадському житті та впливи на них політики Канади. Розкрито причини другої хвилі імміграції українців до Північної Америки, а також її характер, склад, умови переїзду. Показано залежність імміграційних процесів від законодавства Канади, еміграційної політики Польщі, Румунії, Чехословаччини, СРСР, діяльності мореплавних компаній та допомогових товариств.

Виявлено цілі створення українських громадських організацій та освітніх закладів, охарактеризовано напрями та результати їх діяльності. Обґрунтовано вплив українських громадських об'єднань на консолідацію діаспори, збереження національної самобутності та запобігання асиміляційним тенденціям. Досліджено роль українців у політичному житті країни. Показано ставлення владних кіл та громадськості Канади до діяльності українців.

Видання розраховане на викладачів, науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією зарубіжного українства.

УДК 325.54(71):314.151-054.72(=161.2)"1918/1939"(043)

ISBN 978-966-02-9463-9

© О. Дзира, 2020
© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
НАН України, 2020

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ	
1.1. Стан наукової розробки теми	10
1.2. Джерела дослідження	39
РОЗДІЛ 2. ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	
2.1. Імміграційне законодавство Канади у міжвоєнний період	53
2.2. Умови виїзду та поселення українців у Канаді	67
2.3. Діяльність товариств опіки над українськими емігрантами	87
РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ЇХНЬОЇ УЧАСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ	
3.1. Участь та роль українців у політичному житті країни	95
3.2. Державне регулювання діяльності громадських організацій і українські громадські об'єднання в Канаді в повоєнні роки	104
3.3. Особливості функціонування українських національно-патріотичних громадських організацій у діаспорі	112
3.4. Комуністичні та соціалістичні товариства українців у Канаді	155
РОЗДІЛ 4. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КАНАДІ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	
4.1. Громадська ініціатива у розбудові українських шкіл діаспори	181
4.2. Українознавчі студії у вищих освітніх закладах Канади	192
ВИСНОВКИ	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	213
УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	242
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	245

ПЕРЕДМОВА

Поза Україною за різними підрахунками проживає близько 20 млн. осіб українського походження, їх частка в Канаді становить більше одного мільйона і є високим процентом від загальної кількості населення держави загалом. Українська діаспора в Канаді вважається другою за чисельністю у світі після Росії. Але, на нашу думку, першою за такими критеріями, як організованість, згуртованість, національна свідомість та активність у встановленні контактів з батьківщиною. Українці водночас є найбільшою слов'янською діаспорою в Канаді.

Канаду називають «країною іммігрантів», імміграційні процеси суттєво впливали на її історію. Для їх регулювання у Канаді функціонувало у різні роки окреме міністерство. Це доводить важливість і вагомe місце імміграції у розвитку країни. Зараз триває четверта хвиля імміграції українців до Канади (деякі дослідники виділяють і п'яту хвилю імміграції після Революції гідності), яким корисно буде ознайомитись з досвідом своїх попередників.

Проблема суспільно-політичного розвитку українців у контексті імміграційної політики Канади не знайшла належного висвітлення в історичних працях дослідників. У радянський час з ідеологічних міркувань вона не вивчалась належним чином, щоб не викликати інтерес до представників української діаспори, більшість з яких була борцями за незалежність України, та й взагалі зайвий раз не наголошувати на такому явищі, як еміграція.

У роки незалежності обрана тема не стала предметом комплексного дослідження науковців. Більшість розвідок стосувалась першої та третьої хвилі імміграції до Канади. Недостатньо дослідженими у вітчизняній та зарубіжній науці є правовий статус та суспільно-політичне становище українців у Канаді в міжвоєнний період, їх роль та місце у канадському суспільстві.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є достатньо репрезентативною та різноманітною, через що потребує детального розроблення та вироблення оптимальних підходів при опрацюванні. У монографії використано певну кількість неопублікованих і неопрацьованих архівних документів, що можуть бути залучені майбутніми дослідниками для з'ясування впливу імміграційного законодавства Канади на становище національних меншин у країні у міжвоєнний період.

Правлячі кола Канади протягом багатолітньої історії виявляли свою зацікавленість утворенні української державності і неодноразово демонстрували позитивне ставлення й підтримку цих процесів. Можна стверджувати, що до формування таких настроїв долучився активний український сегмент у цій країні. Тому чергове вивчення українсько-канадської проблематики, зокрема політики канадського уряду стосовно українських іммігрантів, є цеглинкою у налагодженні контактів з діаспорою. Також дослідження мережі громадських організацій, заснованих українською етнічною спільнотою, дає можливість врахувати досвід творення громадянського суспільства для сучасної України. Так само і політика стосовно нацменшин надає змогу визначити відносини між державою і громадянським суспільством. Дослідження здобутків

громадських організацій в діаспорі як фактору, що безпосередньо впливав на підвищення їх статусу в країні, залишається актуальним у контексті сучасного національно-державного відродження. Особливо цікавим є розвиток українського народу в межах демократичної держави, у той час як на теренах історичної батьківщини панували тоталітарний та авторитарний режими, а українці були об'єктом дискримінаційної політики.

Представлена монографія містить важливу інформацію про причини, характер, склад, чисельність та умови української імміграції до Канади, особливості імміграційної політики країни; включення українців до канадських владних структур, характеристику завдань і напрямів діяльності українських громадських організацій у новій країні поселення, будівництво власних навчальних закладів і реакцію на все це канадської спільноти та політиків.

Українська імміграція до Канади розпочалась ще у 1891 р. Піонери першої хвилі проторували шлях для майбутніх українських переселенців. Вони доклали титанічних зусиль задля розвитку канадського господарства і заселили та обробили безлюдну землю прерій. Блоковий принцип поселення на новій землі призвів до збереження тісних контактів між українцями, а отже і їхніх традицій, звичаїв, побуту та культури.

Українські поселення отримують й українські назви. Нагадували діаспорі рідний дім місцевості Україна, Новий Київ, Січ, Галич, Стрий, Буковина, Одеса, Козак. Українські географічні назви з'явилися у Канаді ще до приїзду наших перших переселенців. Свідченням цього є топоніми Одеса (1854 р.), Хортиця (1875 р.). Останній надали нащадки німецьких колоністів з України у Манітобі. Звісно поширення українських назв продовжилось у час активної української імміграції. Прізвища видатних митців відобразились у таких географічних назвах, як Куліш, Шевченко. Прізвища Мазепа, Петлюра, Шептицький, заборонені на певних теренах України, знайшли своє життя у назвах населених пунктів нової батьківщини. Також українські канадці не забували про здобутки іммігрантів і вшанували їх пам'ять у топонімах Ферлей, Косташ, Шандро тощо. Кридор, Мелеб, Мирнам засновані на нових просторах і є відбитком канадської культури та мови [див. 323].

Якщо піонери української імміграції до Канади залишали батьківщину через скрутне економічне становище власних сімей, то їх наступників у міжвоєнний період спонукали до цього не лише фінансові труднощі, а й соціальні та політичні реалії, що склались у роки розчленування українських земель між Польщею, Чехословаччиною, Румунією та Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Саме протягом 1918–1939 рр. Канада, за статистичними даними, вийшла на перше місце за кількістю українських переселенців за океаном. Це було пов'язано зі встановленням ряду обмежень на в'їзд у США, а також кращими умовами для проживання і праці в Канаді, ніж в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Уругваї тощо.

З різних куточків України, а в основному Західної, знаходились охочі шукати кращу долю за кордоном. На початках їх скеровували агенти мореплавних компаній, зацікавлені у швидкому збагаченні, та так звані «товариства опіки» над емігрантами. Ці організації працювали в Канаді та Західній Україні, оскільки з політичних мотивів у Радянській Україні не могли виникнути відповідні умови для їх роботи. Вони надавали відомості про документи, необхідні для виїзду, й допомагали в їх оформленні,

ознайомлювали бажаючих з останніми змінами в канадському законодавстві, допомагали шукати роботу в Канаді тощо. Базуючись на громадських засадах та ініціативі членів, вони значно полегшили і покращили умови поселення і майбутнього проживання українців за кордоном. Дехто сприймав їх діяльність як злочинну, що зайвий раз заохочувала покинути рідні землі та свій народ. Однак, вони були далеко не головним важелем системи, що підштовхувала українців до масового виселення. Так, уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини не ставили серйозних перешкод перед еміграцією українців. Вони бачили в ній користь, адже через виїзд зменшувалась кількість непотрібного їм українського населення. У цьому полягав трагізм міжвоєнної імміграції, коли українці ставали зайвими на рідній землі. Натомість їх чекали прерії.

Канада розраховувала на здорових, працелюбних, грамотних та мінімально фінансово забезпечених нових поселенців. Згідно з її законодавством в'їзд був заборонений для неосвічених, хворих на інфекційні захворювання людей, калік, злочинців, анархістів тощо. Кількісні показники імміграції регулювались безпосередньо урядом Канади, який їх встановлював. Відповідно до його розпоряджень бажаними для країни були працівники у сфері сільського господарства, жінки-прислуга. Мали можливість для в'їзду в Канаду також члени їхніх сімей за умови їх повного фінансового забезпечення. Канадський уряд зважав не тільки на фізичні та професійні характеристики переселенців, а й на їх національність, що, звісно, не було прописано у законі, але лягло в основу імміграційної політики.

Загалом у міжвоєнні роки до Канади виїхало близько 68–70 тис. українців. Не всі вони були землеробами та прислугою, але такими рахувались. Про ставлення до них місцевого населення можна довідатись зі сторінок запропонованої монографії.

Зклопотані виживанням у нових умовах, українці не одразу по приїзді почали турбуватись про покращення свого суспільно-політичного становища в Канаді. Зрушення у цьому напрямі відбулись на початку ХХ ст., коли українська діаспора почала ставати на ноги, коли почали з'являтися перші українські школи і осередки товариства «Просвіта», коли у 1913 р. постає Український народний дім у Вінніпезі. Згодом українці починають виявляти інтерес до державної політики і участі у ній. Так, з'являються перші депутати українського походження у провінційних та федеральному парламентах країни. Представниками до парламенту від українців були переважно юристи, вчителі, лікарі, громадські діячі, найчастіше особи з вищою освітою. У міжвоєнний період до федерального парламенту потрапив перший та єдиний посол – М. Лучкович. Одним з основних завдань українських парламентарів було відстоювання прав української національної меншини в Канаді. Активне залучення переселенців до участі у державній політиці Канади допомогло їм інтегруватися в нове суспільство.

Після Першої світової війни починається найромантичніший період мрій в історії української імміграції до Канади. Це час, коли формуються різні напрями українських суспільно-політичних рухів, такі як ліберальний, націоналістичний, консервативний тощо. Їхнє ставлення одне до одного переважно було ворожим, але їхні роз'єднаність і суперечності свідчили про глибоку віру у майбутню швидку незалежність України. Адже саме тому вони не хотіли поступатись своїми поглядами і розраховували, що найближчим часом їхні політичні програми стануть у нагоді в Україні. Частина з

них вважала, що ця імміграція тимчасова і вони повернуться на батьківщину, коли ситуація поліпшиться. Зменшення конфліктів, компромісність у своїх гаслах, вчинках і об'єднання у 1940 р. у Комітет українців Канади свідчили про зародження сумнівів у швидкому здобутті незалежності України, а отже і втрати гостроти суперечностей між різними громадськими організаціями. Міжвоєнний же період був часом віри, а не кволої надії, часом, коли новоприбулі борці років Української революції були сповнені живими спогадами і бажанням реваншу. Примара вільної України не давала їм спокійно облаштуватися у Канаді та забути про свої мрії про державність. Тому міжвоєнні десятиліття сповнені бурхливими подіями у суспільно-політичному житті української діаспори за океаном.

Канада стала придатним ґрунтом для поширення комуністичних ідей серед українства. У час, коли громадські об'єднання національно-патріотичного спрямування домагались визнання канадською владою Української Народної Республіки (далі – УНР), прагнули, щоб представники уряду домоглися на мирній конференції по закінченню війни встановлення кордонів УНР за етнографічним принципом, нарощує сили комуністичний блок. За сприяння українців постає нелегальна Комуністична партія Канади (далі – КПК), вагомий відсоток членів якої вони склали. Комуністична агітація знайшла своїх прихильників в українському середовищі. Особливо вона була результативна у період Великої економічної депресії в Канаді у 1929–1933 рр., коли несвідомі маси шукали винних у своїх негараздах і починали зневірюватися у демократичних цінностях західного суспільства.

Національно-патріотичні та ліворадикальні сили були антагоністичними таборами в діаспорі у міжвоєнні десятиліття. Кожен з них намагався перешкодити діяльності іншого. Позитивним є той факт, що перші, хоч і були менш згуртованими, все ж лідирували за кількістю прибічників. До їх вимог та прохань прислухались владні кола держави, а комуністичний рух неодноразово забороняли і у своїй меті – встановлення комуністичного ладу в Канаді – він був неуспішним. Проукраїнські ж організації, навпаки, змогли винести гострі та болючі питання самостійності України, голодомору 1932–1933 рр., репресій, польської політики пацифікації, дискримінацій українців у Канаді тощо на розгляд парламенту і зустрічали схвалення у вирішенні порушених ними проблем.

Населення Канади через різноманітні робітничі страйки, в організації яких активну участь брали деякі з українських переселенців, упереджено ототожнювало більшість українців з комуністами. У Саскачевані навіть діяв ку-клукс-клан, вороже налаштований проти іммігрантів з Центральної та Східної Європи. Не завжди становище українців у Канаді було задовільним, оскільки спостерігались випадки рееміграції. Лише довгі роки відданої праці і громадської діяльності, боротьби за свій статус дозволили їм посісти гідне місце в канадському суспільстві.

Період другої хвилі імміграції українців до Канади позначився зростанням у кількісному і якісному планах освітніх установ. Поштовхом до цього стали не лише новоприбулі національно свідомі українці, а й прийняття закону про заборону двомовних шкіл у Канаді в 1916 р. Єдиним шляхом збереження української мови та культури стало заснування мережі приватних шкіл та інститутів. Уроки українських учителів у публічних школах проводились після обов'язкових годин навчання, по

суботах чи під час канікул. Окремо викладали «рідношкільні» вчителі в народних домах тощо. Завдяки сумлінній праці педагогів діти в діаспорі могли вивчати українську мову, літературу, історію, культуру. Змогу продовжувати, вдосконалювати знання з цих предметів вони мали у бурсах та інститутах за порівняно низьку платню. Виші стали не лише центрами зосередження провідних освітніх кадрів, у них також діяли й виховувались громадські активісти.

Отже, у міжвоєнний період українська діаспора створила власний механізм самоврядування та самоорганізації, цим самим заклавши підґрунтя для суспільної консолідації української діаспори, пристосування до нової дійсності, збереження своєї ідентичності та подальшого піднесення свого соціального статусу в Канаді.

Олеся Дзира

РОЗДІЛ 1 ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія зарубіжного українства, яке складає великий відсоток від усього українства в цілому, є невід'ємною частиною світової наукової думки і входить до кола інтересів сучасних вітчизняних дослідників. Її подальше плідне вивчення вимагає спеціальних історіографічних видань. Наразі існує невелика кількість суто історіографічних досліджень, присвячених проблемам української діаспори Канади у 1918–1939 рр. Це пов'язано з довгим замовчуванням проблеми української еміграції в час існування СРСР, а також недостатнім її вивченням після відновлення незалежності України. Більшість напрацювань із зазначеного напрямку не відриваються від контексту історичних робіт і входять до них як обов'язковий елемент згідно з сучасними вимогами до наукових публікацій в Україні. З іншого боку, як видно з більшості праць канадських авторів, історіографія дослідження не була обов'язковим складником їхньої структури.

Проблемам імміграційної політики Канади та історії української діаспори у міжвоєнний період присвячено чимало наукових студій. Умовно історіографію дослідження можна поділити на: 1) наукові праці радянських учених; 2) наукові дослідження в незалежній Україні; 3) наукові праці діаспорних та зарубіжних учених.

Протягом десятиліть радянська історіографія замовчувала або фальсифікувала відомості про становище українців за межами СРСР. Вона розглядала явище еміграції як прояв класової боротьби селян та робітників, а історію діаспор показувала у світлі переваг соціалістичного способу життя порівняно з вадами капіталістичного. У 1970-х – першій половині 1980-х рр. виходять поодинокі дослідження А. Шлепакова, В. Євтуха, Л. Лещенка, Ю. Макара, О. Сича тощо [241; 281; 288; 356]. Природно, що вказані роботи мали пропагандистське призначення, проте залучений авторами фактичний матеріал давав можливість отримати важливі відомості про життя українців Канади. З другої половини 1980-х рр., на тлі політики гласності намітилися нові тенденції, що полягали у перегляді методологічного інструментарію та відмові від частини оціночних стереотипів попередньої доби. Показовою для цього періоду є, зокрема, стаття В. Євтуха «Иммигранты в инациональной среде: проблемы адаптации» [237].

Зі здобуттям незалежності України з'явилися нові можливості при здійсненні наукових досліджень із зазначеної теми, відкрився доступ до заборонених раніше джерел та зарубіжної історіографії, стали активно налагоджуватись контакти з діаспорою. Вітчизняні вчені, зокрема у співавторстві з науковцями

діаспори, починають видавати незаідеологізовані, не обмежені класовим підходом при вивченні історії праці. Так, публікуються: довідник «Зарубіжні українці» за редакцією С. Лазебника [418], узагальнюючі праці «Українці в зарубіжному світі» за редакцією А. Шлепакова [351] (яка щоправда, ще містить окремі радянські ідеологеми), «Українці у світі» В. Трощинського та А. Шевченка [344], у яких подається синтетична інформація про українських переселенців та діяльність заснованих ними організацій у різних країнах світу, водночас опис українських етнічних груп охоплює всі етапи в історії переселень, а не лише міжвоєнний період і тому є максимально скороченим через широту теми. Подібний характер мають навчальний посібник Б. Лановика, М. Граф'яка, Р. Матейка, З. Матисякевича та інших «Українська еміграція: від минувшини до сьогодення» [347] та колективна монографія В. Євтуха, Є. Камінського, О. Ковальчук і В. Трощинського «Зберігаючи українську самобутність» [249]. Щоправда, в останній, говорячи про українців у Канаді, автори акцентують саме на українцях-комуністах і їх зв'язках з Радянським Союзом. Незважаючи на останню заувагу, саме В. Євтух зробив вагомий внесок у розробку теоретичних проблем етнічних взаємин і адаптації іммігрантів у іншонаціональному середовищі. У його численних наукових дослідженнях висвітлені причини еміграції, її склад, характер розселення. Вчений також є співавтором ряду монографій з історії еміграції й історії українців у Канаді [239; 242; 346; 240], частина з яких все ще була позначена концептуальними підходами тоталітарної доби. Слід підкреслити, що саме В. Євтух стояв біля витоків діаспорознавчих студій, у 1991–1995 рр. очолював Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України, у 1995–1997 рр. – Міністерство (згодом Державний комітет) України у справах національностей та міграції; тобто як науковець і політичний діяч активно долучився до розширення та поглиблення зв'язків із зарубіжними українцями.

У згадуваний період зростає зацікавленість до вивчення української діаспори Канади у зв'язку з відзначенням 100-ліття першого українського поселення в Канаді у 1891 р. На сучасному етапі в Україні проблеми історії української імміграції у Канаді розробляють академічні Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Інститут всесвітньої історії, Інститут соціології, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, а також Львівський національний університет імені Івана Франка (далі – ЛНУ), Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (далі – ЧНУ) (останній має угоду про співпрацю з Саскачеванським університетом), Інститут дослідження української діаспори Національного університету

«Острозька академія», кафедра історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділ зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ) тощо. Важливими українознавчими науковими центрами у Канаді є Канадський інститут українських студій Альбертського університету (далі – КІУС), Українська вільна академія наук (далі – УВАН), Центр українських канадських студій при Манітобському університеті, Центр дослідження української спадщини на Преріях в Саскачеванському університеті, українознавчі та славістичні кафедри в Торонтському, Альбертському, Оттавському університетах тощо.

Серед праць доби незалежності України варто відзначити ґрунтовне дослідження В. Макара «Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади» [287]. У згаданій монографії автор робить підбір та стислий аналіз джерел з історії української діаспори в Канаді, у тому числі і з канадських архівів, встановлює причини еміграційного руху українців за океан, окреслює участь переселенців у політичному та державному житті країни, зокрема висвітлюючи основні віхи в діяльності першого українця, посла до канадського федерального парламенту М. Лучковича, досліджує розвиток початкової та середньої освіти українців, водночас лише побіжно згадуючи про імміграційну політику Канади та роботу українських громадських організацій. Учений намагався у загальних рисах охарактеризувати суспільно-політичне становище українців у діаспорі Канади за весь період їх перебування у Канаді, а не лише міжвоєнний.

Фактори, що впливали на імміграційну політику Канади, її основні принципи та пріоритети, були окреслені в докторській дисертації О. Сича «Имиграция и её место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.)» [339], у першому розділі якої автор подав розгорнуту характеристику опрацьованих матеріалів, частина з яких зберігається в канадських архівах. Науковець зосереджує увагу на аналізі впливу канадського уряду на життя та статус іммігрантів та їхній ролі у соціально-економічному розвитку країни. Автор активно використовує статистичні дані різноманітних переписів для висвітлення етнічного і соціально-економічного складу населення Канади, його зростання, змін у статевіковому співвідношенні, урбанізації і розселення іммігрантів. Він звертається і до питання соціальних рухів, однак до таких включає лише робітничий і фермерський. Слід зауважити, що О. Сич досліджує всю імміграцію до Канади у першій половині ХХ ст., а не суто українську, і у деяких підрозділах значно більше уваги приділяє першій хвилі імміграції. Історик стверджує, що у зв'язку з тим, що у 1920-х рр. колонізація незайнятих орних земель у Канаді була в основному завершена, уряд країни прагнув дешевої робочої сили для промисловості, яка переживала у цей час підйом,

хоч це і не відображалось на імміграційних законах. На нашу думку, це судження звучить у стилі радянської історіографії, оскільки суперечить тому факту, що приїжджі українці були зобов'язані скласти депозит у доволі великому розмірі для купівлі ферми в Канаді і давали для цього завдаток. Щоправда, не купивши ферму і з власного бажання переїхавши у місто, вони втрачали цей завдаток. Це було особистим рішенням самих переселенців, а не цілеспрямованою політикою урядових кіл, оскільки у період Великої економічної депресії тих, хто зобов'язувались купити ферму, але натомість переселялись у міста, взагалі депортували з країни. Згідно до статистичних даних на 1931 р. у містах проживало 25, 1 % всіх українців Канади, а це доводить, що у міжвоєнний період у своїй більшості вони були сільськогосподарськими працівниками. О. Сич наголошує на тому, що політика Канади у 1900–1939 рр. була з елементами дискримінації, а у канадському суспільстві панували настрої ксенофобії. Він справедливо зазначає про нерівні стартові можливості в різних групах іммігрантів і селективну імміграційну політику.

Свідченням розширення інтересу наукової спільноти до вивчення проблем зарубіжного українства стало заснування та видання журналу «Українська діаспора» (співредактори В. Євтух та В. Маркус), що виходив у 1992–1997 рр. під егідою Інституту соціології Національної академії наук України та редакції «Енциклопедії української діаспори» (США). У ньому час від часу публікувалися статті про причини і склад української еміграції міжвоєнного періоду, ареали розселення та чисельність українців за кордоном, дослідження з історіографії, відбувалось розроблення термінологічно-категоріального апарату.

Загалом першими, хто став об'єктивно висвітлювати згадану тематику, були історики діаспори. Основоположним у вибраній проблематиці став доробок М. Марунчака, доктора права і суспільних наук, професора, президента УВАН 1983–1986 рр., члена Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) у Канаді, автора понад 400 робіт*. Залучивши широке коло джерел, у тому числі багатий фактографічний та статистичний матеріал, а також фотодокументи, він написав ряд монографічних досліджень, на особливу увагу серед яких заслуговує 2-й том «Історії українців Канади» [295], присвячений другій та третій хвилям переселення. Автор проаналізував становище українців у міжвоєнний період на Батьківщині та їх мотиви до виїзду, ряд імміграційних законів, що формували кількісно і якісно склад українських іммігрантів, роботу допомогових товариств при виїзді українців за кордон та розселення їх у Канаді. М. Марунчак дослідив вплив новоприбулих

* Іммігрував до Канади у 1948 р.

емігрантів та їх преси на громадське життя в діаспорі. Зокрема, детальніше зосередившись на історії української преси в Канаді, він ділить її за видавничими центрами, показує участь українців у політичному житті держави. Також науковець висвітлює розвиток культури, розбудову українських шкіл та вчительських організацій, аналізуючи при цьому налагоджену діяльність громадських активістів для координації зусиль учителів. Водночас дослідник оминув своєю увагою роботу інститутів, а також лише побіжно згадав історію українських церков різних конфесій. М. Марунчак спробував встановити кількість українців у провінційних парламентах Канади, попередньо подавши роки діяльності послів у парламенті й зазначивши, з яких міст вони були. Однак, він не врахував усіх українських парламентарів міжвоєнного періоду. Їхні здобутки у сфері політики також не згадані. Заразом дослідник стисло виклав історію та напрями діяльності ліберальних, націоналістичних, консервативних, комуністичних та соціалістичних громадських об'єднань діаспори. Через свій обсяг монографія не може бути вичерпною з теми, але вона творить необхідну основу для наступних спеціальних досліджень. Окрім цього фундаментального дослідження, М. Марунчаком було видано «Студії до історії українців Канади» [297], у 5-му томі яких проаналізовано окремі аспекти діяльності українців у діаспорі, що не передають цілісну картину їхнього життя, але є важливим історіографічним матеріалом. Історик вибірково проливає світло на імміграційну політику Канади, на релігійне та політичне протистояння інтернаціональних та національно-патріотичних громадських організацій. Особливо цінним є незаангажований аналіз діяльності прокомуністичних об'єднань. Автором зроблено акцент на роботі «Товариства опіки над українськими переселенцями в Канаді ім. св. Рафаїла». Питання діяльності українських об'єднань в еміграції та їх пресових органів у час голодомору 1932–1933 рр. висвітлено у праці М. Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [296]. Автор описує основні акції, що проводили українці у світі, включаючи й канадських українців, з метою допомогти Батьківщині. Цінність цього видання, так само як і попереднього, підвищує документальний додаток. Оскільки науковцем опрацьовано такий великий обсяг матеріалів, інформація в його дослідженнях є переважно узагальнюючого, стислого характеру, а певні явища розглядаються вибірково.

Місце українських переселенців в історії Канади визначено ще одним вченим з діаспори – М. Боровиком, доктором філософії, членом НТШ, УВАН*. У його книзі «Століття українського поселення» у хронологічному порядку подано нарис національних і соціальних процесів у діаспорі, аналіз

* Іммігрував до Канади у 1948 р.

релігійних, освітніх питань, культурного розвитку, громадсько-політичного життя українців у Канаді за 100 років [219]. Одні питання автор висвітлює глибше, з еволюційною перспективою, інші – побіжно. Зокрема, він не зосереджується на причинах і обставинах еміграції, мимохідь згадує про законодавство Канади, не аналізуючи наслідки прийнятих законів для українців. Натомість йому ближчі питання розвитку суспільно-політичного та культурного життя української громади. Зважаючи на глобальний обсяг теми, М. Боровик надає стисло інформацію ознайомчого характеру про виникнення й організацію християнських конфесій у діаспорі, діяльність громадських організацій. Він не наголошує на здобутках українців у політичному житті, на тому, яку політику проводили українські представники у провінційному й федеральному парламентах і чому, не говорить про їх можливості та права як простих виборців, однак пояснює причини політичної активності. Зважаючи на масштаб теми, дослідник так само стисло описує і громадське життя українців у діаспорі.

Вагомим внеском у вивчення діаспори українськими істориками Канади є збірники праць «Спадщина в перехідний період: есе з історії українців у Канаді» за редакцією професора історії в Альбертському університеті, засновника і директора КІУС (1976–1986) М. Лупула [380] і «Канадські українці: дискусія про ідентичність» [368] за редакцією професора, професора відділення політичних і економічних наук Королівського військового коледжу Канади Л. Луцюка та професора історії Манітобського університету С. Гринюк. До збірників увійшли статті про імміграційну політику Канади міжвоєнного періоду, другу хвилю еміграції українців, адаптацію їх до нових умов життя, створення ними громадських організацій тощо.

Процес адаптації українських переселенців у новій батьківщині у 1891–1924 рр., їх робота в сільському господарстві та промисловості, формування суспільно-політичних і релігійних організацій вивчались науковим співробітником Центру українських канадських досліджень Манітобського університету О. Мартиновичем [394]. Більша частина дослідження стосується соціально-економічних умов життя першої хвилі імміграції у Канаді і лише п'ятий розділ торкається обраної теми.

Продовженням згаданої монографії є публікація О. Мартиновича «Українці в Канаді: міжвоєнні роки» [395]. Якщо попереднє видання містить соціально-економічну тематику, то наступне – суспільно-політичну. У першому розділі коротко розглянуто соціальну, економічну й політичну ситуацію в Україні, простежено, яким чином вона стимулювала виїзд за кордон. Також дослідник проаналізував особливості імміграційної політики Канади, хоча й не повною мірою розглянув закони, на яких вона базувалась. Говорячи про еміграцію з України, учений практично не приділяє уваги виїзду з теренів УСРР. Автор

залучив у своїй роботі великий статистичний матеріал. Більше половини розділів ґрунтовної монографії О. Мартиновича присвячено громадській активності українців. Для висвітлення діяльності громадських організацій автор широко використовував архівні документи та публікації у періодичних виданнях українських товариств. Праця містить короткі біографічні довідки про лідерів громадських рухів. Однак відомості про суспільно-політичну активність українців у Канаді не є вичерпними, зокрема, бракує достатньої інформації про роль жінок та молоді у громадському житті, соціалістичний рух, взаємодію української спільноти з англо- та франкомовною, участь українців у політичному житті країни тощо. Загалом О. Мартинович зосереджується більше на ідеології, а не на громадській активності товариств, вважаючи при цьому діяльність Організації українських націоналістів (*дали* – ОУН) терористичною і антисемітською [395, р. 407], через що складається хибне враження, нібито сутність діяльності українських громадських організацій полягала у боротьбі з комунізмом і нацизмом, а не у змаганнях за українську державність. Оцінка громадських об'єднань діаспори здійснюється, як правило, під кутом їх ставлення до «єврейського питання». Намагаючись довести, нібито не тільки націоналістичні громадські організації, а й консервативні Союз гетьманців державників та Братство українців католиків закликали до антисемітизму і що українці діаспори перебували під впливом «змовницької теорії, що прирівнювала євреїв з більшовизмом» [395, р. 480], автор сам опиняється у полоні іншої конспірологічної версії про антисемітизм української нації. Тому в читача може скластися враження, що націоналісти були більшим злом для українського народу, ніж комуністи.

Також О. Мартиновичем видано працю про українців Центрально-Східної Альберти у 1890–1930 рр. [393]. Дослідження поділено на тематичні блоки, перший з яких ознайомчий і присвячений історії Галичини та Буковини зазначеного періоду, наступні ж розділи ніби на протигагу показують економічні умови життя в Альберті, особливості українських поселень, їх побут, школи, церкви. Політичному життю діаспори автор присвячує окремих розділ, де аналізує політичні уподобання українців, їх участь у роботі партій і виборах до провінційного парламенту. Освітнє питання, на жаль, висвітлено недостатньо вичерпно. Зокрема, монографія не дає належного уявлення про школи при громадських товариствах та вчительські організації. Варто відзначити, що монографія містить невикористані до цього статті з преси і матеріали Провінційного архіву Альберти.

Специфіка суспільного, церковного, політичного, освітнього життя окремо взятих провінцій Канади висвітлювались не тільки О. Мартиновичем. Регіональні особливості громадської діяльності українців Канади опосередковано знайшли відображення у публікаціях на сторінках збірників

«Бритійська Колумбія і українці», «Українці в Альберті», а також монографії професора Манітобського університету П. Юзика «Українці в Манітобі» [221; 406; 412]. У останній праці проаналізовано характер розселення новоприбулих з початків імміграції до поч. 50-х рр. ХХ ст., показано їх задіяність у сільському господарстві та промисловості, участь українців у політичній сфері, коротко і непропорційно охарактеризовано роботу громадських організацій і їх пресу, розвиток освіти в українській діаспорі. Виняток зроблено для прокомуністичного руху і його об'єднань у Канаді, який досліджено більш ретельно і у загальноканадському ракурсі, виходячи за географічні межі Манітоби. Автор наголошує на тісних зв'язках комуністів діаспори з СРСР і на тому, що частина лідерів руху була «натренована» Москвою. На видах діяльності українських громадських організацій у Канаді науковець детально незосереджується. Він робить висновки про ті можливості, які надала Манітоба для українських іммігрантів. Загалом доробок П. Юзика є помітним в історіографії історії української діаспори. Представляючи інтереси українців діаспори у верхній палаті канадського парламенту – Сенаті, П. Юзик намагався своїми науковими працями донести до канадської спільноти інформацію про роль українців у формуванні історії Канади. З огляду на це в них тезово викладено загальні відомості суто довідкового характеру та без глибокого наукового аналізу підбито підсумки про всі сфери життя українських переселенців у ХХ ст. [411]. Дуже коротко, у вигляді прикладів згадано про роль українських діячів у політичному житті країни у праці П. Юзика «Для кращої Канади» [410].

Іноземні вчені також досліджували місце іммігрантів в історії Канади. Механізм переселення до Канади вихідців з України охарактеризовано у дослідженні публіциста (працював на Канадській тихоокеанській залізниці), доктора права Дж. М. Гіббона [376]. Внесок українців у соціально-економічний розвиток Канади розглянуто в працях соціолога Ч. Янга «Українські канадці. Дослідження з асиміляції» [409] та економіста, доцента (Associate Professor) Університету Британської Колумбії, суперінтенданта, відповідального за європейців перед колонізаційним відділом Канадської національної залізниці в Лондоні і західним менеджером відділу колонізації і сільського господарства CNR у Вінніпезі Р. Інгланда «Колонізація Західної Канади. Дослідження сучасного земельного поселення (1896–1934)» [374].

1991 р. в Канаді вийшов спеціальний номер «Журналу українських студій» [383], присвячений малодослідженому міжвоєнному періоду історії української діаспори в Канаді. Статті у зазначеному випуску стосуються також імміграційної політики Канади та різних аспектів життя українських канадців. Досить важлива інформація міститься у книзі канадського науковця, професора соціології в Університеті імені Макмастера В. Сацевича «Українська діаспора»

[402], що висвітлює історію української еміграції, зокрема до Канади. Один з її розділів стосується міжвоєнного періоду. Автор відзначає, що основну масу іммігрантів до Канади склали вихідці з Галичини, Буковини і меншою мірою Закарпаття. Він чомусь випускає з цього переліку жителів Волині, які становили вагомую частку західноукраїнської еміграції. Також автор говорить про заборону радянської влади емігрувати зі Східної України, що є певною мірою похибкою. В. Сацевич стисло описує громадську активність українців за кордоном, у ключі їх реакції на події в Україні. Щодо Канади, то основну увагу зосереджує на комуністах. Ліберальний Союз українців самостійників (далі – СУС) характеризує як націоналістичний [402, р. 69].

Окремо діаспорними громадськими діячами видавались щорічники української преси. Це так звані «календарі-альманахи» «Українського голосу», «Канадійського фермера», «Нового шляху» тощо, у яких друкувались короткі замітки та статті з різноманітних тем та проблемних питань, що стосувались міжвоєнної імміграції в Канаді. Ці статті мають популярну форму викладу й містять швидше цікаву інформацію й факти, ніж глибокий аналіз тогочасних подій.

Історію Канади вивчали й російські вчені, такі як А. Мелкумов, С. Данилов, В. Шило, В. Тишков, Л. Кошелєв. Їх напрацювання допомагають краще зрозуміти механізм державної політики Канади в цілому, її державний устрій [303; 231; 342; 232]. Однак ці дослідження не стосувались цілеспрямовано українців і їх діаспори.

Другій хвилі еміграції українців за океан і життю української діаспори в Канаді міжвоєнного періоду присвячено низку базових узагальнюючих досліджень. Серед них, у першу чергу, слід виділити багату наукову спадщину діаспорних учених, таких як М. Марунчак, М. Боровик та О. Мартинович, що глобально підійшли до розроблення зазначеної проблеми і ґрунтовно вивчили різні аспекти життя української діаспори в Канаді на різних етапах. У радянській та незалежній Україні подібні студії проводились В. Євтухом, О. Сичем, В. Макаром.

Канадська історіографія історії українців Канади стала об'єктом ряду досліджень, виконаних в рамках марксистсько-ленінської методології. Йдеться, зокрема, про дисертацію О. Макара [285] та статтю В. Євтуха про національні меншини у Канаді [238]. Останній стверджує, що в канадській історіографії відбулись еволюційні зміни в дослідженні національного питання у світлі класової ідеології згідно з посиленням ролі світового комуністичного руху. Ці зміни пройшли три етапи: 1) 20–40-ві рр.; 2) 50-ті – сер. 60-х рр.; 3) сер. 60-х – 70-ті від дослідження впливу імміграції на етнічні процеси в країні до висвітлення її ролі в соціальному, економічному, культурному житті та міжнаціональних взаєминах. В. Євтух виділяє такі напрями в

історіографії Канади, як ліберальний, консервативний і марксистський. Попри конфронтаційний характер і надмірну заідеологізованість його закиди опонентам щодо відсутності аналізу дискримінації національних меншин, соціальних і національних конфліктів певною мірою можна визнати слухними.

Історіографію міжвоєнного періоду імміграції вивчали побіжно Ю. Макар [290] і В. Білецький [215]. Так, у описовій статті Ю. Макара проаналізовано розвиток наукових досліджень з українсько-канадської проблематики у 60–90-ті рр. в Україні, визначено їх специфіку, сказано про майбутні перспективи. Автор наголошує на малодослідженості міжвоєнної еміграції, особливо на браку напрацювань про громадсько-політичну сферу діяльності діаспори. У статті В. Білецького досліджено основний науковий доробок канадських вчених 70–80-х рр., що стосувався як історії та культури України, так і діаспори Канади. Означений період в історіографії діаспори належним чином не охарактеризовано, не вказано його особливостей і відмінностей порівняно з попередніми роками. Тому залишається незрозумілою мотивація автора в обранні як об'єкту дослідження, так і окремих аналізованих праць. Наприклад, у творчій спадщині М. Марунчака чомусь пропущено головний складник – «Історію українців Канади», 2-й том якої вийшов якраз 1974 р.

Детальну історіографію англomовних робіт канадських та діаспорних вчених, присвячених характеристиці української етнічної групи в Канаді, склала науковець з діаспори, співробітник КІУС, ад'юнкт-професор історії Альбертського університету Ф. Свиріпа [405]. Під час історіографічного аналізу наукових праць вона передусім зважала на те, як у них передано ставлення канадських політиків, громадськості й самих авторів до українських переселенців, визначено місце українців у розвитку Канади. Історик запропонувала періодизацію історіографії: 1) 1896–1918 рр.; 2) 1919–1945 рр.; 3) 1946–1970 рр., пояснюючи її не лише відповідністю хвилям імміграції, а й змінами в оцінці статусу українців канадським науковим та політичним середовищами. Монографію супроводжують короткі й цікаві біографічні довідки про авторів, складені для кращого розуміння умов їхньої діяльності та розкриття світогляду. З точки зору джерелознавця інтерес становить використання неопублікованих матеріалів, спогадів і художньої літератури.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є значною за обсягом та різноманітною, через що потребує детальної розробки та вироблення оптимальних підходів при опрацюванні. Досі не було присвячено спеціальних досліджень цій тематиці. Побіжно її торкались у контексті своїх окремих робіт В. Макар, О. Сич і С. Качараба. Детальніше питання архівної україніки в Канаді було розглянуте у працях І. Тюрменко [345] та І. Матяш [302; 301]. Їхні роботи надають можливість ознайомитися з описами фондів різноманітних канадських архівів, у яких є документи, у

тому числі з імміграційної політики Канади у міжвоєнний період. У статті «Архівна та рукописна україніка» І. Матяш здійснила характеристику українських документів у канадських архівах, а у дослідженні «Архівна україніка в Канаді» представила типологію архівних документальних джерел канадської україніки, охарактеризувала історіографію проблеми, склад і зміст фондів архівних установ, у яких зберігаються документи, зокрема й із задекларованої теми. До питання зарубіжної україніки також звернулася у своїй монографії М. Палієнко, вказавши в одному з підрозділів установи США та Канади, де зберігаються відповідні архівні матеріали [313].

Серед науково-довідкових видань слід згадати «Архівні матеріали з історії України в Канаді» [414], підготовлені директором КІУС Альбертського університету, професором Б. Кравченком і опубліковані в серії «Зарубіжна архівна україніка» в 1990 р. Довідник містить короткий анований опис низки фондів з рукописними збірками бібліотек та архівів Канади. Це далеко не повний перелік фондів з українськими документами, оскільки є першою спробою їх «інвентаризації». Вагомим результатом співпраці українських та канадських архівістів й науковців стала підготовка видання «Архівна україніка в Канаді: довідник» [413].

Самобутнім джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації в українській діаспорі є преса. Інформаційний потенціал українських періодичних видань міжвоєнного періоду в Канаді розкрито не повністю. Основна маса досліджень була зроблена в діаспорі. Зокрема, М. Боровик підготував ґрунтовну розвідку «Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді» [220]. Науковець проаналізував значну кількість часописів у Канаді від початку їх створення до 1967 р. Він зібрав великий фактичний матеріал і класифікував його за місцем видання газет та журналів. Половину книги складає бібліографічний огляд періодичних видань в алфавітному порядку з даними про роки виходу, періодичність, редакторів, фінансування, ідеологічну спрямованість. М. Боровик наголосив на значенні преси для української національної меншини в Канаді та її зв'язках з Україною.

Переважна більшість розробок про пресу подається в контексті дослідження певної громадської організації. Так, діяльність комуністичних організації та їхня преса висвітлені в науковій спадщині члена Товариства «Український робітничо-фермерський дім» (*dali* – ТУРФДім) і Комуністичної партії Канади, журналіста П. Кравчука [275; 277], який з 1936 р. співпрацював з комуністичними виданнями і був одним з редакторів газети «Українське життя». Тому його дослідження мають дещо тенденційний характер, оскільки відповідна преса виступала інструментом пропаганди й боротьби з «імперіалізмом». У його праці «П'ятдесят років служіння народу: до історії української народної преси в Канаді» детально простежується історичний

розвиток української «робітничо-фермерської» періодики в Канаді протягом 1907–1957 рр. Автор розкриває тематику статей, що своєю чергою відображають історію комуністичного руху в Канаді й у світі.

Преса націоналістичних організацій, а саме «Стрілецькі вісті», побіжно розглядається у статті доктора права і політичних наук, члена проводу ОУН З. Книша «Стрілецька преса» [260], у збірнику «За честь, за славу, за народ!» [245]. Про українські націоналістичні організації ХХ ст. на Батьківщині та в Канаді писав у своєму збірнику вчений з діаспори (захистив докторат з історії в Українському вільному університеті у Мюнхені), бібліотекар в Торонтському університеті, член УВАН, НТШ, заступник голови Українського національного об'єднання (далі – УНО) в 1979–1985 рр., віце-президент Світового конгресу українців у 1993–1998 рр. В. Верига * [224]. У його праці матеріал викладається досить хаотично, часом повторюється, і серед відомостей про міжвоєнний період в історії українського націоналістичного руху у Канаді головний акцент зроблено на роботі його пресового органу «Новий шлях». Автор у першу чергу характеризує організаційний аспект історії часопису, однак досить мало уваги приділяє його тематичній наповненості.

Історія створення та роботи ліберального видання «Український голос» стисло передана його редактором І. Сирником в опублікованій до 50-річчя статті в «Ювілейному альманасі» [363]. Тут, зокрема, подано відомості про тематику й рубрики, що складають газету, її заснування, внесок редакторів, ідеї, які вони пропагували. На жаль, у статті недостатньо приділено увагу ставленню уряду до його діяльності, відсутня інформація про популяризацію серед населення та контакти з редакціями інших канадських газет та видань.

Вітчизняна ж історіографія фактично оминула це питання. Серед поодиноких спроб варто згадати кандидатську дисертацію науковця із Запоріжжя В. Ковпак, в якій проаналізовано українську політичну публіцистику в Канаді з 1903 по 1945 р. Дослідниця, простежуючи розвиток української преси в зазначений період, дотримується класифікації періодики М. Марунчака за місцем видання. Однак для обраної теми доцільнішою була б класифікація за політичним спрямуванням часописів відповідно до статей громадських активістів. Дослідниця називає комуністів соціалістами, а націоналістів – «продуктом» суто еміграційних соціально-політичних умов, що суперечить дійсності, оскільки останні були так званим «продуктом» політичної ситуації в окупованій Україні [267].

Пресу української діаспори в Канаді міжвоєнного періоду досліджувала О. Дзира. У її статті показано роль преси як виразника думки громадськості,

* Імігрував до Канади у 1951 р.

а класифікація часописів здійснена не за місцем видання, як до цього робили попередники з діаспори, а за суспільно-політичними поглядами їхніх видавців [235].

Преса ордену редемптористів розглядається у статті Н. Марченко [299]. У статті О. Сапеляк розкрито тематику львівського видання «Український емігрант» з наочними прикладами, у тому числі й про еміграцію до Канади, доведено його роль у допомозі українським переселенцям у міжвоєнний період [325]. На жаль, достовірність інформації, вміщеної в «Українському емігранті», іншими джерелами не перевірена. В інших дослідженнях періодичні видання згадуються побіжно, не робиться акцент на їх цінності як виразника громадської думки, показника розрізненості суспільних поглядів канадських українців.

До методології дослідження звернувся у своїй статті «Международные миграции прошлого и настоящего: к оценке моделей и методов исследования» А. Шлепаков [356]. Теоретико-методологічні, термінологічні проблеми феномену української діаспори розкриваються в колективній монографії В. Свтуха, В. Трощинського, А. Попка, О. Швачки [346].

Першочергово питанням особливостей другої хвилі еміграції українців до Канади займалися вчені діаспори. Ґрунтовні дослідження в цьому напрямі були проведені вже згаданими істориками М. Марунчаком, В. Боровиком та В. Макаром. У незалежній Україні перші дослідження щодо виїзду до Канади були приурочені 100-річчю еміграції українців до Канади. Так, за результатами конференції, проведеної Львівським національним університетом ім. І. Франка у вересні 1991 р., було опубліковано збірник статей «Українська еміграція. Історія та сучасність», серед студій якого, близьких нам за тематикою, слід відзначити статті Я. Серкіза з історії діяльності Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові [328] та С. Макаручука про українську еміграцію із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. [291]. Так, у короткій, але доволі інформативній статті Я. Серкіза висвітлено цілі й завдання вже згаданого товариства у 1925–1939 рр., кроки з їх реалізації та співпрацю з тожозними організаціями. З допомогою статистичних даних С. Макаручук проаналізував динаміку еміграції із Західної України до Північної, Південної Америки та Європи. Під Західною Україною він розуміє землі у складі Польщі і не зупиняється конкретно на еміграції до Канади.

Політичні, соціально-економічні мотиви другої хвилі еміграції українців висвітлені у публікаціях тернопільських істориків Б. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка [347; 252]. Соціальна структура української міжвоєнної еміграції, зокрема й заокеанської, проаналізована у статті А. Шваба [355], причому автор обмежив географічні рамки свого дослідження Волинню, не характеризуючи переселенський рух з інших регіонів України. Дотичні

проблеми побіжно розглянуто в колективній монографії О. Зубалія, Б. Лановика, М. Траф'яка «Історія української діаспори», що не стосується конкретно еміграції до Канади [250].

У ґрунтовній монографії С. Качараби [255] поряд з передумовами другої хвилі еміграції українців із західноукраїнських земель за океан детально розкрито питання законодавства Канади, Польщі щодо переселенців, діяльність корабельних компаній та товариств опіки над емігрантами. У книзі цілий розділ присвячено міжвоєнній еміграції до Канади. Щоправда, автор оминув своєю увагою еміграційну політику Румунії та Чехословаччини, українське населення яких також активно виїжджало за океан протягом 1918–1939 рр. Історик основний акцент зробив на еміграції за океан з теренів Польщі, тому малодослідженими залишились еміграційні потоки з Буковини і Закарпаття. Це пояснюється тим, що дослідник послуговувався поняттям «Західна Україна» у вузькому значенні. Окремі змістовні статті науковець присвятив діяльності польського еміграційного товариства у Львові та його впливам на еміграційні процеси у 1927–1939 рр. [256], ролі представництв мореплавних компаній в еміграційному русі на Західній Україні у 1919–1939 рр., у тому числі й до Канади [257]. Виїзд у Канаду спеціально досліджено в його статті про трудову еміграцію міжвоєнного періоду [258].

Проблеми еміграції українців до Канади вивчали не лише українські, але й зарубіжні науковці. Зокрема, білоруська дослідниця В. Коваль порівняла у своїй монографії український та білоруський переселенські рухи у міжвоєнну добу, в тому числі й до Канади [262]. Констатувавши, що у білорусів та українців були однакові умови для виїзду [262, с. 79], вона водночас дійшла висновку, що перші були більш активними у громадському житті діаспори Канади і у друці преси. Автор вказала на перенаселення західноукраїнських територій і сприяння польської влади білорусько-українській еміграції, хоча при цьому чомусь оминула увагою гніт польського режиму, що провокував еміграцію. Частина відомостей щодо польської еміграційної політики, які вже були актуалізовані С. Качарабою, авторка підкріпила джерелами з білоруських архівів. Імміграційне законодавство Канади, зокрема й щодо українських переселенців, проаналізоване в книзі професора Університету Британської Колумбії Д. Корбетта [372]. У ній наявні матеріали про функціонування адміністративного імміграційного апарату Канади та процедуру допуску переселенців до країни. Видана міністерством людських ресурсів й імміграційної політики у 1974 р. брошура «Імміграційна програма» [381] містить короткий, але змістовний нарис імміграційного законодавства Канади, у тому числі й розглядуваного періоду.

У статті заслуженого професора (Professor Emeritus) географії в Університеті «Квінз» Б. Осборна [398] досліджено зміни в імміграційній

політиці Канади відносно переселенців міжвоєнної доби, а саме негласної «небажаної» категорії, до якої входили українці, та меншою мірою висвітлено, чим вони були спричинені. Науковець виділив етапи у другій хвилі еміграції українців відповідно до трансформацій у імміграційній політиці не тільки Канади, а й Польщі (яка продукувала основний відсоток українських іммігрантів): 1) 1918–1925 рр.; 2) 1925–1930 рр.; 3) 1930–1939 рр., додатково підкріпивши свої висновки статистичними даними. Б. Осборн з допомогою порівняльної характеристики іммігрантів з різних країн визначив статус українців у міжвоєнній імміграції, впевнено стверджуючи, що хоч політики і називали їх «небажаними», але безперечно усвідомлювали потребу аграрного сектору в українській робочій силі. Зміни у ставленні канадського суспільства до українських переселенців першої–третьої хвилі імміграції стисло охарактеризовані у статті професора політології й директора Програми канадських студій в Торонтському університеті Н. Вайсмана [407] на прикладі висловлювань канадських політиків та заміток у пресі. Підтвердженням змін у статусі українців у Канаді є і включення їх до політичного життя країни, чому також приділив свою увагу автор. Він розглядає українців як виборців і намагається пояснити їх політичні вподобання, аргументуючи свої висновки зв'язком результатів голосування з рівнем популярності різних громадських організацій у діаспорі. Н. Вайсман максимально коротко пояснює позицію канадського уряду до українського питання. Вказана стаття далеко не повністю розкриває тему, але є змістовним додатком для наступних досліджень.

Взагалі участь українців у політичному житті Канади не стала предметом спеціального дослідження діаспорних та вітчизняних істориків. Єдиною статтю в політиці міжвоєнного періоду, яка зацікавила науковців, був М. Лучкович. Основні віхи його діяльності на базі канадських архівів окреслив В. Макар у згаданій монографії.

Отже, процес імміграції досліджувався як вітчизняними, так і зарубіжними істориками. Праці, написані за період незалежності, за винятком робіт С. Качараби й О. Сича, стосуються в основному причин, складу та характеру еміграції. Імміграційній же політиці Канади більше уваги приділено в роботах діаспорних науковців, хоча їх дослідження потребують більш чіткої структуризації, оскільки відповідні матеріали виглядають як не пов'язані між собою вкраплення в загальній тканині тексту. Іноземні вчені, на відміну від українських, присвятили цій темі окремі дослідження, але більшість із них не зосереджується саме на українських переселенцях.

Через відсутність комплексних праць про види суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі 1918–1939 рр. дослідження ролі громадських організацій у формуванні статусу українців у Канаді є актуальним і на

сьогодні.

Дослідженням громадських організацій у Канаді в першу чергу займалися представники наукових кіл діаспори. Історія зародження і розбудови українських громадських організацій у Канаді репрезентована у роботі Л. Луцюка «Пошук місця: українські переміщені особи, Канада, і міграція пам'яті» [390], у третьому розділі якої є матеріали, присвячені обраному періодові. Дослідник намагається дати об'єктивний аналіз діяльності різних за ідеологією товариств, не применшуючи їх ролі у суспільстві, хоча при цьому й виявляє певну прихильність до лібералів. Інформація, зважаючи на параметри розділу, подана доволі стисло, однак дозволяє скласти загальне уявлення про громадську активність українців у міжвоєнні роки.

Суспільно-політичне життя українців Канади на матеріалах західноукраїнської преси розкрито у статті львівського вченого Ю. Сливки. Хоч публікація й побачила світ у роки незалежності, проте вона написана на базі теоретичних засад радянської методології. Так, за словами автора, ситуація в Західній Україні непокоїла лише «трудящих» українців Канади, котрі, зокрема, створили «комітет проти голоду і фашизму у Польщі» [331, с. 145]. У свою чергу, західних українців згідно з даними «робітничо-селянської преси» хвилювали «проблеми безробіття, які ставали особливо нестерпними в умовах періодичних криз капіталістичного виробництва» і «класова боротьба» у Канаді [331, с. 150]. Аналіз статті дає підстави стверджувати, що її назва є ширшою за зміст, який обмежується характеристикою діяльності українських комуністів [331]. Дуже коротко та уривчасто про діяльність громадських організацій діаспори писала М. Лисюк [282]. Позитивом роботи є звернення до малодослідженого питання в історії української діаспори Канади. На жаль, стаття містить ряд грубих фактичних помилок. Наприклад, авторка помилково називає СУС першою післявоєнною українською організацією, що свідчить про її неповну ознайомленість з предметом.

Якщо говорити про спеціальні дослідження з теми, то одним з найбільш вивчених є ліберальний рух. Програма, ідеї, шляхи досягнення мети ліберального СУС чітко та лаконічно викладені у брошурі П. Лазаровича [72], який був головою союзу у 1936–1944 рр. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки в ній подано власні оцінки та обґрунтування автором місця і спрямованості СУС у проукраїнському русі діаспори Канади за 22 роки діяльності. П. Лазарович наполягає на необхідності здобуття Україною державності, бо без цього «питання світового миру і рівноваги в Європі так само не буде вирішене» [72, с. 11]. Причому українські націоналісти не можуть допомагати СУС у цій боротьбі, оскільки, на його думку, є «нацистами» [72, с. 15]. Ще один з членів союзу – В. Бур'яник – висвітлив

у своїй розробці значення СУС для української справи в Канаді, зародження ліберального руху і його ідеологічне підґрунтя [109]. З точки зору прихильника СУС громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців-самостійників та іншими товариствами в діаспорі, виокремивши їхні основні засадничі ідеї. Однак, через свої суб'єктивні погляди він припустився низки помилок. Наприклад, В. Бур'яник стверджує, що члени УНО за віросповіданням були католиками, щоб наголосити на тому, що серед громадських організацій лише СУС був представлений православними.

Один із засновників СУС Ю. Стечишин у брошурі «Між українцями в Канаді» [95] розглянув зародження ліберального руху в діаспорі, його вплив на роботу українських шкіл, створення одного з найрозтиражованіших часописів – «Українського голосу», заснування перших інститутів та Української греко-православної церкви, причини появи СУС, його ідейне підґрунтя, а також зробив коротку та вибірккову характеристику національно-патріотичних громадських організацій Канади, водночас пояснюючи ідеологічні розбіжності, що лягли в основу конфліктів у цьому блоці.

Н. Когуська, голова Союзу українок Канади (далі – СУК) при СУС, опублікувала книгу оглядового характеру з нагоди 25-ліття діяльності ліберальної молодіжної організації при СУС – Союзу української молоді Канади (далі – СУМК) [269], де в хронологічному порядку досить детально розглянула участь ліберальної молоді у громадському житті діаспори, її роль у піднесенні української культури та звичаїв у Канаді протягом 1931–1956 рр. Автор зазначила, що до складу СУМК увійшли студентські організації, котрі існували ще до створення СУС, який їх об'єднав на ліберальному ґрунті. Окрім досягнень союзу, вона описала і його організаційні труднощі.

Діяльність СУС та інших громадських організацій, спрямовану на консолідацію всіх національних сил діаспори та їх об'єднання в Конгрес українців Канади, проаналізував О. Герус, професор історії в Манітобському університеті, віце-президент УВАН (1982–1988), голова її історичної секції з 1992 р., директор Осередку української культури і освіти у Вінніпезі з 2006 р. [230]. Вчений описав конкуренцію між ліберальними та націоналістичними об'єднаннями Канади (що були на той час найбільш впливовими), передумови їх створення, ідеологічні розбіжності та спроби співпраці. З тексту статті видно, що автор підтримував позиції СУС, на противагу УНО, яке тісно співпрацювало з ОУН. ОУН же, на думку О. Геруса, мала «майже фашистські ознаки» [230, с. 133] і «підтримувала ідею загальноєвропейської війни» [230, с. 134]. Тому УНО і його пресовий орган «Новий шлях» «були зафарбовані фашизмом» [230, с. 134]. Недоліком дослідження О. Геруса, на нашу думку, є неприйнятна для фахового науковця політична заангажованість. Важко сказати, чим була спричинена така

оцінка націоналістичних організацій: чи бажанням засвідчити свою лояльність перед урядовими колами і відмежуватись від будь-яких радикальних активістів у діаспорі, чи особистими антипатіями.

Як бачимо, більша частина робіт про ліберальний рух у Канаді написана та видана його прихильниками і через це позначена певним суб'єктивізмом. Окрім цього, більшість авторів не були професійними істориками, що вплинуло на якість їхнього доробку. Через брак необхідної підготовки їхні праці мають низький теоретичний рівень та неякісний науковий апарат, зокрема, страждають на фактографізм, не містять оформлених належним чином посилань тощо.

Вчені з діаспори також займались дослідженням історії українського націоналістичного руху в Канаді. Для зацікавлених цією темою особливо цінною буде робота М. Байрака, члена-засновника Української стрілецької громади (далі – УСГ) та УНО [210]. У історії-хроніці до 50-річчя відділу УСГ в Едмонтоні послідовно описано акції стрілецької громади, їх поточні справи, завдання. М. Байрак наповнив книгу багатим фактажем, не особливо його аналізуючи чи встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки. Цитати ідуть без посилань і не відомо, чи це спогади автора, а якщо ні, то чи зафіксовані вони у попередніх виданнях. Такі огріхи притаманні багатьом діаспорним виданням, написаним громадськими активістами.

Детальніше процес становлення і розвиток стрілецької громади подано у збірнику на честь її 50-річчя [245]. Це дослідження відрізняється від попереднього ширшою тематикою, розгорнутою структурою, наявністю виокремлених спогадів, документів, біографічних довідок і статей. Воно містить короткі «літописи» відділів УСГ з найголовнішими датами в історії їх діяльності. Варто виокремити статті редактора збірника З. Книша, що висвітлюють характер імміграції, закономірність популярності правих настроїв у діаспорі, допомогу УСГ визвольному рухові на батьківщині та її зв'язки з українськими націоналістами в Україні, основні відомості про її пресу, зміни в статусі УСГ з появою УНО тощо.

До 50-ліття діяльності Українського національного об'єднання також було видано ювілейний збірник [308; 309]. У ньому міститься розлогий огляд процесу організаційного оформлення УНО, його центральної управи й філій. У збірнику скрупульозно зібрано інформацію про дрібні та значні події в історії УНО і проілюстровано великою кількістю фотографій. Матеріали у книзі структуровано як хроніку філій УНО. Хроніка подається короткими тезами, описово, без урахування відмінностей між визначальними та другорядними подіями.

Деякі епізоди взаємодії українського націоналістичного руху в Канаді з Українською військовою організацією (далі – УВО) та ОУН висвітлені у

статті вже згадуваного О. Мартиновича [293]. Автор пояснює причини відмови лібералів від підтримки ОУН. До статті додано два листи Є. Коновальця з враженнями про поїздку по Канаді й можливість співпраці з українським національно-патріотичним рухом.

Тенденційну характеристику діяльності ліберальних та націоналістичних об'єднань подають і прокомуністично налаштовані науковці. Точка зору одного з них – Марка Терлиці (псевдонім П. Кравчука) представлена в роботі «Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді» [340]. Це опубліковане у 1960 р. у Києві суто пропагандистське видання було розраховане на очорнення організацій національно-патріотичного блоку канадської діаспори в очах радянських читачів і комуністів за океаном. Воно висвітлює деякі аспекти діяльності українських «буржуазних націоналістів» від першої хвилі імміграції до кінця 1950-х рр. Не намагаючись поділити пронаціональні об'єднання за політичними поглядами, автор огульно визначає їх усіх як «націоналістичні» та максимально намагається применшити їх роль серед громадськості. П. Кравчук протиставляє дії національно-патріотичного блоку комуністичному і різко критикує «націоналістів» і в інших своїх виданнях [272; 277].

Історію гетьманського руху в Канаді та США у ХХ ст. стисло подано у тезах голови Української гетьманської організації Америки Л. Бея [212]. Побіжно висвітлена діяльність «Січей» у Канаді в контексті вільнокозацького руху в українській діаспорі В. Бондаренком [218]. З його статті випливає швидше факт існування таких організацій, а не особливості їх діяльності. Про зв'язки «Січей» з українською католицькою церквою в Канаді видано тези конференції І. Патараком [314]. У них також подано короткий виклад історії Братства українців католиків (далі – БУК) у міжвоєнний період.

Опис діяльності католицьких допомогівих, освітніх та суспільно-політичних товариств, випуск релігійної преси протягом 1891–1941 рр. подано у «Пропамятній книзі з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді» [318]. Основний сегмент видання присвячений загальній історії католицької церкви та розвитку церковного будівництва по провінціях. Дуже мало уваги приділено громадським ініціативам БУК у вигляді статті-замітки о. С. Семчука [326]. Окремо історія заснування та розвитку БУК розглянута у статті священника, професора історії Манітобського університету, голови УВАН (1974–1975, 1978–1981, 1989–1990), директора Осередку української культури і освіти у Вінніпезі (1977–1978), члена НТШ, Українського історичного товариства О. Барана. Автор наголошує на вагомій позитивній ролі церкви у роботі братства, підкреслює заслуги мирської організації у збільшенні католицьких парафій [211].

Така невелика кількість досліджень з історії українського консервативного руху в Канаді зумовлена непопулярністю його ідей серед громадськості й незначним впливом на суспільно-політичну думку в діаспорі. Однак цей факт не може заперечувати важливості продовжувати дослідження у заданому напрямі, щоб об'єктивно й повно відтворити картину громадського життя діаспори.

Інша ситуація із дослідженням комуністичного руху, який набув великої популярності у міжвоєнний період серед українців Канади. Пояснення причин масового поширення комуністичних ідей у діаспорі та шляхів їх втілення в життя є актуальним і сьогодні. В основному історіографія з обраної теми представлена працями членів комуністичних організацій в діаспорі або ж науковців колишнього СРСР. Ці дослідження, як правило, є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії. Яскравим прикладом цього є доробок П. Кравчука [277; 272; 276; 273], в якому докладно розписано всю «корисну» роботу членів прокомуністичних організацій. У дослідженні «Українці в історії Вінніпега» з допомогою класового підходу передано історію боротьби українських робітників-іммігрантів з канадською «буржуазією» за краще життя від початків їх поселень до 1973 р. Важлива інформація про історію комуністичного руху автором навмисне спотворена, приховано зв'язки комуністів із СРСР (йдеться лише про отримання літератури і «різних культурних надбань» з СРСР [276, с. 125]). Щоправда П. Кравчук наводить достовірні відомості про політику канадського уряду щодо інтернаціональних громадських організацій. Згаданий рух він характеризує не як «комуністичний», а як «прогресивний». Причиною міжвоєнної імміграції вважає не поразку Української революції, а втечу від «польсько-панської, румунсько-боярської, чехословацько-буржуазної армії» [276, с. 103].

Аналогічною є ще одна праця П. Кравчука «На новій землі». Однак у ній більш детально розглянуто роботу комуністичних громадських організацій, зв'язки з СРСР, умови праці робітників та депортації. Він наводить багато прикладів «поліцейського терору» [273, с. 225] щодо робітничих та фермерських виступів. Перебуваючи у полоні ідеологічних стереотипів, автор традиційно протиставляє комуністам «українських націоналістичних спекулянтів» [273, с. 142], під якими розуміє діячів з національно-патріотичними переконаннями. Він подає власну оцінку розколу комуністичного блоку і виокремлення з нього соціалістів. П. Кравчук, як і багато його попередників, залучаючи джерела до дослідження, не оформлює на них посилання. У 1963 р. цю книгу перевидано у Львові під назвою «На канадській землі». У 1981 р. побачила світ видана в Києві праця «Українці в Канаді». І знову історія української діаспори зводиться до історії комуністичного руху в Канаді. Дослідження охоплює не лише міжвоєнний період і побудоване не за хронологічним, а

за тематичним принципом. Будучи журналістом, автор приділяє увагу діяльності комуністичних газет, припускаючись помилок в історії імміграції. Так, другу хвилю переселень він обмежує 1920–1930 рр. [277, с. 23]. Автор докладно описує зв'язки українських комуністів з комуністами в Радянській і Західній Україні, але не розкриває всієї правди цієї співпраці. Аналізуючи роботу Мирослава Ірчана в діаспорі і на батьківщині, він навмисне приховує відомості про його арешт і подальшу трагічну долю. Отже, концепція книги не відрізняється від його попереднього доробку, переповнена наклепами на український національно-патріотичний рух у Канаді та світі.

Аналогічним є напрацювання одного із засновників ТУРФДому Матвія Волинця (псевдонім – М. Шатульського), який на честь ювілею товариства у 1933 р. описав поетапно його передісторію та історію на основі звітів крайових з'їздів, протоколів Центрального виконавчого комітету, статей у комуністичних газетах тощо [226]. У роботі чітко визначено завдання товариства, методи їх втілення та приділено значну увагу організаційним моментам. Книга, написана на початку 30-х рр. ХХ ст., не містить традиційних посилань необхідних для наукової праці, часом їй бракує зв'язності у тексті, випущено багато важливих подій. Щоправда вона вирізняється аналітикою й висновками до різних суджень, тому не є сухим «літописом». Так, автор неодноразово вбачає посилення комуністичного руху через економічні кризи й революційні події в Європі [226, с. 56–57]. Він беззаперечно стоїть на пробільшовицьких позиціях і обурюється спробами боротьби за українську державність «опереткових урядів» в Україні та громадських національно-патріотичних організацій у Канаді [226, с. 58]. Багато інформації про українських комуністів він приховує чи фальсифікує. Так, М. Шатульський заперечує їх фінансування з Москви тощо.

При дослідженні комуністичного руху в Канаді варто залучити до списку праць «Историю Коммунистической партии Канады, 1921–1976» [251], значну частину членів якої склали саме українці. Книга, до написання якої долучились і партійні лідери, проливає світло на заснування КПК, її програмні положення, історичні умови, що призвели до підйому комуністичного руху в Канаді, роботу КПК в роки Великої економічної депресії, реакцію канадського уряду на її дії тощо. Незважаючи на тенденційність, ідеологічні штампи й орієнтацію на радянського читача, видання містить багатий фактичний матеріал, який потребує незаангажованої оцінки.

У статті історика та літератора М. Царинника [369] висвітлено зв'язки українських комуністичних організацій з Радянською Україною у 1930-ті рр. на прикладі особистих контактів, а точніше поїздок комуністичних провідників до СРСР, показано як це призвело до розколу у комуністичному русі й виокремлення з нього соціалістичного напрямку. В іншому ключі розкрито

діяльність комуністичних об'єднань заслуженим професором (Professor Emeritus) Університету Західного Онтаріо Д. Авері [365]. Він зосереджує головну увагу на канадській політиці стосовно комуністичних громадських організацій української діаспори та КПК у 1914–1946 рр., які були тісно пов'язані між собою. Автор пояснює репресивні заходи з боку канадського уряду до комуністів їхньою надмірною лояльністю до СРСР та нехтуванням канадських демократичних цінностей. Через обмежений обсяг статті інформація про політику канадського уряду не є вичерпною.

З наголосом на житті та діяльності українських комуністів у діаспорі в кінці XIX–XX ст., їх суспільних та культурних зв'язках з СРСР написана колективна монографія радянських істориків А. Шлепакова, Л. Лещенка, В. Євтуха [349]. Серед сучасних дослідників слід виділити О. Ковальчук, яка звернулася до питання про допомогову діяльність комуністичних організацій українцям на Батьківщині [265]. Проте можна відзначити певну невідповідність назви статті («Солідарність українців Канади та їхніх нащадків з Україною») її змістові, оскільки автор говорить про допомогу Україні лише прокомуністично налаштованих українців Канади.

У більшості відомих нам праць оцінки функціонування прокомуністичних товариств є дещо суб'єктивними. Певною мірою це стосується й окремих вчених діаспори, котрі сповідували протилежні інтернаціональним політичні погляди. Тому це ставить перед сучасними істориками завдання об'єктивної характеристики комуністичного руху в діаспорі Канади.

Опосередковано діяльність українських соціалістів у Канаді розкрита на прикладі постаті голови Українського трудового об'єднання (далі – УТО), редактора соціалістичної «Правди і волі» (1929–1932 рр.), члена Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) у Празі М. Мандрики у статті доктора філософії, редактора «Західньоканадського збірника» М. Сороки [332].

Робітничий рух у Канаді в основному був об'єктом зацікавлення російських радянських істориків, таких як О. Сороко-Цюпа [334], в той час як фермерським рухом займався київський дослідник Л. Лещенко [281]. Історія робітничо-фермерського руху протягом 1907–1991 рр. знайшла відображення в англомовній праці П. Кравчука [389].

Невід'ємною частиною при оформленні та розвитку суспільно-політичних рухів в українській діаспорі Канади став жіночий сегмент. Робота окремих жіночих організацій детально вивчалась і відображалась у книгах, виданих переважно з нагоди їхніх ювілеїв. Заснування, сфери діяльності, пам'ятні дати, визначні постаті ліберальних жіночих громадських об'єднань висвітлені в загальних ризах у «Ювілейній книжці Союзу українок Канади з нагоди 10-літнього існування 1926–1936» [361], «Ювілейній книзі з нагоди 30-літньої

діяльності жіночого товариства при катедрі св. Івана в Едмонтоні: історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956» [360] та в дослідженні голови Союзу українок Канади Н. Когуської до 50-ліття Союзу [268], найвагомим з яких є останнє. Н. Когуська поділила своє дослідження на тематичні блоки, з них міжвоєнного періоду стосуються: історія створення жіночого об'єднання, напрями його діяльності, біографії голів СУК тощо. Найбільша частина видання присвячена роботі провінційних управ і відділів, в її основу лягли відповіді їхніх членів на складені авторкою запитання з історії їх функціонування.

Діяльність націоналістичних громадських об'єднань висвітлена у збірнику «На службі рідного народу: ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955)» [307]. Журналістка, громадська активістка, голова Союзу українок Франції І. Книш є редакторкою видання й авторкою більшості статей, що стосуються міжвоєнного періоду в роботі Організації українок Канади. У збірнику рівномірно приділено увагу як організаційному оформленню, програмним засадам, так і безпосередньо громадській діяльності товариства. Два останні розділи видання містять невелику кількість спогадів, документальних джерел, витягів з преси. Такі дослідження видавались не науковцями, а громадськими організаціями, щоб «задокументувати своє існування перед ширшим загалом» [361, с. 3]. Вони однотипні за структурою, відрізняють їх хронологічні рамки і обсяг. На відміну від робіт про загальні громадські організації у них практично не приділяється увага розбіжностям у політичних поглядах та конфліктах громадських товариств, оскільки наголос зроблено на діяльності жінок у культурній та освітній сферах. Політичні питання і національно-визвольна боротьба все ж більшою мірою розкриті у збірнику про націоналістичні об'єднання. Факти у таких виданнях швидше констатуються, ніж аналізуються. Традиційно бракує якісно оформлених посилань на джерела, а в деяких випадках вони взагалі відсутні.

Важливість ролі українок у комуністичному русі Канади обґрунтовано у статті комуніста, співробітника «Народної газети» М. Юкаса [364]. Автор використав спогади, видані у журналі «Жіночі долі». Однак почерпнута з них інформація переважає над аналітичними роздумами щодо діяльності громадських активісток. Цікавим доповненням до публікації є відомості про роки, коли жінкам надали право голосу у виборах до місцевих і провінційних парламентів.

Опис жіночих національно-патріотичних організацій у Канаді, зроблений вчителем, громадським діячем Д. Прокопом [317], значною мірою базується на дослідженні М. Марунчака (Історія українців Канади, 1974. т. 2), яке Д. Прокоп систематизував та доповнив. У IV розділі книги подаються відомості про роботу читалень та культурно-просвітніх народних домів.

Основний же масив фактів про діяльність Українського народного дому (далі – УНДім) у Вінніпегу у першій половині ХХ ст. опублікований у «Пропама'ятній книзі Українського народного дому у Вінніпегу» [320]. Ролі УНДому у громадському житті діаспори присвячено другий розділ книги, де висвітлено історію його існування і роботу товариств при ньому. У «Пропама'ятній книзі» також представлено короткий нарис історії Канади та її населення, охарактеризовано другу хвилю еміграції українців за океан, умови життя по приїзді, релігійні, освітні та культурні надбання. Матеріали книги підкріплені різноманітними джерелами. Це своєрідна енциклопедія українського життя в Канаді від перших поселень до кінця 40-х рр. ХХ ст. На жаль, структурована вона хаотично й поділена на тематичні розділи з неоднаковим обсягом інформативної наповненості, серед яких бракує розділу про суспільно-політичну сферу діяльності українців.

Робота допомогового товариства «Взаїмна поміч» проаналізована у «Ювілейній книжці» [362] на честь 10-ліття отримання домініального чартеру (офіційного дозволу на поширення своєї діяльності. – *О. Д.*) від 1925 р., хоча «Взаїмна поміч» розгорнула свою діяльність ще з 1921 р. У книзі представлено матеріал про заснування, легалізацію товариства, що послуговує прикладом того, як діяв механізм здобуття чартеру в інших громадських організаціях. Основну частину видання складають короткі історичні довідки про діяльність відділів товариства. Публікація цієї роботи припадає на міжвоєнний період, що негативно позначилось на її стилістиці, науковій методології, спричинило оповідну манеру викладу матеріалу та відсутність висновків.

Отже, рівень розкриття роботи ліберальних, націоналістичних, консервативних, соціалістичних, комуністичних об'єднань у зарубіжній історіографії пропорційний до рівня їх популярності в діаспорі. Тому досить слабо висвітленою залишається громадська діяльність консервативних організацій у Канаді. Соціалістичні товариства вивчаються у контексті праць, присвячених комуністичному руху. Дослідження діяльності комуністичних організацій є заідеологізованими, оскільки в основному вони робилися сповідувачами комуністичних поглядів. Суб'єктивізм позначені також роботи членів національно-патріотичних громадських об'єднань, котрі були ідейними противниками комуністів.

Сучасна наука потребує окремих досліджень та комплексних, узагальнюючих праць про освітній сегмент організованого життя українства в діаспорі. Адже досвід будівництва освіти для української молоді в Канаді, плекання в ній почуття національної гідності, формування національної свідомості може стати прикладом для налагодження сучасного навчально-виховного процесу в Україні. Проблема розвитку української освіти в

Канаді присвячено низку студій, переважна більшість із яких не відривається від контексту загальної історії, опису суспільного ладу українців Канади.

У радянські часи тема середньої освіти в Канаді стала предметом дисертаційного дослідження Л. Булай [223], яка відводила канадській школі «ролі ідейного наймита франко-англійських господарів, їх діяльного помічника у справі колонізації країни» [223, с. 26]. 34-х розділів дисертації 3-й присвячений українській освіті в діаспорі, а саме – навчальним закладам, створеним ТУРФДім. При цьому діяльність українських «буржуазних» шкіл як ворожих «робітничим» у дисертації не висвітлена зовсім. Щодо становища шкіл при ТУРФДомі вже в часи незалежності України побачила світ стаття його члена М. Скрипник [330]. Однак ця розвідка ще позначена впливом радянської ідеології.

У монографії сучасного українського дослідника І. Руснака досліджено розвиток української шкільної освіти в Канаді за досить широкий період (кінець XIX–XX ст.) [324]. Для кращого розуміння умов, у яких творилась освіта українців в імміграції, автор досить стисло накреслив основні віхи громадського життя діаспори. Глибше простежено роботу учительських організацій, їх боротьбу за відновлення системи рідномовного навчання. Історик використав потужну історіографічну базу для свого дослідження, що дещо поступається джерельній. Деякі джерела використовуються автором опосередковано, через залучення праць діаспорних дослідників. Питанню вивчення емігрантами української мови у Західній діаспорі у XX – початку XXI ст. приурочено монографію С. Романюк, у одному із розділів якої лаконічно описано роботу «рідних шкіл» українців у Канаді. Особливу увагу дослідниця приділяє аналізу якості підручників з української мови [322]. Рівень початкової та середньої освіти у міжвоєнні часи в Канаді стисло висвітлено у статті О. Ковальчук [263].

Про створення та функціонування вищих навчальних закладів подано розлогу та детальну інформацію в ювілейних збірниках, виданих науковими діячами, які самі активно займалися розбудовою цих установ. Такими працями стали, наприклад, Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Михайла Грушевського в Едмонтоні [358] та Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні [359]. Вони, як багато діаспорних видань, написані у гранднатуративному стилі, без посилань на цитати і статистичні дані, та містять численний фотографічний матеріал. Окрім відомостей про роботу інститутів, у них є опис діяльності студентських гуртків. Ректор інституту ім. Михайла Грушевського, директор Едмонтонської публічної бібліотеки, голова СУС П. Лазарович присвятив у ювілейній книзі розділ про історію інституту, де говориться про його заснування, режим роботи, кількість студентів, фінансові труднощі, поточні справи та інші аспекти

функціонування [279]. При цьому основну увагу він приділяє господарським питанням, менше зосереджуючись на освітній та суспільно-політичній діяльності викладачів і студентів. Цінність видання складають додатки, у яких містяться списки підручників, програм курсів, студентів, членів дирекції інституту в різні роки, програми з'їздів тощо. У ювілейній книзі інституту ім. Петра Могили, окрім гранднративу, вміщено аналітичні статті про особливості його функціонування та мемуари. У збірнику докладно розкриваються ті ж питання, що і в попередньому, однак тут більше уваги приділено громадській ініціативі членів інституту, їхній допомозі у вирішенні українського питання у світі, конфліктам з греко-католиками діаспори, відносинам з Українською греко-православною церквою, інституту як осередку культурного життя в діаспорі, описано передумови виникнення перших українських вишів у Канаді. Обидва видання мають уже згадані вище вади робіт громадських активістів.

З сучасних українських науковців дослідженням вищої освіти в Канаді в першій половині ХХ ст. також займалась О. Ковальчук [264]. Її стаття, де коротко йдеться про основні здобутки інститутів, є швидше ознайомчою працею описового характеру. Зокрема, тут висвітлено роль інститутів та бурс у збереженні українцями їхньої культури та історичної пам'яті.

Таким чином, дослідження, присвячені окремим аспектам життя української діаспори в Канаді, є досить численними. Ці роботи про діяльність ліберальних, націоналістичних, консервативних та комуністичних організацій, освітніх установ, наукові студії, що стосуються імміграції українців у міжвоєнний період. Однак деякі питання з історії української діаспори, які були побіжно висвітлені на сторінках узагальнюючих праць, ще не дочекалися ґрунтовного опрацювання у спеціальних дослідженнях. Таким, для прикладу, є питання участі українців у політичному житті країни, їх права обирати і бути обраними.

Видавались в Україні та діаспорі довідники про українців за кордоном, у яких тезово передано опис усіх аспектів життя українців Канади. Зокрема, у довіднику «Україна та українці по світах» [425] наголошено на значенні української етнічної спільноти для культурного, економічного та політичного розвитку країни поселення. З обраної теми опубліковано й низку статей в енциклопедичних виданнях. Зокрема, в «Енциклопедії українознавства» під редакцією В. Кубійовича [417], що містить цінний матеріал про українську діаспору у світі, наявні відомості про українські поселення в Канаді, біографії видатних діячів, творців культурного життя в діаспорі, служителів культури, вчених, економістів, інформація про громадські організації, освітні установи, наукові заклади, загальні статті про основні аспекти історії українців у діаспорі тощо. За редакцією В. Кубійовича також вийшла друком двотомна англійська енциклопедія, у другому томі якої йдеться про українців за

межами Батьківщини. Їм присвячено цілий розділ, написаний В. Кисілевським [424]. Ці енциклопедії лягли в основу п'ятитомної англomовної «Encyclopedia of Ukraine» під редакцією В. Кубійовича (перші два томи) та Д. Гусара-Струка (останні три) [422; 423].

У 1999 р. Інститутом дослідження діаспори за географічним принципом було підготовлено бібліографічний покажчик про закордонних українців, який витримав кілька перевидань [421]. Останнім бібліографічним дослідженням з напрямку є анотований покажчик співробітників відділу зарубіжної україніки НБУВ Н. Солонської та Г. Борисович, присвячений суто українській канадіані у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ і побудований за хронологічним принципом [420].

Як бачимо, історіографія дослідження суспільно-політичного становища українців у Канаді в контексті імміграційної політики в міжвоєнний період розлога й різноманітна за тематикою та змістом. Вона проливає світло на процес інтеграції українців у поліетнічне суспільство Канади та їх соціальний статус у ньому. Істотне місце у ній займають роботи, які стосуються процесу імміграції українців у міжвоєнний період, зокрема аналізують причини, характер і склад другої хвилі. Однак деякі питання з історії української діаспори, що були побіжно розглянуті на сторінках узагальнюючих праць, ще не дочекалися ґрунтовного опрацювання у спеціальних дослідженнях. І хоча науковцями було зібрано й опрацьовано значний фактографічний матеріал, до цього часу помітний пласт джерел є невведеним у науковий обіг, а отже потребує окремого дослідження. Так, недостатньо розкрито інформаційний потенціал українських періодичних видань у Канаді, потребують деталізації та порівняльної характеристики умови й можливості виїзду за кордон з різних районів України, оскільки у міжвоєнний період етнографічні землі України були у складі кількох держав. У наукових роботах недостатньо висвітлено вплив законодавства Канади на зростання кількості емігрантів із західноукраїнських територій. Фактично не досліджена еміграція з теренів УСРР, еміграційне законодавство Румунії, Чехословаччини та СРСР стосовно українських переселенців.

На сьогодні ще не існує комплексних праць, які були б присвячені основним напрямкам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі у міжвоєнний період, й тому осмислення механізмів їхньої роботи повинне продовжуватись. Вчені брали до уваги лише деякі аспекти цієї проблеми або аналізували функціонування окремих товариств. Слабо висвітленою у вітчизняній історіографії залишається громадська діяльність ліберальних, націоналістичних, консервативних та комуністичних організацій у Канаді. Основний масив історіографії з цього питання складають публікації діаспорних вчених і меншою мірою іноземних. Це певним чином пов'язане з обов'язковою

умовою використання у дослідженнях україномовних джерел, що стосуються суспільно-політичної діяльності українців. Тому цю проблематику вивчали переважно носії мови. Більшість видань складають монографії та статті, присвячені діяльності певних громадських організацій, зокрема й міжвоєнного періоду. За винятком М. Марунчака та кількох інших учених, діаспорні автори висвітлюють діяльність громадських організацій у публіцистичному ключі. Обстоюючи певні політичні позиції, вони нерідко зловживають протиставленням однієї громадської організації іншим. Дослідження діяльності комуністичних організацій є заідеологізованими й однобоко відтворюють тогочасні реалії, оскільки в основному вони здійснювалися прибічниками комуністичних поглядів. Загалом малодослідженою залишається політична сфера життя української діаспори в Канаді міжвоєнного періоду. Цій проблематиці, за винятком кількох статей, неприсвячено окремих досліджень, вона розглядалась лише в загальному контексті. Досі не проведено належних статистичних підрахунків, які б показали відсоток українських представників на різних рівнях управління. Сучасна наука також потребує окремих студій та узагальнюючих праць про освітній сегмент організованого життя українства в діаспорі.

Більшою мірою українська етнічна група в Канаді вивчена діаспорними вченими, оскільки об'єктивне дослідження обраної проблематики розпочалося на теренах України тільки після розпаду Радянського Союзу. В СРСР сама еміграція була пунктом підсудної статті, тому її дослідження, м'яко кажучи, не віталось. Горбачовська перебудова вносить свої корективи не тільки в суспільно-політичне становище в СРСР, а й у розвиток гуманітарної науки. З середини 1980-х років з'являються нові можливості для вивчення еміграційної проблематики. Загалом марксистська історіографія через тогочасні політичні реалії була заідеологізованою. У радянських роботах можна було висвітлювати питання експлуатації робітників та землеробів, Великої економічної депресії, боротьби з некомуністичними громадськими організаціями і «ворожими» класами. Основними напрямками дослідження були робітничий та фермерський рухи в Канаді. Усі інші рухи, незважаючи на їх різноманітність, класифікували як «буржуазно-націоналістичні» без розрізнення їх статутних платформ, урахування особливостей ідеології та напрямів діяльності. Фальсифікувалися також причини еміграції й факти виїзду з теренів СРСР. Сама ж історія Канади викладалась у ключі історії «ворожої» капіталістичної країни.

У часи незалежності України науковці почали поступово відходити від радянської методологічної схеми та застосовувати оригінальні підходи до дослідження, опрацьовувати нові проблеми. Праці діаспорних вчених лягли в основу досліджень вітчизняних науковців 1990–2000-х рр. Їх використовували як джерела, історіографію, також звідти запозичували прийоми методики

й методології, хоча 1990-ті рр. в українській науці ще характерні збереженням радянських кліше. Джерельна база вітчизняного джерелознавства істотно розширилася у зв'язку з передачею цілої низки цінних архівних зібрань з Канади в Україну, що раніше були недоступними для вивчення. Серед досліджень доби незалежності України варто виділити роботи С. Качараби, В. Макара, О. Сича, В. Євтуха та інших. Особливо кількість наукових публікацій почала зростати після відзначення 100-річчя прибуття першого українського іммігранта до Канади. У 2016 р. минуло 125 років від цієї важливої події. Отже, можна сподіватись на підвищення інтересу до історії канадських українців, підтвердженням чому і є ця монографія.

Доробок представників діаспори складають напрацювання громадських активістів та фахових науковців. Зазначимо, що через відсутність фахових науковців серед представників перших двох хвиль імміграції, а також фінансові складнощі там певний час не розвивалась ні академічна, ні університетська українська наука. У діаспорних вчених не було певної наукової школи попередників. Серед переселенців траплялись хіба що вчителі. Перша хвиля імміграції переймалась переважно економічним становищем українських переселенців, тому і не змогла створити фундамент для розвитку історичної науки. З цього погляду не сильно відрізнялась від першої і друга хвиля. Хоч у міжвоєнний період ще не було оформлено наукових товариств, проте вже було закладено основи для розвитку вишівської науки. Загалом, характеризуючи праці з української тематики міжвоєнного періоду, варто відзначити їх невисокий науковий рівень, що, з іншого боку, не виключає їх інформативної насиченості. Важливою перевагою зазначених студій є те, що їх автори часто були безпосередніми учасниками відповідних історичних подій, громадськими активістами, викладачами, вчителями, журналістами тощо. Вони працювали з відповідною документацією, мали широкий доступ до потрібних джерел. Однак, переважна більшість робіт громадських активістів грішить описовістю й ненауковим стилем викладу. Такі публікації швидше нагадують літописи-хроніки, складені без висновків і відповідних посилань на джерела. Така ж ситуація з істориками-очевидцями спостерігається і у третій хвилі імміграції. Але в цей період уже виразно простежуються позитивні зміни. У 1949 р. у Вінніпегу було засновано Українську вільну академію наук на чолі з Д. Дорошенком. Цього ж року в Канаді постає Наукове товариство ім. Шевченка на чолі з Є. Вертипорохом. Визначним кроком у розвитку української науки в Канаді стало створення у 1976 р. Канадського інституту українських студій в Едмонтоні. Також осередками науки ставали кафедри українознавства та славістики при канадських університетах, асоціації вчених.

З 50-х рр. XX ст. історики, окрім власних суб'єктивних вражень і

джерельного матеріалу, уже використовують попередню історіографію, піддаючи її аналізу та критиці. У цей час науковий стиль викладу матеріалу в дослідників діаспори все ще перебував у процесі формування. З 50-х рр. у виданнях діаспори починають з'являтися перші наукові посилання на використану літературу, а в 70-ті це явище стає систематичним. Загалом основна частина досліджень діаспорних учених позначена позитивістським підходом при викладі фактажу.

Отже, з появою вищих навчальних закладів і наукових інституцій в діаспорі Канади та третьою хвилею імміграції зі значним відсотком української інтелігенції з'являються професійні вчені та якісно змінюється стиль написання робіт. У цьому плані вигідно вирізняються дослідження професійних науковців, таких як М. Марунчак, О. Герус, О. Баран, О. Мартинович та інші. Загалом діаспорні вчені зробили значно більший внесок у дослідження української спільноти в Канаді порівняно з іноземними. Всі напрацювання з теми містять цікавий фактичний матеріал, що може бути використаний майбутніми науковцями.

Водночас особливістю діаспорних досліджень про українців у Канаді є їх відірваність від історії самої Канади. Тільки у деяких глобальних контекстах, таких як Велика економічна депресія, історія українців розглядається разом з історією Канади. При вивченні імміграційної політики відчувається брак порівняльних характеристик становища іммігрантів різних національностей. Щоправда цієї проблематики опосередковано торкаються канадські науковці Б. Осборн, Н. Вайсман та ін., однак українська діаспора не є предметом їхніх студій. Також іноземні вчені не виявляли цікавості до громадського та освітнього життя українців. Винятком став лише комуністичний рух, який, у першу чергу, досліджували його прибічники. Хоча позитивним зрушенням є праці незалежних науковців, зокрема Д. Авері. Таким чином, за кількістю робіт сегмент іноземних досліджень відчутно поступається діаспорним та вітчизняним.

1. 2. Джерела дослідження

З обраної теми існує значний пласт опублікованих та архівних джерел, дані довідкових, періодичних і статистичних видань. Весь спектр матеріалів можна класифікувати таким чином: 1) нормативно-правові акти: законодавчі й підзаконні (конституція, закони, декрети, що регулюють процес імміграції; офіційні документи урядових установ – розпорядження, інструкції, постанови, циркуляри про порядок набору, вимоги до іммігрантів; документи громадських організацій та установ – постанови й резолюції з'їздів, статuti); 2) справочинні (звіти міністерств, товариств, циркуляри, накази, розпорядження, протоколи, програми з'їздів партій чи громадських організацій, офіційне листування);

3) публіцистичні та політичні твори тощо; 4) преса (офіційна й неофіційна преса, тобто видання органів державного управління, наукових і громадських установ, громадських організацій, політичних партій); 5) статистичні дані; 6) джерела особового походження (спогади; щоденники; приватнелистування; особові справи потенційних емігрантів – це кваліфікаційні картки, анкети, відомості про походження та родинний стан, анкети на виїзд).

Документальну групу джерел представляють акти національного законодавства Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини та УСРР. Першочерговим джерелом для вивчення імміграційної політики Канади є її Конституція 1867 [68] – базовий документ для визначення регулювання міграційних процесів, системи прав, свобод і обов'язків іммігрантів. Адже нормам Конституції не можуть суперечити закони, усі підзаконні акти, міжнародні угоди. Джерелом є й документи, видані федеральними (тобто загальнонаціональними) органами. Головним нормативним актом, що регулював імміграційний потік до Канади став закон, прийнятий парламентом у травні 1910 р. Цей закон з незначними доповненнями діяв понад 40 років. Положення вищезгаданого закону (38 стаття) дозволяли членам Ради Міністрів та генерал-губернатору його доповнювати, уточнювати залежно від економічного, політичного та суспільного становища в державі. Це могли бути кількісні обмеження еміграції або заборони національного характеру тощо. Реалізовувались вони у вигляді розпоряджень Міністерства імміграції та колонізації [103; 104; 105]. Безпосередній вплив на імміграцію українців до Канади під час Першої світової війни справив Акт про воєнні заходи 1914 р. [182].

Важливим документом, що вплинув на хід української імміграції до Канади у міжвоєнний період стала угода, підписана 15 листопада 1925 р. між канадським урядом і залізничними компаніями «Canadian National Railways» (далі – CNR) і «Canadian Pacific Railway» (далі – CPR), що надавала останнім право перевозити емігрантів із Центрально-Східної Європи [141]. Угода зберігається у фондах Бібліотеки та архіву Канади в Оттаві.

Визначити становище українців у діаспорі можливо через опрацювання низки опублікованих канадських документів. Наприклад, це «Історія Канади в документах, 1763–1966» [130]. Під редакцією Б. Кордана та Л. Луцюка вийшов збірник документів [131], де зібрано матеріали (резолуції з'їздів громадських активістів; лист, петиція до прем'єр-міністра Канади Р. Л. Бордена з проханням визнання УНР; петиція до прем'єр-міністра Великобританії Дж. Р. Макдональда у справі розслідування голодомору в УСРР; витяги з преси українських громадських організацій тощо), що стосуються історії української діаспори, зокрема й міжвоєнного періоду. У збірнику опрацьовано й опубліковано 55 документів за 1899–1962 рр.

Стенографічні звіти засідань парламенту, уривки з листування й виступів канадських громадських діячів про значення імміграції для країни наведені у «Головних документах в канадській історії», «Історичних документах Канади» тощо [108; 135; 151; 132].

Публікацією документальних джерел займалися і офіційні державні установи Канади. До цієї групи джерел входять щорічні звіти про імміграцію Міністерства імміграції та колонізації, у яких розписано діяльність міністерства за рік [106–107; 153–163]. Вони містять демографічні статистичні відомості, характеристику імміграційних процесів, дані про діяльність імміграційних агентів, імміграційну пропаганду тощо. Процес регулювання імміграційних потоків до Канади можна відтворити після ознайомлення з виданням «Канада: парламент. Дебати в Палаті громад» [110].

Частина джерел, необхідних для дослідження історії української діаспори в Канаді міжвоєнного періоду, міститься в документальному додатку до п'ятого тому «Студій до історії українців Канади» М. Марунчака [297]. У додатку розміщені меморандуми українців до уряду Канади та Великої Британії у справі так званого українського питання в Європі; документи, що стосуються української еміграції за океан 1920-х років, листування; чартер та меморандум про згоду Товариства опіки над українськими переселенцями в Канаді імені святого Рафаїла. Також М. Марунчаком у книзі «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [296] було вміщено документальний додаток у вигляді звернень із періодичних видань, меморандумів, офіційних листів, що закликали уряд і громадськість Канади допомагати українцям під час голодомору 1932–1933 рр., проводити масові віча та протести проти тоталітарного режиму в СРСР.

Видавались джерела щодо діяльності української еміграції й вітчизняними вченими. Так, у 2008 р. виходить збірник «Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали» [98], в якому опубліковано незначну кількість документів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), що стосуються громадської активності українців у діаспорі Канади. Джерела з історії української діаспори Канади представлені в археографічному збірнику «Пам'ятки» за 2007 р., присвяченому 115-річчю української еміграції до Канади. Тут міститься інформація про імміграційну політику Канади стосовно українців, умови виїзду з України, діяльність громадських організацій [79]. Зокрема, вимоги для виїзду з Польщі розписані в Інструкції у справі еміграції, розробленій Еміграційним управлінням Речі Посполитої від 18 лютого 1928 р. [64]. У ній також подаються умови, поставлені для в'їзду в Канаду її урядом, розписано роль і функції корабельних товариств у процесі еміграції. Отже, для дослідження зазначеної тематики варто одночасно залучати польські, радянські, румунські,

чехословацькі документи, які проливають світло на можливості виїзду українців з територій, що перебували у складі відповідних державних утворень. Щодо діяльності УНО у щорічнику розміщено бланк заяви про вступ до Українського визвольного фонду, офіційне та приватне листування Є. Коновальця з враженнями від поїздки по Канаді і з роздумами про можливість співпраці з діаспорою [193; 293]. Історію комуністичного руху розкриває відкритий лист одного із засновників ТУРФДому М. Поповича до членів КПК від 17 липня 1929 р. з приводу непорозумінь усередині партії [73].

Цінним джерелом для вивчення діяльності громадських, освітніх та релігійних організацій є протоколи їх з'їздів, статuti тощо. Для прикладу, це статuti допомогової організації Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) [100], соціалістичної Організації українських робітників клясократів Канади (далі – ОУРКК) [90], комуністичного ТУРФДому [92]. Програмні документи ліберального руху українців у Канаді представлені у виданні «Союз українців самостійників: принципи і програма» [88]. Статут Українського національного об'єднання видано у збірнику на честь 50-ліття його заснування [82]. Протоколи, статuti, відозви Української стрілецької громади опубліковані у збірнику «За честь, за славу, за народ!» також на честь 50-ліття з дня заснування товариства [245]. Статут Українського народного дому [93], інших культурних організацій при УНДомі, відозви, звіти УЧХ в Канаді розміщено в «Пропамятній книзі Українського народного дому у Вінніпегу» [320].

Таким чином, документальна база дослідження значна та різноманітна й представлена низкою актових та справочинних джерел, які видавалися як канадськими органами державної влади, так і діаспорними й українськими вченими. Вона містить основні закони Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини, СРСР, розпорядження урядів, організаційні документи громадських організацій, що дають змогу прослідкувати за канадською імміграційною політикою і напрямками діяльності громадських об'єднань.

Не всі документальні джерела з теми є опублікованими на сьогодні. Значна частина джерел з історії української діаспори Канади міжвоєнного періоду зберігається в численних українських та канадських архівах. У першу чергу слід згадати Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). Зокрема, цікаві документи про діяльність Братства українців католиків зберігаються у фонді журналіста та громадського діяча секретаря УСГ, члена УНО, співредактора «Нового шляху» М. Селешка (Ф. 41), а саме програми з'їздів, бюлетень, буклет, витяг зі статуту братства та інше. Програмні документи висвітлюють мету й засади роботи БУК, його ідеологію. Наявні матеріали далеко не вичерпні з теми історії БУК. Важливими для вивчення націоналістичних громадських об'єднань у Канаді є Ф. 37 –

«Український визвольний фонд» і Ф. 50 – «Українське національне об'єднання». Перший містить річні звіти Одноцентового фонду (в майбутньому – Український визвольний фонд), списки членських внесків, протоколи крайових з'їздів, обіжні листки, листування з націоналістичними організаціями про переказ коштів кінця 30-х рр. ХХ ст. тощо. Другий фонд містить доволі невелику кількість документів, що стосуються суспільно-політичної діяльності УНО саме у 30-ті рр. ХХ ст. Для нашого дослідження прислужилось свідчення про закінчення «рідної школи», з якого видно список дисциплін, що вивчали у школах УНО з 1 по 3 клас.

Важливі документи із зазначеної тематики є у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), зокрема у Ф. 4363 (Редакція часопису «Розбудова нації» – орган Проводу українських націоналістів в м. Празі) зберігаються вирізки з канадських часописів міжвоєнних років, що свідчать про широкомасштабну громадсько-політичну діяльність українських установ у Канаді. Для дослідження процесів еміграції з теренів СРСР є необхідним Ф. 4 – Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків; а процесів рееміграції та функціонування канадських та американських комун на теренах УСРР – Ф. 1 (Верховна Рада України, мм. Харків, Київ) та Ф. 3 (Постійне представництво Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, м. Москва).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фондї «Колекція документів «Український музей в Празі» (Ф. 269) є цінні матеріали, що проливають світло на деякі епізоди суспільно-політичного життя українців у Канаді. Для прикладу, певний інтерес для вивчення порушеної у монографії проблеми становить брошура передвиборчого агітаційного характеру (Українська справа в Оттаві і теперішні вибори. – Вінніпег, 1921. – 30 с.), в якій закликають голосувати на парламентських виборах за консерваторів (а отже за продовження урядування прем'єра А. Мієна) [16, арк. 24–38]. У брошурі констатується факт офіційної підтримки канадським урядом домагань діаспорних українців на з'їзді Ліги Націй у Женеві у справі Східної Галичини. Піднесення українського питання на міжнародному рівні є виявом глибокої поваги до українства та певною мірою характеризує політику Канади щодо іммігрантів. У документах, що зберігаються у Ф. 6 (Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ). 1917–1936 рр.) виявлено інформацію, що проливає світло на деякі контакти канадських комуністів з Комуністичною партією Західної України (далі – КПЗУ). Зокрема, у листуванні Закордонного бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галичини у Відні з діаспорним комуністичним активістом І. Навізівським

розкривається, як українські комуністи у Канаді збирали кошти на КПЗУ [13].

Нами уперше опрацьовано й використано матеріали фонду Р-3066 Київського відділення Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (далі – РУСКАПА) у Державному архіві Київської області (далі – ДАКО). У його справах знаходяться опитувальні листи для емігрантів з теренів Радянського Союзу, офіційне листування акціонерного товариства з клієнтами, телеграми та ін. З них можна почерпнути інформацію про можливість виїзду з території СРСР і все, що для цього було потрібно. Витяг зі статуту РУСКАПА представлений в електронному варіанті [63].

Багатим на джерела про українську еміграцію до Канади є Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ). Тематиці дослідження відповідають Ф. 422 – Представництво еміграційного управління (1920–1923 рр.); Ф. 799 – Еміграційний синдикат. Окружний відділ у Львові; Ф. 802 – Державне управління посередництва праці, м. Львів; Ф. 800 – Польське еміграційне товариство, м. Львів тощо, Ф. 854 – Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів. Ці фонди містять такі документи, як обіжники й розпорядження з питань еміграції органів влади, інформаційні бюлетені, статистичні звіти мореплавних компаній, статuti та протоколи засідань громадських об'єднань опіки над емігрантами. У Ф. 430 зберігаються матеріали Товариства опіки над українськими емігрантами. Цей фонд надає інформацію не тільки про діяльність товариства, а й про умови виїзду та облаштування в Канаді українців у міжвоєнний період. Також цікавим для дослідження є Ф. 309 з фрагментами листування міністерства внутрішніх справ Канади з імміграційними й земельними агентами з питання розміщення новоприбулих українців до Канади. У Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО) можна знайти відомості про ставлення львівського воєводського управління до рееміграції українців з Канади у 107 фонді (Львівське повітове управління державної поліції), а особливості другої хвилі еміграції представлені в ряді документів з Ф. 1 – Львівське воєводське управління та Ф. 7 – Львівське повітове староство.

Інформація про діяльність мореплавних компаній, масштаби та склад еміграції зберігається у чернівецькому і львівському обласних архівах. У Державному архіві Чернівецької області можна знайти статистичні відомості про переселенців за океан. Особливості еміграційного руху в окремих воєводствах вдається простежити на матеріалах архівів Рівненської (Ф. 30 – Рівненське повітове староство), Волинської (Ф. 46 – Волинське воєводське управління; Ф. 397 – Луцький відділ Еміграційного синдикату), Тернопільської (Ф. 3 – Тернопільське повітове староство; Ф. 15 – Тернопільське відділення Еміграційного синдикату) та Івано-Франківської областей (Ф. 260 –

Станіславське відділення Еміграційного синдикату, м. Станіслав). У них представлена статистична інформація (наприклад, списки сімей, що емігрували), відомості про характер і склад еміграції (подаються в анкетах родин, що виїжджали до Канади), етапи оформлення документів, потрібних для виїзду (це видно з офіційного листування між бажаним емігрувати й корабельною компанією чи відділенням Еміграційного синдикату тощо), зміни в канадському законодавстві й вимоги до іммігрантів (публікувались у офіційних періодичних виданнях) тощо.

У Бібліотеці та архіві Канади в Оттаві містяться донесення канадських імміграційних чиновників, інспекторів, лікарів й інших держслужбовців, у яких є відомості про поселення українців, їх матеріальне становище, умови побуту, господарство тощо; доповідна записка міністерства праці міністру імміграції та колонізації про ситуацію на ринку праці в 1920 р.; дані прес-бюро Міністерства імміграції та колонізації про основні напрями імміграційної політики Канади в середині 20-х років; текст угоди 1925 р. між Міністерством імміграції та колонізації з одними з найбільших залізничних компаній CNR і CPR про надання їм особливих прав при вербуванні нових емігрантів зі Східної Європи, а також офіційне пояснення мотивів її підписання; повідомлення агентів про перспективи еміграції з України тощо. У архіві потрібними для дослідження є фонди: В. Кайє-Кисілевського (MG31-D69), О. Войценко (MG30-D212), Я. Рудницького (MG31-D58), В. Свистуна (R16170), В. Коссара (MG30-D277), Української кандської спільноти, українських організацій та Союзу українців самостійників Канади (MG30-C101), Молодих українських націоналістів (MG28-V8), Союзу української молоді Канади (MG28-V15), Конгресу українців Канади (MG28-V9), списки іммігрантів різних національностей, що є оцифровані й викладені на сайті установи (URL: <https://www.collectionscanada.gc.ca/microform-digitization/006003-110.01-e.php>) тощо.

У фондах архіву в Гленбоу зберігаються матеріали, що стосуються діяльності CPR за 1886–1958 рр., котра активно займалась процесом організації імміграції. В архіві є меморандум з результатами роботи компанії у сфері імміграції на початок 1930-х рр., підготований для конфіденційного ознайомлення з ним посадових осіб Міністерства імміграції та колонізації [339, с. 14–15].

У Вінніпезі в архіві Української греко-православної церкви (далі – УГПЦ) в Канаді особливо цінним для дослідження вважається фонд митрополита Іларіона, що містить дані про життя української еміграції міжвоєнного періоду й місце в ньому православної церкви [345, с. 310].

В Українсько-канадському архіві-музеї Альберти вчених зацікавить колекція М. Лучковича. У ній є документи, що стосуються захисту інтересів та прав українців у Канаді [287, с. 53].

В Українському культурно-освітньому осередку у Вінніпезі знаходяться папери І. Боберського, серед них для вищезазначеної теми цікавими будуть нотатки делегації Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) в Канаді (1920–1926 рр.), повноважним представником якої був останній. З ініціативи І. Боберського було створено Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла. Його фонд міститься в цьому ж архіві. Фонд представлений не тільки документами про роботу товариства, а й справами емігрантів, яким надали допомогу при в'їзді до Канади [414, с. 30–31].

До списку джерел варто віднести й роботи провідників націоналістичного, ліберального, соціалістичного й комуністичного рухів українців у Канаді. Вони відображають їхню точку зору на ситуацію, що склалась у країні в міжвоєнний період, пояснюють ідеологічне підґрунтя ряду громадських організацій і напрями їх діяльності. Такими є праці голови ліберального Союзу українців самостійників В. Свистуна [86], генерального секретаря Комуністичної партії Канади Т. Бака [44; 45], члена-засновника Українського національного об'єднання Т. Павличенка [78]. Програма, ідеї, шляхи досягнення мети СУС викладено у дослідженні П. Лазаровича [72], який також був членом союзу. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки в ній подано власні оцінки та обґрунтування автором місця і спрямованості СУС у проукраїнському русі діаспори Канади. Ще один з членів союзу – В. Бур'яник висвітлив у своїй розробці значення СУС для української справи в Канаді, його ідеологічне підґрунтя [109]. Громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців самостійників та іншими товариствами в діаспорі з точки зору прихильника СУС. Один із засновників СУС Ю. Стечишин репрезентував у своїй студії «Між українцями в Канаді» [95] передумови, причини появи СУС, його ідейні засади. Ідеологія СУС висвітлена у брошурі М. Стечишина «Союз українців самостійників в Канаді і об'єднання українського народу» [94].

Спробу накреслити ідеологічні орієнтири українських соціалістів у Канаді зробив М. Мандрика. У своїй брошурі «Шлях українського робітництва в Новім краю» він наголосив на відмінності соціалістичних та комуністичних постулатів, на існуванні «національного антагонізму» і на тому, що «інтернаціонал є спілка націй, а не безнаціональність» [74, с. 18]. У зв'язку з цим робітники повинні об'єднуватись за національним та класово-професійним принципом і засновувати свої національні організації, позбавлені впливу релігії та політичних партій.

Необхідним джерелом при вивченні історії української діаспори в Канаді є преса. Інформація, потрібна для дослідження, представлена в українських виданнях, що виходили на теренах України та Канади. Особливо важливими є видання еміграційних органів чи громадських об'єднань опіки над емігрантами.

В них публікувались відомості про можливості виїзду до Канади, витяги з канадського імміграційного законодавства, види заробітків за кордоном, побутові поради. Так, офіційними органами видавались «Biuletyn Urzędu Emigracyjnego», «Biuletyn informacyjny dla emigrantów», «Wiadomości dla emigrantów» тощо. Подібну функцію виконував двотижневик громадського Товариства допомоги українським емігрантам у Львові «Український емігрант». Наразі згадані видання зберігаються у ЦДАЛ України, ДАВО та інших обласних архівах, землі яких були в складі Польщі, а також у вже згаданому Ф. 269 у ЦДАГО України. Представники діаспори мали свої періодичні видання. Їх часописи, як виразники думки громадськості, не тільки висвітлювали перебіг історичних подій у діаспорі та Канаді в цілому, а й вказували на розбіжності в конфесійних і політичних поглядах населення. Так, ліберальні погляди в діаспорі Канади виражали часописи «Український голос», «Канадійський фармер», «Канадійський ранок» та ін.; консервативні – «Канадійський Українець», «Канадійська Січ», «Січ», «Український робітник» та ін.; націоналістичні – «Стрілецькі вісті», «Новий шлях» та ін.; комуністичні – «Робочий народ», «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя» та ін.; соціалістичні – «Правда і воля», «Вперед» тощо. Окремо видавались газети та журнали релігійного спрямування. Частина з вищезазначених видань знаходиться у відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [див. 235]. У ЦДАЗУ є Ф. 15 – Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном, а в колекції Олега Ольжича знаходяться часописи, що видавались громадськими діячами діаспори. В Українсько-канадському архіві-музеї Альберти також зберігається велика колекція часописів, які видавались у діаспорі Канади.

Окремо слід згадати про восьмитомний «Літопис українського життя в Канаді» [51–53] О. Войценко. Міжвоєнному періоду життя української діаспори присвячено його 2-й, 3-й і 4-й томи. Літопис складений у хронологічному порядку на базі статей з періодичного видання «Український голос». Ця робота допомагає здійснити певні уточнення щодо подій, організацій і постатей, які справили вплив на становище українців у діаспорі. Також окремо видавались статті чи витяги зі статей у періодичних виданнях. Їх можна зустріти в документальних додатках до вже згадуваних праць М. Марунчака. Для прикладу, в археографічному збірнику «Пам'ятки» перевидано статтю о. Й. Жана з альманаху «Нове поле» за 1926 р. [77, с. 43–44], де він закликає до імміграції в район Абітібі для обробки незораної землі згідно з санкціонуванням провінційного уряду. Специфіка і цінність цього повідомлення полягає в тому, що українська імміграція до Квебеку малочисельна і малодосліджена.

Отже, преса є важливим джерелом, у якому висвітлюються аспекти

суспільно-політичного, культурного, релігійного та просвітницького життя української спільноти у Канаді, шляхи виїзду за кордон, умови проживання за океаном, імміграційне законодавство Канади тощо.

Одним з основних джерел для вивчення імміграційних процесів є статистичні дані, що містять поточний облік міграції та матеріали переписів населення. Офіційна статистична служба Канади видавала власні збірники [111–129], у яких є відомості про кількість новоприбулих іммігрантів і депортованих, освіту, зайнятість, робочу силу, стан сільського господарства, промисловості, розподіл землі в Канаді тощо. Такі збірники виходили раз на рік. Професійний склад іммігрантів, їх вік, національна належність, умови праці й заробіток, розвиток промисловості й сільського господарства представлені в «Історичній статистиці Канади» [136]. Статистичний матеріал міститься в доробках таких канадських авторів, як С. Острі (загально канадська статистика про зміни у сфері зайнятості робітників Канади з 1901 по 1961 рр.), Л. Стоун, В. Кальбах [148; 179; 142], які були підготовані на замовлення бюро статистики домініону після проведення перепису 1961 р. Статистичні підрахунки в цих монографіях підкріплені коментарями вчених. Подібна інформація міститься в книзі «Статистика імміграції і населення» [138]. Корисні матеріали з обраної теми наявні у двотомнику «Міжнародні міграції» під редакцією В. Вілкокса [139; 140]. У першому томі подані статистичні таблиці, що стосуються початку міжвоєнної імміграції до Канади, а в другому – пояснення цих міграційних процесів. При дослідженні процесу імміграції у нагоді стають переписи населення [165–177]. У міжвоєнний період у Канаді відбувалися загальнонаціональні переписи у 1921, 1931 рр.; можна також залучати до вивчення перепис 1941 р. Статистичні дані стосовно всіх сфер життя української діаспори у 1891–1976 рр. (демографічні зміни, місце поселення, професійна зайнятість, освіта, віросповідання, політична спрямованість емігрантів тощо) представлені в праці за редакцією В. Дарковича та П. Юзика [178]. Відомості з неї базуються на переписах населення Канади. У 1945 р. за редакцією М. Гунчака публікуються документально-статистичні дані щодо життя української діаспори в Канаді, в основі яких також лежать матеріали з переписів населення, а саме перепису 1941 р. [137]. Аналогічна робота проведена вченими з діаспори І. Теслею та Р. Цибрівським. У ній подаються дані щодо віросповідання й рідної мови українського населення Канади [101]. Заразом І. Теслею видано статтю в «Демографічному підґрунті» [180], яка теж базується на переписах населення в Канаді та щорічних звітах Міністерства імміграції та колонізації й підсумовує кількісні показники імміграції українців, їх розселення, рівень урбанізації, релігійної належності, вибору мови, зайнятості тощо.

Отже, статистичні джерела надають можливість дослідникам простежити

входження новоприбулих українців до суспільного організму Канади, тобто визначити динаміку інтеграційних, адаптаційних та асиміляційних процесів, що відбуваються в діаспорі.

Не менш цінним джерелом при вивченні історії української діаспори в Канаді є мемуари, незважаючи на суб'єктивні оцінки, певні фактологічні помилки і неточності. Складний процес виїзду з території Радянського Союзу за океан описує у своїх мемуарах О. Брик, який на час виїзду працював на цукровому заводі [183]. Про шлях виїзду з Чехословаччини до Канади розповідає у своїх спогадах А. Господин, інтернований військовий Української Галицької армії (далі – УГА) [186]. Особливо цінними для вивчення шляхів пристосування українців в Канаді є спогади члена СУС, власника імміграційного агентства від корабельної компанії в Канаді В. Гавриша [185], в яких передано характер другої хвилі імміграції українців до Канади, діяльність корабельних компаній, імміграційну політику канадського уряду, можливості здобуття громадянства на нових землях і соціальних виплат, роль громадських організацій в житті діаспори тощо. Низку мемуарів опубліковано у «Пропам'ятній книзі Українського народного дому у Вінніпегу» [320]. Там розміщено спогади про видання часопису «Правда і воля» його редактора М. Мандрики, спогади І. Трача, В. Казанівського, П. Зварича про діяльність товариств при Українському народному домі та інші спогади про побут українців у Канаді у міжвоєнний період.

Процес інтеграції українців у канадське суспільство висвітлений у мемуарах М. Лучковича [209]. Політик, окрім особистих спогадів, надрукував у книзі уривки з дебатів канадського парламенту щодо питання польської пацифікації в Україні, промову на захист українських іммігрантів тощо. Для дослідження громадської активності в діаспорі цікавими будуть спогади голови гуртка «Просвіта» в Торонто І. Гуменюка [187]. У них автор згадує про діяльність націоналістичних і ліберальних товариств у Торонто, про культурне і релігійне життя української спільноти. Процес заснування СУС передано в спогадах генерала В. Сікевича [201].

Про діяльність та ідеологію Української стрілецької громади, а також інших націоналістичних організацій можна почерпнути інформацію у спогадах її членів [245]. Робота Українського національного об'єднання відображена у двотомних мемуарах голови його крайової екікутиви М. Шарика [205; 206]. Окрім історії націоналістичного руху в Канаді, громадський діяч охарактеризував і висвітлив відносини з іншими діаспорними організаціями. У Ф. 30 «Колекція документів діячів української діаспори, зібраних Фондацією імені Олега Ольжича (Україна)» у ЦДАЗУ корисною для дослідження націоналістичного руху є справа зі спогадами брата М. Байрака – І. Байрака, співзасновника УНО. Автор зробив основний акцент на роботі у видавництві

«Новий шлях», тому чільні віхи його життя з цих спогадів не видно.

Опосередковано підгрунття діяльності консервативного Союзу гетьманців державників (далі – СГД), його співпраця з греко-католицьким духовенством простежується на прикладі автобіографії його лідера В. Босого від народження до 1926 р. [15]. Суб'єктивізм, притаманний такого типу джерелам, підсилюється через мету написання автобіографії – заперечити «чутки» про роботу автора на «польську дефензиву» (контррозвідку).

Діяльність комуністичних товариств у Канаді детально відтворена у спогадах Т. Кобзея [190; 191], який сам був членом Політбюро Комуністичної партії Канади та Товариства «Український робітничо-фермерський дім», знав механізм його існування й методи пропаганди. Дізнавшись про голодомор і репресії на теренах України та розчарувавшись у політиці більшовицької Росії, Т. Кобзей стає одним із засновників та провідників українського соціалістичного руху в Канаді, який виокремився з комуністичного. Тому його спогади є надзвичайно цінними при дослідженні цього руху.

Життя української діаспори відображається не лише через призму діяльності громадських об'єднань, динаміку політичних рухів тощо, а й через побут пересічних канадських українців. У цьому руслі написана книга споминів і кореспонденції П. Мушинки [196], який займався фермерством у Канаді. Подібного характеру є мемуари «На чужині» Ю. Личука [194], котрий займався гірничою справою в еміграції й описував життя в Канаді та його громадський аспект з точки зору прихильника комуністичних ідей. Матеріали про економічне становище емігрантів, їхню конфесійну приналежність і розвиток освіти в Канаді зібрані В. Чумером у книзі «Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді» [202].

Опис життя за океаном можна знайти у спогадах реемігрантів. У них звучить інформація про причини виїзду, умови переїзду, доступні для українців види робіт у Канаді. Виданням такого типу є збірка «Як ми жили за океаном: розповіді репатріантів» [207]. Ці джерела видавались у радянські часи й на теренах СРСР, що позначилось на специфіці поданої в них інформації, а разом рівні її достовірності, оскільки кожне з цих видань проходило жорстку цензуру. З ідеологічною метою під виглядом спогадів видав художній твір П. Угляренко [188]. Їх головний герой з 1929 до 1949 р. мешкав у Канаді й США і повернувся на Закарпаття в своє с. Імстичево.

Можна вважати за джерело також «посібник для емігрантів», написаний Л. Биковським [46]. За допомогою цього «посібника» автор намагається полегшити переїзд і облаштування українців у Канаді, надаючи їм першочергову інформацію про саму країну, її імміграційну політику, управління провінціями, податки, список цін на землю, худобу, хатній реманент і продукти харчування в Канаді й інші необхідні речі при поселенні.

Видавались окремі збірники листів українських переселенців. Зокрема, О. Сичем було опубліковано збірник кореспонденції українських іммігрантів у Канаді [189], який відображає соціально-економічне становище українців, їх побут тощо. До джерел особового походження належать особові справи емігрантів, що планували виїхати за кордон. Їх можна знайти в обласних архівах України, як уже зазначалось вище. В Українському культурно-освітньому осередку у Вінніпезі у фонді Товариства опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла зберігаються справи емігрантів, яким надали допомогу при імміграції до Канади.

Отже, у спогадах, щоденниках, листах, подорожніх замітках емігрантів та тимчасових приїжджих до Канади можна знайти відомості як про ставлення уряду до переселенців, так і про можливості організації життя в діаспорі, тобто економічне становище емігрантів, їх зайнятість, освіту, релігію, громадську позицію, активність у політичній сфері, краще зрозуміти причини і характер еміграції.

У цілому використана автором джерельна база дозволяє розв'язати поставлені в дослідженні завдання. Зокрема, опрацювання документальних джерел дає змогу охарактеризувати можливості виїзду з теренів УСРР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, етапи в імміграційному законодавстві Канади та сам процес імміграції, який регулювали нормативно-правові акти. Оцінка законів і умов імміграції представлена в періодичних виданнях органів державного управління. Масштаби й характер імміграції передають дані офіційної канадської статистики, особові справи потенційних емігрантів. Особливості суспільно-політичного життя українців у Канаді репрезентує преса громадських організацій, політичних партій, мемуари, приватне листування. Джерела особового походження також описують процес адаптації до нових умов життя в Канаді в міжвоєнний період.

Представлене коло джерел необхідно комплексно залучати до вивчення життя та діяльності українських канадців у 1918–1939 рр., оскільки окреме використання тих чи інших джерел позбавить можливості визначити та охарактеризувати суспільні процеси, що відбувались у діаспорі. Так, суто документальні джерела, наприклад статuti громадських товариств, без політичних творів керівників і членів цих товариств позбавлені логічного обґрунтування ідеології цих організацій і пояснення пунктів статуту. Також законодавчі та підзаконні акти будуть неповноцінним джерелом без залучення мемуарів, що давали їм оцінку та показували ставлення представників діаспори до їх упровадження. Джерела особового походження передають оцінку явищ окремо взятими людьми, для висвітлення ж громадської думки в цілому потрібна преса. Зрозуміло, що інформація усіх перерахованих джерел повинна бути підкріплена конкретними фактами статистичних видань.

У сукупності вищезазначена джерельна база дослідження дає змогу вченим всебічно вивчити питання імміграційної політики Канади протягом 1918–1939 рр. стосовно вихідців з України, охарактеризувати етнонаціональні процеси, що проходили в українській діаспорі в міжвоєнний період, визначити рівень суспільної, громадської, політичної й економічної активності українців і досягнення ними певного статусу в суспільстві Канади.

РОЗДІЛ 2 ІМІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Імміграційне законодавство Канади у міжвоєнний період

Питаннями іммігрантів у Канаді займалось створене федеральним урядом у жовтні 1917 р. Міністерство імміграції та колонізації, а з 1936 р. – Міністерство гірничорудної промисловості та ресурсів. На його політику впливали, на думку Д. Корбетта, такі фактори: 1) тиск на уряд з боку працедавців; 2) ставлення до міграційної хвилі з боку англо-канадців та франко-канадців; 3) протиріччя між «старими» канадцами та новоприбулими. Канадські закони про імміграцію передбачають сприяти економічному, соціальному та культурному розвитку Канади, возз'єднанню сімей, дотриманню міжнародних угод щодо біженців, запобіганню дискримінацій щодо іммігрантів [цит. за: 286, с. 91–96]. У 1919 р. згадане міністерство сформувало відділ у справах імміграції жінок [399, р. 179].

У час Першої світової війни імміграція до Канади була лімітована. Згідно із законом про Воєнні заходи від 1914 р. [182] українцям, які були громадянами Австро-Угорщини, загрожувало інтернування. Багато хто з них таки був інтернований. Зрозуміло, що це явище не спонукало до імміграції. У зв'язку із закінченням Першої світової війни, розпадом Австро-Угорщини і включенням українських етнічних земель до складу Польщі та Чехословаччини українці, що проживали на цих територіях, переставали бути громадянами держав-ворогів Великобританії, а отже набували можливості в'їзду до Канади.

Другий етап українського переселення до Канади, відповідно до досліджень М. Марунчака [295, с. 20], розпочався після закінчення Першої світової війни. З іншого боку, М. Боровик вважає, що він тривав від 1922 до 1939 р. Автор аргументує ці хронологічні рамки обмеженнями імміграції у перші повоєнні роки [220, с. 25]. Це було частково пов'язано з економічними негараздами в Канаді протягом 1918–1921 рр. У 1921 р. національний дохід Канади порівняно з 1920 р. скоротився на 14 %, експорт – на 13 %, валова продукція сільського господарства зменшилася на 30 % [255, с. 175]. На нашу думку, другий етап українського переселення до Канади пов'язаний із закінченням Першої світової війни та втратою сили закону про Воєнні заходи.

Воєнні дії, що відбувалися в Європі, впливали на становище українців у діаспорі. Як уже зазначалось, частина з них була колишніми громадянами Австро-Угорщини. А згідно з тогочасними законами Канади «ворожі іноземці»

мали бути інтерновані в концентраційні табори. З 1914 до 1920 р. було інтерновано 8759 осіб, з них 6000 вважалися цивільними, серед яких були жінки та діти. Серед цивільних налічувалось близько 5000 українців в 24 таборах. 88 000 інших «ворожих іноземців», значна частина з яких також була українцями, зобов'язувались регулярно реєструватись у поліції, завжди мати при собі посвідчення особи. Порушення встановленого режиму каралось штрафом, а часом арештом та ув'язненням [390, р. 17]. Близько двох тисяч українців, колишніх австро-угорських громадян, під виглядом поляків та росіян вступило до канадської армії, та, зрештою, частину з них уже на європейському театрі воєнних дій було виявлено й інтерновано. Частину з інтернованих у 1916 р. було відпущено під «слово честі» на роботу на ферми [349, с. 52–54].

При Міністерстві юстиції Канади було відкрито спеціальний орган з питань інтернування (Internment Operations Branch), що працював до червня 1920 р. Згідно з його документами українців заарештовували за абсурдними звинуваченнями: підозріла поведінка, нестриманість, злиденне існування, безпорадність, ненадійність, вживання української мови тощо. Деякі інтерновані, не витримавши несправедливості, закінчували життя самогубством, дехто з дітей помирав через складні умови таборового життя, дехто втікав з табору з тих же причин. А. Грапка (інтернований у Брендоні) та І. Григоришук (інтернований у Спіріт-Лейк) стратили через спробу втечі [390, р. 17–19, 21]. Робота ув'язнених оплачувалась у кілька разів менше, ніж вільних громадян. Понад 60 тис. осіб були позбавлені політичних прав. Міністерство закордонних справ Великобританії в січні 1915 р. надіслало уряду Канади лист, у якому йшлося, що українські емігранти, котрі прибули до Канади під час Першої світової війни, не становлять ніякої загрози. Однак, хоч війна завершилась у 1918 р., ув'язнених звільнили тільки в 1920 р. [347, с. 262–263].

Таке ставлення до іммігрантів пояснювалось і внутрішнім становищем у країні. Так, у 1918 р. безробітні ветерани війни руйнували українські інституції й вимагали депортації іммігрантів. А в 1919 р. провінційним урядом Манітоби було створено слідчий комітет над чужинцями (Alien Investigation Board) для встановлення, хто з приїжджиків «лояльний», а кого потрібно депортувати [392, р. 88]. У «Vancouver World» за 27 січня 1919 р. повідомлялось, що колишні військові з Вінніпегу влаштували демонстрацію перед пакувальною фабрикою з вимогами звільнення ворожих іноземців. Того самого числа «Toronto Daily Star» сповіщала, як ветерани війни у Вінніпезі розганяли комуністичний мітинг і змушували його учасників цілувати прапор Великобританії [401, р. 45–46]. У 1919–1920 рр. українці зазнали депортацій, але загальна кількість депортованих невідома [394, р. 442].

Таке становище українців у повоєнний період, а саме до 1923 р., призвело до рееміграційних тенденцій в діаспорі. Згідно з дипломатичними документами, у грудні 1919 – січні 1920 рр. консульство Польщі в Монреалі видало 1 300 паспортів для реемігрантів, які хотіли повернутись до Східної Галичини. 70 % з них були українцями. За 1920 р. кількість бажаючих залишити Канаду зросла до 7000 осіб. Проте, коли з'ясувалось, що в Польщі немає реальних можливостей придбати земельні наділи, а повернення до Канади за її імміграційним законодавством може виявитись неможливим, багато кандидатів на виїзд передумали реемігрувати. Остаточна повоєнна рееміграція становила 4000 осіб [255, с. 176]. Згідно з імміграційним актом, доповненим у 1919 р., іммігранти, які залишали країну довше, ніж на 1 рік, не могли повернутись до Канади [104]. Шляхи повторної імміграції до Канади для українців, що не перевищили річний термін рееміграції, описані у «Wiadomości dla emigrantów» від 8 листопада 1930 р. [36, арк. 60].

До 1947 р. у Канаді ще не існувало окремого канадського громадянства і народжені в Канаді вважались британськими підданими. Іноземці могли подати клопотання про натуралізацію. Якщо цей процес проходив успішно, то вони присягали на вірність британському суверену і отримували права тих, хто народився в Британській імперії. На початку ХХ ст. у Канаді діяв «Натуралізаційний акт» від 1881 р., що дозволяв переселенцям отримати британське громадянство на підставі проживання в Канаді протягом трьох років [371]. З вибухом Першої світової війни цей закон було скасовано як для приїжджих із союзних держав, так і для чужинців з ворожих до Великої Британії країн. Актом від 1919 р. українців було прирівняно до чужинців з країн, які перебували у стані війни з Великобританією. Таким чином, українцям було заборонено набувати громадянство впродовж десяти років після закінчення війни. Як результат, українські іммігранти почали проводити протестні віча. Своїми протестами проти таких дій уряду вони вибороли собі право ставати власниками земельних наділів, не маючи при цьому громадянства. Коли західноукраїнські землі потрапили під владу Польщі, українці в Канаді, як колишні австрійські громадяни, змогли отримати громадянство після п'яти років перебування в Канаді (до червня 1919 р. цей строк становив три роки), але вони повинні були заявити, що є польськими підданими [219, с. 36–37]. Однак українці хотіли ідентифікуватися за етнічною, а не державною приналежністю, тому називали себе українцями або русинами. Спершу державний секретар Канади не реагував на їх запити, оскільки УНР офіційно не було визнано [144, р. 45–46]. Проти цього виступили громадськість та єпископ Никита Будка. І лише 1923 р. параграф Акту про натуралізацію, що стосувався іммігрантів з ворожих держав, було анульовано. Відтоді українці отримали такі ж можливості в набутті канадського, а точніше

британського громадянства, як інші іммігранти [219, с. 37]. З нашої точки зору, позиція уряду щодо становища українців в діаспорі поступово змінювалась на краще. У 1931 р. 56 % ненароджених в Канаді українців отримали канадське громадянство, а у 1941 р. – 74 % [395, р. 53].

Правила набуття українцями громадянства в Канаді охарактеризував у своїх спогадах В. Гавриш: «Давніше давали посвідки громадянства «Північно-західних територій». Одержати ті посвідки було дуже легко, не треба було переходити ніякого іспиту, ані йти до суду. Ті документи видавав кожний публічний нотар за оплатою 50 центів; а коли «посвідок»... уже не видавали, а за посвідкою британського громадянства треба було йти до суду і здавати іспит з англійської мови, географії, історії та устрою Канади... В тому часі судді не давали громадянства тим, що брали допомогу для безробітних і навіть не допускали їх до іспиту». Якщо іспит здавався невдало, то справа про отримання громадянства переносилась на наступні півроку. Тому, щоб здобути громадянство деякі українці проводили махінації. До суду відсилали не тих людей, кому був потрібен паспорт, а тих, хто знав англійську мову. Коштувала ця афера, за словами В. Гавриша, 50 доларів [185, с. 141, 143].

Окрім проблем набуття громадянства, українці стикались із дискримінаціями з боку місцевих жителів. У кінці 1920-х рр. у Канаді в Саскачевані діяв навіть ку-клукс-клан. Організація виступала проти засилля іммігрантів, а саме з Центральної та Східної Європи, які вважались «брудними, неосвіченими, тими, що пахнуть часником, і негідними» залишатись у Канаді. На початку 1930-х рр. Клан припинив свою діяльність, але упереджена думка серед певних кіл суспільства щодо емігрантів зі Східної Європи залишилася. Це підтверджується діяльністю англо-кельтської опозиції до українських кандидатів на виборах 1934 р. Також у часи Великої економічної депресії в Канаді українцям було практично неможливо отримати кредит порівняно з англійським, ірландським, шотландським населенням. Нерідко траплялись випадки, коли їм не виплачували традиційну допомогу уряду (relief) [378, р. 109–110]. Ця допомога складала 7, 05 дол. на місяць [399, р. 202].

Роки «депресії» в Канаді позначились етнічними дискримінаціями. Показовою була загальна проблема з працевлаштуванням. Українці, як і поляки, практично не мали шансів влаштуватись на роботу, певні компанії взагалі не наймали представників етнічних меншин. Українцям пропонували хіба що важку фізичну працю. Для того, щоб покращити своє становище вони незаконно або легально змінювали своє ім'я та прізвище [382, р. 71]. Загалом ті українці, що жили на фермах, майже завжди були забезпечені продуктами харчування. Однак їм не вистачало на одяг і медикаменти. Траплялись випадки крадіжок і суїцидів, здійснених українцями під час

Великої депресії. Наймані ж сільськогосподарські працівники та робітники на підприємствах зіштовхнулися з проблемою пошуку роботи. Для них уряд створив трудові табори для безробітних, де вони займалися важкою фізичною роботою [395, р. 87–91]. Безробітним, волоцюгам, злочинцям, а часом тим, хто перебував у лікарні за державні кошти, загрожувала депортація. Наприклад, у 1934 р. було депортовано 200 осіб до Польщі, до числа яких входили українці [398, р. 99], між 1932 і 1936 рр. – 230 осіб було відправлено до Румунії [395, р. 92]. Як результат, деякі безробітні українці приєднувались до страйків, що їх проводили комуністи. Після одного з мітингів у Торонто в 1935 р. мер міста заявив, що з 15 тис. протестувальників 80 % були українцями. Без сумніву, така оцінка була необ'єктивною, перебільшеною. На жаль, більшість канадців ототожнювали українців з комуністичним рухом, тому їх обмежували в можливостях працювати на шахтах і фабриках [378, р. 111]. На нашу думку, це робилось для того, щоб упередити страйки. Також саме канадське суспільство з допомогою преси, петицій та інших засобів вимагало депортацій нещодавніх іммігрантів, котрі «відбирали» у його членів можливість працевлаштування та отримання гідної допомоги в роки кризи.

Подібні погляди разом із ку-клукс-кланом поділяли Канадський легіон, Національна асоціація Канади, орден оранжистів, «Істинні сини Канади», деякі організації ветеранів Першої світової війни тощо. Вони були організаторами ряду антиіммігрантських кампаній [339, с. 327–328].

Завершення економічної депресії відобразилось на ставленні до українців як владних кіл, так і канадського суспільства в цілому. У вересні 1936 р. Генерал-губернатор Канади Дж. Б. Твідсмур на зустрічі з представниками української діаспори сказав для них знакові слова: «ви стали хорошими канадцами... Ви будете кращими канадцами, якщо залишатиметесь добрими українцями» [146, р. 64]. Порівняно з повоєнними роками це свідчило про кардинальні зміни в офіційній позиції канадського уряду стосовно статусу українських переселенців і підтримки збереження їх національної ідентичності. Таким чином, урядова політика щодо українських іммігрантів змінюється протягом міжвоєнного періоду на краще.

Через суспільно-політичну ситуацію в Канаді в 1914–1921 рр. до неї виїхали лише 600 українців. А за період 1918–1925 рр. до Канади прибуло 3700 осіб української національності. Це були переважно дружини та діти тих українців, котрі прибули за океан ще до Першої світової війни [349, с. 54, 78].

Тон новій імміграційній кампанії задав у 1922 р. ексміністр внутрішніх справ К. Сіфтон, заявивши, що Західній Канаді потрібно 500 тисяч «міцних селян» з «Центральної Європи, особливо з Угорщини та Галичини» [388].

Цю заяву підтримав тогочасний міністр внутрішніх справ Ч. Стюарт. Широкомасштабна українська імміграція відновилась у 1923 р. Як уже зазначалось вище, у цьому році було вилучено пункт акта про натуралізацію, що стосувався вихідців з країн воєнних противників Великобританії [255, с. 178]. Отже потік емігрантів збільшився. Ці зміни були пов'язані з масовим від'їздом безробітних канадців з Канади протягом п'яти останніх років і неможливістю знайти їм підходящу заміну в Британії, що спричинило скасування заборони на в'їзд іммігрантів зі Східної та Центральної Європи. Федеральний уряд дозволив іммігрантам, чиїх послуг потребувала економіка Канади, селитись у країні [393, р. 75]. Було підраховано, що на 1921 р. 190 000 гомстедів з 30 мільйонами акрів землі залишались вакантними на півночі прерій [398, р. 82]. Процесу імміграції також сприяла угода, підписана 1 вересня 1925 р. між канадським ліберальним урядом і залізничними компаніями «Канадська національна залізниця» («Canadian National Railway») і «Канадська тихоокеанська залізниця» («Canadian Pacific Railway»), що надавала останнім право відбирати, перевозити, селити емігрантів із Центральної та Східної Європи, які мали бути працівниками у сфері сільського господарства чи домашньою прислугою. Якщо протягом року іммігранти не виконували останньої вимоги, залізничні компанії повинні були повернути їх додому [141]. За таких умов мореплавні агентства почали проводити в Західній Україні агітацію за еміграцію до Канади. Виконання угоди активізувало еміграційні процеси в Західній Україні.

До початку Другої світової війни до Канади прибуло від 68 до 70 тис. українців. Пік переміщення припав на 1927–1929 рр., коли прибуло близько половини всієї міжвоєнної імміграції. З початком світової економічної кризи процес переселення призупинився. Частими стали випадки депортацій українців на Батьківщину [349, с. 54, 78]. У 1930 р. дію «залізничної угоди» не було продовжено. Тому вже у 1932 р. кількість іммігрантів становила 705 осіб, а в 1933–1934 рр. – 1274 особи. Імміграційний рух дещо поживався з 1934 р. із припиненням економічної кризи, хоч його кількісні показники були нижчими, ніж у попередні роки (у 1935–1939 рр. близько 5350 осіб). Як зазначено в документах, бажаючих виїхати до Канади було в 5 разів більше, ніж дозволяв їй уряд [255, с. 154–155].

Якщо говорити про дані щодо загальноканадської імміграції, то в 1923 р. – році поновлення широкомасштабної української еміграції – до країни прибуло 137 200 осіб, зокрема українців – 816, німців – 1263, шведів – 3295, ірландців – 8231, шотландців – 25 107, англійців – 35 783, іммігрантів зі США – 20 307 [139, р. 367]. Між 1919 р. і 1924 р. близько 3700 українців перетнули кордон Канади [398, р. 88]. У пік переселення українців за даними офіційної статистики за період з 1 квітня 1926 до 31 березня 1927 р. до Канади прибуло

143 991 осіб. З них – 10 061 «русин», 15 222 німці, 3321 швед, 30 935 англійців, 21 025 осіб зі США [118, р. 192]. Всього українців у міжвоєнний період прибуло 6, 5 % від загального потоку іммігрантів [178, р. 501–502]. За переписом населення 1941 р. в Канаді частка українців становила 2, 66 %. Це 305 929 осіб з 11 506 655 [137, р. 7].

Часом Канада ставала платформою для подальшої еміграції до США. Загалом це питання малодосліджене. До Першої світової війни цей процес був доволі популярним. На початку 1920-х рр. він дещо вщух, а у 1924 р. знову поживався, коли 1834 «русинів» були прийняті в США [370, р. 24]. Поширеність цього явища підтверджують численні листи РУСКАПА, в яких воно застерігало своїх пасажирів, що «лица переезжающие из Канады в Соединенные Штаты без установленного Американскими Законами разрешения высылаются обратно в СССР» [31, арк. 21]. Отже, американське законодавство карало нелегальну імміграцію шляхом депортацій.

Через обмеження, встановлені урядом Канади, друга хвиля імміграції була значно меншою за чисельністю порівняно з першою. Вона становила близько 70 000 осіб, тоді як перша – 180 000. За статистичними підрахунками основну масу емігрантів становили вихідці з Галичини, на другому місці – з Волині та Західного Полісся, потім із Закарпаття та Буковини. З Галичини, Волині та Полісся до Канади виїхало понад 50 тис. осіб, із Закарпаття – 6 тис. осіб, з Буковини – 11 тис. осіб [347, с. 78, 279]. Дуже обмеженим був виїзд з території радянської України, який склав близько 1 тис. осіб. Одним із свідчень цього є матеріали фонду Київського відділення РУСКАПА у Державному архіві Київської області, кожна справа якого співвідноситься з прізвищем бажаного виїхати чи то до Канади, чи до США, чи до країн Південної Америки. Кількісні характеристики пояснюються економічним, соціальним і політичним становищем українців на цих землях та еміграційною політикою Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР.

Кількісні показники імміграції українців були також зумовлені імміграційною політикою Канади. Так, головним нормативним актом, що регулював імміграційний потік до Канади, став закон, прийнятий парламентом у травні 1910 р. З незначними доповненнями він діяв понад 40 років. За цим законом іммігрантом вважалась кожна особа, котра приїхала до країни з метою отримати юридично визначене місце проживання. Іммігрантами не вважались туристи, студенти, що прибули на навчання до Канади, гастролюючі актори, представники дипломатичних і консульських установ тощо [255, с. 149].

До імміграції не допускалися: 1) особи з низьким рівнем розумового розвитку, психічно хворі; 2) хворі на туберкульоз або будь-які інфекційні захворювання; 3) німі, сліпі, каліки; 4) злочинці; 5) повії та сутенери; 6) жебраки й волоцюги; 7) особи, які прибувають до Канади за кошти добродійних

інституцій; 8) хронічні алкоголіки; 9) анархісти та члени анархістських організацій; 10) особи, які не вміють читати будь-якою мовою (за винятком дітей до 15 років і дорослих після 55 років) [103]. Цей документ узаконив умови про наявність у імігранта залізничного квитка для проїзду до місця призначення і грошей на перший час перебування у Канаді, тобто до моменту працевлаштування. Була закріплена так звана грошова квота, що до кінця 1920-х рр. становила: для дорослих – 25 канадських доларів; для дітей від 5 до 18 років – 12, 5 долара. Якщо імігрант прибував до Канади у період з 1 листопада по 1 лютого, його квота становила 50 доларів [255, с. 149]. Це були «лендінг мані», буквально гроші при висадці [339, с. 81].

Про умови в'їзду до Канади писав у своїх спогадах О. Брик: «Я знав: приписи вимагали, щоб імігрант мав не менше 25 долярів про запас. У мене було несповна три... Урядовець офіційним тоном запитав, чи відома мені інструкція корабельної спілки, що кожен імігрант мусить мати з собою не менше 25 дол.? Довгенько мені вияснювали, дорікали, а врешті – спитавши, чи мені видали досить харчів на подальшу подорож, – відпустили» [183, с. 274–275].

Положення вищеописаного закону (38 стаття), доповненого у 1919 р., дозволяли членам Ради Міністрів та Генеральному губернатору його доповнювати, уточнювати залежно від економічного, політичного та суспільного становища в державі. Це могли бути кількісні обмеження еміграції або заборони стосовно етнічного складу тощо [104]. У 1919 р. до вимог на приїзд до Канади згідно з законом була додана вимога щодо проходження освітнього тесту переселенцями. Влітку 1919 р. уряд домініону у зв'язку зі зростаючим безробіттям заборонив іміграцію до весни 1920 р. У 1919 р. також був виданий спеціальний указ, що не дозволяв прибуття до Канади громадян держав, ворожих Великобританії в часи Першої світової війни [255, с. 150]. Ще у 1918 р. була прийнята вимога для імігрантів-чоловіків про наявність свідоцтв про звільнення від військової служби [339, с. 89]. У 1921 р. було підвищено суму квот для приїжджих до 250 канадських доларів для дорослих і 125 доларів для дітей. Це розпорядження стосувалось тільки імігрантів, котрі не отримали дозволу на в'їзд (permit) від Міністерства іміграції та колонізації. До жінок, дітей раніше прибулих імігрантів, прислуги, фахових сільськогосподарських працівників його положення не мали стосунку [255, с. 150–151]. У 1922 р. вимога до суми квот з 250 дол. була тимчасово відкладена [395, р. 8]. Б. Осборн наводить схему, згідно з якою в 1929 р. 100 українських сімей приїхали з капіталом у 1000 дол., 70 – у 500 дол., 26 – у 250 дол., 24 – у 100 дол. До перших ставились вимоги приїхати в період з 15 березня по 31 жовтня, до других – приїхати з 15 квітня до 1 вересня, мати не більше двох дітей віком до 6 років, до третіх – приїхати

з 1 травня до 1 серпня і мати не більше трьох дітей віком до 12 років, не мати дітей віком до 6 років і часто самим споруджувати для себе житло, до четвертих – приїхати з 15 березня до 15 травня, підписати угоду з CNR, що будуть працювати у сфері сільського господарства і за потреби працювати на різних роботодавців, частина з цих сімей не може мати більше трьох дітей віком до 15 років і жодної дитини до 3 років [398, р. 92–93]. Зазначені «показові гроші» – квоти, як писалось в «Українському емігранті» у вересні 1935 р., призначались на «купно фарми і господарку в Канаді» [2, арк. 6]. На нашу думку, за допомогою цих квот канадський уряд перестраховувався і отримував додаткові запевнення в тому, що нові іммігранти можуть і будуть займатись сільським господарством.

У 1921 р. було введено візи для всіх іммігрантів, окрім британських підданих і громадян США, що видавались за кордоном канадськими імміграційними чиновниками чи британськими консульськими працівниками [339, с. 90].

31 січня 1923 р. канадським урядом було видано розпорядження, яке обмежувало приплив нових іммігрантів. Зміст цього документа передано в Циркулярному листі Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади від 20 лютого 1923 р. Згідно з ним в'їзд до Канади не заборонявся таким категоріям переселенців: 1) сільськогосподарські робітники, які володіють достатніми коштами, щоб мати власне господарство (землеробами вважатимуться ті іммігранти, котрі матимуть при собі посвідчення про свій фах і гроші на купівлю ферми); 2) сільськогосподарські працівники за відповідними трудовими угодами, що забезпечували їм роботу в Канаді (сільськогосподарським робітником вважатиметься іммігрант, який зможе довести, що працював у сфері сільського господарства на батьківщині); 3) жінки-прислуга, що мають контракт чи іншу умову, яка дасть їм службу в Канаді; 4) дружини переселенців, діти у віці до 18 років і особи літнього віку, чий родичі мають стабільне місце проживання в Канаді й достатню кількість грошей для забезпечення сім'ї (іммігранти цієї категорії повинні мати нотаріально підтверджене запрошення – *affidavit*). Кожен емігрант повинен був вміти писати й читати принаймні однією мовою [4, арк. 2]. Це розпорядження наголосило на бажаності переїзду до Канади саме землеробів.

Показовим є випадок, описаний у мемуарах О. Потребенко про приїзд до Канади її батька у 1928 р. Вона зазначає, що його руки оглядали багато разів, перше ніж дозволили в'їзд. Причому дехто з переселенців для більшої переконливості натирав руки цеглою або піском [399, р. 185]. На нашу думку, це мало запевнити імміграційних чиновників у тому, що вони займаються важкою фізичною працею.

Про надання переваги працівникам у сфері сільського господарства свідчить у своїх спогадах В. Гавриш: «Згодом імміграційний уряд почав вимагати від імігрантів... щоб вони склали депозит. Від родин вимагали депозит у висоті 700–1500 доларів і зобов'язання осісти на фермах і господарювати... Як імігранти приїхали до Канади і знайшли ферми, їм гроші повертали, тоді вони користувалися ними, щоб закупити, що було потрібно до фармування. Але деякі шукали викрутку. Підуть на ферми, знайдуть собі ферму, дадуть яких 100 доларів задатку і приходять до відділу колонізації в імміграційному уряді по решту грошей. Як дістануть гроші, то зовсім не йдуть на ферми, а залишаються в Едмонтоні» [185, с. 114] (про 1930-ті рр.). Завдаток імігрантів пропадав, однак вони цим не переймалися і шукали роботу по містах у промисловій сфері тощо. Довідавшись за деякий час про такі махінації імігрантів, Відділ колонізації припинив виплачувати їм решту доларів з депозиту і передавав кошти відразу до адвоката, котрий проводив перепис ферми на нового власника й оформлював контракт продажу й купівлі. А в період Великої економічної депресії тих, які зобов'язувались купити ферму, а жили в містах, взагалі депортували з країни [185, с. 114, 127]. Таким чином, депортації серед імігрантів зумовлювалися скрутним економічним становищем у країні, а не якимось упередженим ставленням саме до української нацменшини.

За незаконний перетин кордону на порушника чекав штраф у розмірі 200 доларів (на початок 1920-х рр.) і арешт до трьох місяців. Окрім того, слідча комісія за таких обставин могла депортувати імігранта. Слідчі комісії діяли в канадських портах від імені Міністерства імміграції та колонізації й вирішували питання допущення чи недопущення імігранта до поселення в Канаді. Приїжджі могли апелювати на присуд комісії до міністра імміграції та колонізації. Це не стосувалось переселенців, хворих на інфекційні захворювання, епілептиків і душевно хворих. Бажаючі приїхати в Канаду тимчасово чи як туристи повинні були написати заяву відповідному імміграційному урядовцеві. Хто з них не проходив перевірки на кордоні, той платив штраф у розмірі 100 доларів і міг бути депортований. Іноді від туриста вимагали завдаток (бонд). Коли турист перебував у Канаді понад визначений строк, його завдаток конфісковували [46, с. 63–64].

До 1921 р. українці навіть не згадувались як окрема етнічна група в канадській урядовій статистиці. Їх називали буковинцями, галичанами, русинами. У міжвоєнний період в урядових колах вони згадувались чи у контексті «ворожих іноземців» – вихідців з Австро-Угорщини, чи у контексті комуністів і «червоної загрози», чи у контексті мешканців Центрально-Східної Європи. Часом канадський уряд сприймав українців як окрему національність зі своїми потребами, однак не вирізняв їх у правах поряд

з іншими іммігрантами з Центрально-Східної Європи. Українська імміграція до Канади не розглядалась окремим питанням в міністерстві імміграції. Хоча проблеми українців, громадян Канади, озвучувались на засіданнях парламенту.

Міністерство імміграції та колонізації поділило іммігрантів на три категорії: до першої зараховувались вихідці з Великобританії та США (пріоритетна група); до другої – скандинави, швейцарці, німці, бельгійці, голландці, французи (привілейована група); до третьої – австрійці, угорці, румуни, поляки, росіяни, литовці, латиші, естонці, чехи, словаки та жителі Югославії. Українці належали до групи «небажаних», але «прийнятних» іммігрантів. Цей поділ не мав правового статусу. Взагалі небажаними вважались емігранти з Італії, Південної Європи, Південної Америки, Африки та Азії. Більшість переселенців з «привілейованих» та «пріоритетних» країн не були зацікавлені у роботі на фермах і згодом перебирались до міст чи повертались на Батьківщину [258, с. 352]. Такий стан речей описав один з емігрантів у своєму листі: «Англійці не довго витримали тяжкої роботи на фермах, по 15 годин щоденно. Покидали, з'їхались до міста і зажадали, щоб їх одставили, звідки привезли. Вони не дістали обіцяних великих заробітків (по 5–6 долярів денно), покинули роботу і їх одвезли назад, до Англії» (прізвище емігранта невідоме, лист надрукований у газеті «Час» від 7 лютого 1929 р.) [189, с. 56]. Як наслідок, уряд Канади став заохочувати імміграцію з країн Східної та Центральної Європи.

Таким чином, імміграційна політика Канади, як підсумовує О. Сич, керувалась селективним підходом, який діяв за соціально-професійними та національно-етнічними критеріями [339, с. 96].

У 1924 р. уряд Канади направив до Львова українця за походженням адвоката О. Дика, який налагодив контакти з ініціативним комітетом Товариства опіки над українськими емігрантами у справі імміграції українців. Як уже згадувалось вище, 1 вересня 1925 р. канадська влада підписала дворічну угоду із залізничними компаніями CNR і CPR про право останніх на залучення, транспортування й розміщення охочих виїхати зі Східної Європи. Обсяг іммігрантів становив 50 тис. сільськогосподарських робітників і домашньої прислуги та 2 тис. селянських родин [258, с. 352–353]. Оскільки залізничні компанії були власниками значної кількості земельних площ у Канаді, то збільшення напливу емігрантів гарантувало їм величезні прибутки. Як зазначалось вище, реалізація угоди активізувала еміграційні процеси в Західній Україні.

Для CNR іммігрантів транспортувала Скандинавсько-Американська лінія, що відправляла їх з Данцига напряму до Канади. Канадська тихоокеанська пароплавна компанія (Canadian Pacific Steamships) і «Кунард лайн» («Cunard Line») пропонували довшу подорож через Гамбург. На CPR працювали

представники української діаспори: С. Чарамбура, П. Гігейчук, Г. Кузик, М. Говда, а на CNR: В. Біберович, Ф. Тацюк. CNR також співпрацювала з Никитою Будкою, О. Диком та В. Балештою. Українці склали 1/4 всіх колонізаційних агентів CNR, однак до бізнесменів, що продавали землю, вони не належали. На «Ред стар лайн» («Red Star Line») працювали Л. Сікевич і Ю. Дробей, останній працював ще й на «Вайт стар лайн» («White Star Line») [377, р. 31, 37, 44].

Отже, з 1926 р. еміграція за океан відбувалась на основі нотаріально підтверджених запрошень з Канади (affidavit) та в межах «залізничної угоди». Ті особи, котрі емігрували без запрошень, підлягали кваліфікації офіційними представниками CNR та CPR або уповноваженими чиновниками мореплавних товариств. Контроль за цією процедурою здійснювали експозитури Еміграційного управління у Львові та Бресті. Для еміграції в межах «залізничної угоди» потрібні були такі документи, як подання, посвідчення особи з фотографією й військовий квиток (від жінок вимагалось свідоцтво моральності та метрика). Після реєстрації в управлінні посередництва праці бажуючого виїхати за кордон направляли до відповідного представництва мореплавної компанії, де він проходив медичний огляд і вносив 50 злотих завдатку за квиток на корабель. Тільки після цього емігранта допускали до кваліфікації канадськими чиновниками. Вони надавали тимчасовий сертифікат, який був підставою для отримання візи. Коли всі документи було оформлено, старство надавало претенденту на виїзд безкоштовний закордонний паспорт. Усі емігранти, котрі прибували до Канади в межах «залізничної угоди», отримували можливість придбати ферми площею 160 акрів. Ці землі продавались на досить вигідних умовах, і кошти за них можна було виплачувати впродовж 35 років. Виплати розпочинались лише після чотирирічного перебування іммігранта на фермі. Протягом цього часу іммігрант сплачував земельний податок у розмірі 25–40 доларів щорічно. Переселенець повинен був побудувати житлове приміщення для себе і стодолу, викорчовувати й очищати щороку по 5 акрів землі та засіяти не менш як 25 акрів землі зі своєї ділянки. Вартість землі, яку продавали приїжджим у міжвоєнний період у провінціях Манітоба, Альберта, Саскачеван, коливалась від 5 до 12 доларів за акр. Якщо ферма вже мала необхідні будівлі й землю, готову до посіву, то вона коштувала від 15 до 20 доларів за акр. Зрозуміло, що мало хто з українців міг собі дозволити придбати такий гомстед [255, с. 180–183].

Несприятлива весняна погода 1927 р. спонукала багатьох фермерів звільнити найманих працівників-іммігрантів, внаслідок чого останні подалися до міст у пошуках роботи. Прем'єр Альберти Дж. Е. Браунлі та прем'єр Манітоби Дж. Бракен звинувачували залізничні компанії в надмірному ввозі

іммігрантів, серед яких були не тільки землероби. Отже, несприятлива імміграційна кон'юнктура змусила канадський уряд у травні 1927 р. оголосити про призупинення «залізничної угоди» до кінця року. Це стосувалось лише одиноких чоловіків, працівників у сфері сільського господарства [377, р. 48–50]. На нашу думку, крім зростання безробіття, це було пов'язано зі страхом збільшення комуністичних виступів, оскільки існувала загальна урбаністична тенденція зміни роботи одинокими чоловіками та їх переходом з ферм на підприємства, де вони могли потрапити під вплив комуністичної пропаганди. Це судження підтверджує факт дозволу в'їзду хатнім робітницям та сім'ям фермерів.

Влада дала право на в'їзд до Канади родинам, що мали при собі 500 доларів на показ, а від 15 серпня й до кінця вересня – 1 тис. доларів. Наприкінці 1927 р. дію «залізничної угоди» було продовжено строком на 3 роки [255, с. 184].

У січні 1928 р. уряд наказав залізничним компаніям у поточному році зменшити набір чоловіків-іммігрантів сільськогосподарських працівників на 30 %, а у 1930 р. ще на 25 %. Випадки критики «залізничної угоди» серед населення спонукали уряд у лютому 1928 р. передати на розгляд Вибраного комітету з сільського господарства і колонізації проблематичні питання імміграції, впровадження угоди тощо до червня. У серпні 1930 р. залізничну угоду не було продовжено [395, р. 32–34].

Від 1928 р. на в'їзд мали право тільки близькі родичі раніше прибулих іммігрантів [297, с. 192]. У 1929–1933 рр. в економіці Канади настала криза. Експорт товарів знизився вдвічі, зросло безробіття. 29 листопада 1930 р. президент Речі Посполитої видає декрет про те, «що емігранти до З'єднаних штатів Північної Америки і Канади будуть могли виїжджати з портів польських на Балтику єдиними кораблями прямого сполучення» [36, арк. 28]. Тому у 1931 р., через спроби уряду Польщі повністю взяти під свій контроль процес еміграції й бажання здійснювати перевезення до Канади виключно кораблями польської компанії «Gdynia-Ameryka», Міністерство імміграції та колонізації Канади відкликало свої місії з Гдині та Гданська. До певного консенсусу сторони дійшли лише в 1935 р. Отже, в часи Великої економічної депресії в Канаді потік іммігрантів було значно зменшено. Для цього в 1929 р. було визначено віковий ценз для чоловіків від 18 до 45 р. [255, с. 156, 186]. А з 1930 р. на в'їзд мали право тільки реемігранти, жінки, наречені й діти до 18 років попередньо прибулих іммігрантів, які могли їх утримувати й надати житло [36, арк. 223].

В. Гавриш у своїх мемуарах подав відомості про особливості в'їзду до Канади наречених іммігрантів: «Канадський імміграційний закон вимагає, щоб той, хто хоче спровадити наречену, доказав, що він її знає довший час,

тобто що з нею переписується, щоб склав гроші на її дорогу до Канади і назад, якщо з нею не одружиться, а далі щоб пред'явив посвідку з банку, скільки має грошей, посвідку від працедавця, скільки заробляє і заяву від якоїсь родини, що погодиться передержати дівчину до того часу, доки вона або не вийде заміж або не повернеться назад, і врешті посвідку від священника, який знає нареченого і погодиться його з тою дівчиною, що приїде, повінчати» [185, с. 152–153]. У 1931 р. імміграційний департамент у Вінніпезі видав розпорядження щодо одружених чоловіків, які хотіли дозволу на приїзд до Канади своїх дружин. З нього простежувались нові ускладнення в імміграції. Так, від чоловіків вимагалось мати при собі довідку на згоду про в'їзд від муніципалітету. Така довідка залежала від можливості чоловіка утримувати сім'ю в Канаді [297, с. 198]. Крім того, було заборонено рееміграцію особам, які проживали в Канаді менше ніж 5 років і на певний час виїхали на Батьківщину. Для незаміжніх жінок-іммігранток і дівчат віком понад 12 років обов'язковою умовою приїзду на територію домініону стало надання свідoctва моральності [255, с. 154]. У № 13 «Wiadomości dla emigrantów» за 8 листопада 1930 р. сказано, що отримати його можна було «в старостві, комісаріаті державної поліції чи гмінній» [36, арк. 17].

Загалом еміграція до Канади з 1930 р. проходила на основі персональних дозволів (пермітів), які були дійсними впродовж 5 місяців від часу отримання. Строк їх дії міг бути продовжений ще на 3 місяці. У разі, якщо бажаючий емігрувати не дотримувався встановленого терміну, він втрачав право на в'їзд і був змушений чекати нового дозволу [36, арк. 11]. Такі дії Міністерства імміграції та колонізації мотивувались скрутним економічним становищем у країні, появою великої кількості безробітних. Домініальний уряд у часи кризи навіть розробив програму допомоги для тих, хто хотів повернутися з міста і поселитись на фермі. У 1933 р. право на повернення до Канади отримали реемігранти з дружинами й дітьми, які перебували за її межами менше одного року. Для повернення вони не потребували виклику, але повинні були пред'явити квоту в сумі 100 доларів для жінки і 50 доларів для дитини [297, с. 201, 204].

У 1934 р. канадським урядом було прийнято закон, за умовами якого з 1935 р. позови проти фермерів не могли розглядатись у судах. Цим займалося спеціально утворене Управління з фермерських заборгованостей, яке могло надати їм більше часу на виплату боргу під заставу землі чи сільськогосподарської техніки. Це вирішувало не тільки проблему розорення фермерів, а й сприяло збільшенню кількості іммігрантів у зв'язку з покращенням економічного становища в Канаді [281, с. 196]. У 1935 р. квота на виїзд для українців становила 500, 750, 1000 канадських доларів [258, с. 355] і не включала витрат на проїзд до Канади. Такою вона залишалась і у 1937–

1938 рр. Списки волинських родин з капіталом для виїзду від 500 до 1000 доларів подані у листуванні централі Еміграційного синдикату у Варшаві з його відділеннями у Ф. 397 у ДАВО із позначкою про вибір емігрантом корабельної компанії [38, арк. 17–20, 60, 85, 99]. Родини з капіталом у 1000 доларів мали право розміщуватись у провінціях Квебек і Онтаріо, інші – в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії. Кількість іммігрантів на кожен новий рік встановлювало Міністерство імміграції та колонізації. Уряд Другої Речі Посполитої, побоюючись відтоку валюти з країни, визначив суму грошей, яку можна було вивозити емігрантам [255, с. 154–155]. «Польща дозволяла вивозити за кордон 1000 доларів без ніяких більших формальностей. Але деякі наші імігранти привозили більше грошей, як 1000 доларів. В Польщі при виїзді переводили контролю, чи хто не везе більше грошей, але наші люди ці контролі вмiли легко обійти... Знаю одного нашого імігранта... Він взяв зі собою ровер, в гумові колеса якого напхав паперових польських злотих... і спокійно перейшов через усі контролі», – оповідає В. Гавриш, власник імміграційного бюро в Канаді [185, с. 125]. Все ж такі умови для в'їзду до Канади скоротили кількість іммігрантів у 30-ті роки ХХ ст.

Отже, кількісні та якісні характеристики міжвоєнної імміграції до Канади визначались її імміграційним законодавством та політикою уряду, які, у свою чергу, залежали від економічної ситуації в країні, становища на ринку праці, ставлення до міграційної хвилі з боку англо-канадців і франко-канадців. Переселенці зі Східної Європи не були пріоритетною групою іммігрантів до Канади. Однак своєю наполегливою працею й відповідною суспільною поведінкою вони здобули певний позитивний статус у країні й можливість продовжувати в'їзд до неї. Соціально-економічне становище в Канаді диктувало Міністерству імміграції та колонізації вимоги до приїжджких українців, які мали бути в основній масі працівниками у сфері сільського господарства.

2.2. Умови виїзду та поселення українців у Канаді

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву другої хвилі української еміграції. Цей рух пояснюється низкою причин: економічними, соціальними, політичними.

Друга хвиля еміграції зумовлювалася значною мірою економічними причинами для виїзду. Перша світова війна підірвала народне господарство. Селяни після її завершення опинились у досить скрутному становищі. Під час війни було знищено близько 20 % господарських будинків, отже кожен п'ятий господар залишився без даху над головою. Пропало 78 % коней, 36 % рогатої худоби, 77 % іншої худоби, не згадуючи домашніх тварин [295, с. 21]. Заможніші українці, котрі не підтримували політику більшовиків,

боялись конфіскації приватної власності, націоналізації промисловості, розподілу землі серед селян, втрати торгових привілеїв [418, с. 34]. Цей фактор посприяв їх від'їзду за кордон.

Не кращою була економічна ситуація на українських територіях у складі Польщі. Прийняті польським сеймом 10 липня 1919 р. «Основи земельної реформи» й закон про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. стосовно Східної Малопольщі (Галичини) спрямовувались головним чином на здійснення колонізації цих територій шляхом створення польських військових та цивільних поселень [287, с. 71–72]. Статистика господарств осадників на Волині з їх розмірами в гектарах наведена у справах Ф. 46 Державного архіву Волинської області [35]. У безоплатне користування колишнім військовим передавалось до 45 га землі. Урядові кола Польщі прагнули «штучно», тобто шляхом переселень, збільшити кількість поляків у західноукраїнському регіоні. Після закінчення Першої світової війни на всіх західноукраїнських землях активно йшов процес парцеляції, що був підкріплений згаданим вище законом про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. Українського селянина не було допущено до нього, оскільки панську заборговану землю парцелювали на вигідних умовах виключно для представників польської національності, зокрема колишніх військових, які приїжджали з Польщі. На підставі закону про колонізацію східних земель, до яких належали Волинь, Полісся та Галичина, польські переселенці безкоштовно отримували земельні наділи навіть там, де місцеве населення було безземельним. До 1 січня 1923 р. між поляками було розпарцельовано 110 000 га на Волині і 133 000 га на Поліссі. У Галичині між новоприбулими було розподілено 200 000 га землі. Внаслідок чого українці постійно відчували брак землі, соціально-економічна ситуація в регіоні змінювалась не на їх користь [219, с. 6].

У 1921 р. в ході аграрної реформи на Буковині було розділено 76 000 га землі, причому українським селянам виділялось від 4 до 6 га, а румунським колоністам – близько 10 га [321, с. 73]. Не кращим виглядало становище на Закарпатті, де за земельною реформою було розподілено 23 000 га землі між 9100 селянами і на кінець 30-х рр. 70 % селян мали менше 2 га землі. Однак серед українців у Чехословаччині порівняно з іншими західноукраїнськими територіями був вищий відсоток зайнятих у промисловості [395, р. 10–11]. У Другій Речі Посполитій перенаселеність була найбільшою саме на українських територіях. За даними офіційної урядової статистики найбільша кількість дрібних господарств (до 2-х га) знаходилась у Станіславському (67, 5 %), Тернопільському (55, 3 %) і Львівському (52, 8 %) воєводствах [262, с. 79]. У скрутному становищі перебували ремісники, які не мали ринку збуту своїх виробів. На заробітки йшли жінки та підлітки. За свою працю вони отримували мізерні кошти. Робочий день був ненормований.

Середня заробітна плата робітника у Варшавському воєводстві була вдвічі вища, ніж у Станіславському чи Тернопільському [418, с. 36]. З парцеляцією для місцевих жителів зникала можливість заробітків на двірських ґрунтах. На нашу думку, через це практично єдиним виходом для українських селян став виїзд за кордон.

Українська мова не вживалась в польських органах державного управління. За вказівками міністра освіти Польщі С. Грабського в усіх школах насильно запроваджувалося викладання польської мови, а українська мова занепадала. Відбувалося масове злиття польських і українських шкіл, де домінуючою ставала польська мова. Викладали в них переважно поляки. Внаслідок проведення такої акції лише 8% учнів українського походження відвідували школи з рідною мовою навчання [252, с. 294–295]. Також нещадно скорочувалась кількість українських державних шкіл. Між 1922 і 1938 р. їх число впало з 2400 до 350 у Східній Галичині і з 440 до 8 на Волині [395, р. 13]. Були ліквідовані кафедри історії, української мови та літератури у Львівському університеті. Багатьох україномовних учителів переводили на роботу на етнічні польські землі. Молоді було важко здобути вищу освіту. Щоб продовжувати працювати, жителі міст на вимогу польських чиновників мусили переходити на латинський обряд. Українцям під Польщею заборонялось відзначати народні й церковні свята, організовувати гуртки, театральні вистави. Жителі Західної України не отримували належної медичної допомоги. Тяжке суспільне становище погіршувалось також через тиск католицької церкви на православну.

Важко було з роботою і для українців Румунії. Закривались українські школи та гімназії. Після закриття 4-х українознавчих кафедр у Чернівецькому університеті у вишах викладали виключно румунською мовою. На Закарпатті соціальні умови для українців були кращими. Вони мали змогу стати держслужбовцями, але не на керівних посадах. Кількість українських шкіл лише зростала: від 30 з часів Австро-Угорщини до 470 на 1939 р., як і кількість українських студентів в університетах. Церква функціонувала без втручання [395, р. 12–13, 19].

Політичні мотиви також відіграли вагомий роль у від'їзді українців за межі Батьківщини. Українці не хотіли бути меншовартісними громадянами поряд з окупантами. Вони відчували на собі політичний та національний гніт, дискримінацію української мови, культури, будучи у складі Польщі, Румунії та меншою мірою Чехословаччини. До цього також спонукала поразка у національно-визвольних змаганнях в Україні в 1917–1921 рр. і, як наслідок, встановлення радянської влади на більшій частині українських територій. Учасники боротьби за незалежність через загрозу більшовицького терору вже не мали змоги залишатись на теренах Батьківщини.

Політична еміграція з Радянської України не припинилася з поразкою української революції у 1921 р., як вважають деякі науковці, а тривала, хоча й у значно менших масштабах, до кінця 1920-х рр. Підтвердженням цього є матеріали фонду РУСКАПА у ДАКО, які містять листування бажаючих виїхати за океан з пасажирським агентством, анкети емігрантів (1476 справ).

Надалі не було й не могло бути ніяких масових переміщень за кордон, незважаючи на такі трагічні сторінки в історії України, як форсована примусова колективізація, голодомор 1932–1933 рр. та небачені репресії кінця 1930-х рр. [418, с. 35]. У перші місяці 1919 р. через Відень виїхало до Західної Європи кілька тисяч урядовців Української Народної Республіки. У травні 1919 р. перейшла Карпати й опинилась у межах тодішньої Чехословаччини гірська бригада УГА. Незабаром туди переїхала частина галицької та буковинської інтелігенції. Влітку 1920 р. у Чехословаччину передислокувалась бригада А. Кравса, а в листопаді військові другої кулеметної бригади третьої Залізної дивізії Армії УНР перетнули кордон з Румунією. Того ж місяця через річку Збруч перебралась до окупованої Польщею Галичини армія УНР. Як і дві перші частини, останню також було роззброєно та інтерновано [220, с. 26–27]. В. Гірняк описав у своїй статті подробиці відступу УГА за Збруч у липні 1919 р., під час якого потрапили у полон кілька тисяч українських військових. Вояки генерала Ю. Галлера спиняли полонених по дорозі до табору й били. На залізничних станціях їх садили по 70 осіб у вагон, їжі не давали. В Перемишлі вони йшли пішки до Засяння й Пикулич. Табори були в Бересті, Вадовичах, Стрількові. У них лютували черевний тиф та дизентерія. Умови проживання були жахливими [229, с. 56–58]. Крім вищезазначених, українці перебували ще в таких таборах Польщі, як Петриків, Ланцут, Олександр, Каліш; Чехословаччини – Ліберці, Йозефов; Румунії – Брашів, Фегераш тощо [312].

Правлячі кола Польщі та Румунії загалом не заперечували проти репатріації військових, оскільки не хотіли зміцнення українського етнічного елементу у складі своїх держав. Тому вони охоче йшли назустріч бажанню українських вояків виїхати поза їх межі. Через небажання загострювати дипломатичні стосунки з Річчю Посполитою та Радянським Союзом, брак коштів на утримання інтернованих, а також побоювання посилення пробільшовицького впливу серед останніх аналогічну політику проводив і чехословацький уряд [311, с. 313]. Частина з колишніх інтернованих після закриття таборів для військовополонених і звільнення емігрувала до Канади.

На території українських земель у складі Румунії уряд запровадив політику румунізації корінних мешканців. Щоб убезпечити себе від їхнього спротиву, владні кола провели в регіонах компактного розселення українців арешти серед священиків, учителів, селян; встановили жорсткий контроль за

«підозрілими українцями», розпочали заміну українських фахівців на роботі в адміністраціях, школах, університетах тощо на румунських; українська мова дозволялась лише в побутовому вжитку [321, с. 69–73]. Навіть у церкві богослужіння велось румунською мовою. Українських богословів не висвячували. Буковинську православну архідієцезію перейменували на румунську на конгресі у 1921 р. [315, с. 15–20].

Репресії розпочалися й на українських землях у складі Польщі після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського. До в'язниць було кинуте 6 тис. українців, з них 50 загинуло і 1 тис. поранено. Така політика правлячих кіл Польщі налаштовувала проти себе українське автохтонне населення [250, с. 53]. На Поліссі закривались українські православні церкви, а деякі з них насильно ставали католицькими [395, р. 15]. Про жорстку політику Польщі згадувала М. Турківська, що після певного терміну проживання в Канаді повернулась до Радянської України: «За панської Польщі бідували ми не менш, ніж за цісарської Австро-Угорщини. До українців ставлення було зневажливе, а то й вороже. Поліція часто арештовувала в селі тих, хто висловлював незадоволення порядками в державі Пілсудського. Одного разу був арештований і мій син Микола» [203, с. 48]. Отже, для частини активних учасників української революції, борців за українську незалежність можливості перебувати на теренах Батьківщини були обмеженими.

Про жорстку політику асиміляції нацменшин у міжвоєнний період у Польщі говорять і польські історики. Зокрема, як зазначають Г. Радецький та Б. Гейденкорн, ні польська конституція 1920 р., ні запевнення польських представників у Лізі Націй у 1934 р. про права меншин не захищали останніх. Для прикладу, конституція гарантувала цілковиті права на рідномовну освіту. Неполяків практично не брали на урядові посади, вони дискримінувались на всіх рівнях держслужби і при розподілі землі. Тому багато українців, білорусів, литовців, німців і євреїв виїжджали за кордон, зокрема й до Канади [400, р. 8–10]. А. Кіцінгер не заперечує складність україно-польських стосунків, визнає бажання уряду зміцнити польських землевласників на територіях, де вони склали меншість, що призвело до спалаху українських бунтів і як наслідок «кривавої пацифікації» Ю. Пілсудського [386, с. 22].

Таким чином, економічна, соціальна, політична ситуація в Україні після Першої світової війни, ліквідації УНР, ЗУНР, розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Чехословаччиною, Румунією спричинили масову хвилю еміграції українців.

Серед бажаних емігрувати у міжвоєнний період з теренів Румунії етнічні румуни становили меншість. У 1926 р. з 2543 емігрантів з Румунії до Канади лише 35 були румунами, в 1929 р. з 5514 – 94, у 1938 р. з 334

– 18. Основну ж масу виїжджаючих склали національні меншини – українці, німці, євреї, угорці тощо [339, с. 122]. Загалом за переписом 1930 р. в Румунії проживало 582 000 українців, що становило понад 3 % всієї популяції. Приблизно стільки ж відсотків склали українці на теренах Чехословаччини (550 000 осіб). Якщо говорити про Польщу, то ці показники були значно більшими. На цей час у Другій Речі Посполитій проживало від 5 до 6 мільйонів українців, тобто майже 19 % усього населення. Українці становили понад 40 % усіх емігрантів з Польщі до Канади у міжвоєнний період [395, р. 9, 36].

Якщо говорити про виїзд українців за океан у міжвоєнний період, то Канада за статистичними даними вийшла на перше місце за кількістю переселенців. Це було пов'язано зі встановленням обмежень на в'їзд у США, а також кращими умовами для проживання та праці в Канаді, ніж в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Уругваї тощо [236, с. 159]. Канада відчувала потребу в робочій силі у сфері сільського господарства. Жителі України також пам'ятали про матеріальну та моральну підтримку діаспори Канади у період Української революції 1917–1921 рр.

Мотиви еміграції визначили її характер. Це була вже не суто заробітчанська еміграція, а й політична. На противагу «піонерам» іммігранти після Першої світової війни були більш освічені (оскільки цього вимагало канадське законодавство) й національно свідомі, а також краще забезпечені матеріально. Як зазначає В. Макар, вони часто привозили з собою від 300 до 2000 доларів, що на той час було немалою сумою, і мали можливість придбати кращі ферми, ніж деякі їх попередники. Вартість ферм тоді була від 200 до 7500 доларів [287, с. 93]. Зі слів О. Мартиновича з 33 000 українців старше десяти років, що приїхали між 1928 і 1939 рр., лише більше 1300 осіб не вміли ні читати, ні писати [395, р. 37–38]. Друга хвиля еміграції до Канади більшою мірою складалася з працівників у сфері сільського господарства. Це обумовлювалось як економічними мотивами при переселенні, так і законодавством Канади. Так, 31 січня 1923 р. канадським урядом було видано розпорядження, що обмежувало наплив нових іммігрантів. Разом з цим у ньому наголошувалося на бажаності переїзду до Канади саме землеробів.

Хоч селяни й робітники домінували, другий потік іммігрантів був також представлений політичними емігрантами та ветеранами війни за незалежність 1917–1921 рр. Отже, серед іммігрантів другої хвилі еміграції зустрічаємо колишніх вояків і старшин Української армії, службовців державного апарату, вчителів, представників інтелігенції, промисловців, людей вільних професій, великих та середніх землевласників і членів їх родин, торговців, священнослужителів та підприємців.

Серед них були відомі провідники українських визвольних змагань і представники культури, причому деякі вигнанці залишились там на постійно. До таких осіб, зокрема, належали військові начальники: генерал В. Сікевич *; політичні діячі: професор І. Боберський, О. Назарук, Н. Григорійв, М. Мандрика **, В. Коссар, О. Кисілевська; видатні митці: О. Кошиць із капелою, бандурист В. Ємець, диригент і композитор Є. Турула, балетмейстер В. Авраменко [320, с. 112].

Склад іммігрантів зумовлював і характер їх розселення. Певна частина приїжджих надавала перевагу проживанню в містах і на їх околицях. Українці влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, у кравецькій й кушнірській майстерні та ін. Ті, що хотіли працювати в сільськогосподарській галузі, розміщались у селах. Тобто розселення іммігрантів визначалось можливостями працевлаштування та професійною підготовкою переселенців, а згодом до цього долучилась обставина наявності в тій чи іншій місцевості мешканців українського походження [249, с. 17]. Керівник Волинського еміграційного управління так характеризував склад української еміграції до Канади: «В Канаду виїжджають винятково землероби, які мають відповідний капітал на купівлю в цій країні землеробських господарств, і незначна кількість сільськогосподарських робітників – на найману працю» [34, арк. 12]. На нашу думку, саме тому, що канадський уряд не хотів приймати до країни працівників в інших сферах, керівник волинського еміграційного управління не зазначив їх у переліку емігрантів.

Провінція Манітоба нараховувала найбільшу частку українського населення в Канаді. Там проживало близько 30 % від трьохсоттисячної української діаспори. Вінніпег був центром життя української громади в Канаді [230, с. 126–127]. Нові іммігранти продовжували заселяти степові провінції Альберту та Саскачеван. Напередодні Другої світової війни у степових провінціях українці становили 9–12 % від усього населення [255, с. 189]. Облаштовувались вони і в Онтаріо, Квебеці та Британській Колумбії. Скажімо, внаслідок внутрішньої міграції все більше іммігрантів у 1920-х рр. обирають Британську

* Уряд УНР делегував В. Сікевича, колишнього голову дипломатичної місії в Угорщині, до Канади і надав «йому повне і непорушне право вести переговори, заключати договори необхідні для досягнення наміченої мети і обіцнє прийняти і ратифікувати все що тільки Пан Генерал Сікевич заключить і підпише в імени Української Народної Республіки» [21, арк. 1].

** М. Мандрика був делегований УПСР з Праги до Канади задля пошуків фінансової підтримки українських соціалістичних інституцій в Чехословаччині. Як і у В. Сікевича, це мала бути короткотривала місія, що трансформувалась у постійне перебування за океаном [332, с. 198–199].

Колумбію. Якщо у 1901 р. у цій провінції проживало всього 23 українці, то в 1931 р. вже 2583, що становило 1, 2 % всіх мешканців [375, р. 17]. Переважно цей рух організовували компанії, що спекулювали землею, скуповуючи її в західноканадських провінціях і продаючи малопридатну для сільськогосподарського обробітку землю в Британській Колумбії. Через це українці опинялись у доволі скрутному становищі. Вже звикнувши до життя в Манітобі, Альберті, Саскачевані, вони часом зустрічали ворожість з боку тутешніх мешканців. Так, для прикладу, у м. Гріндроді у Британській Колумбії у 1923 р. місцева шкільна рада відмовила українським дітям у дозволі відвідувати школу, оскільки ті не розмовляли англійською, і наполягала на будівництві власної. Потрібен був певний час, щоб домовитись з радою і врегулювати ситуацію на користь новоприбулих українців [222, с. 44–47].

На 1931 р. найбільшими міськими осередками для українців, окрім Вінніпегу (близько 25 тис. осіб), стали Торонто, Едмонтон (понад 5 тис. осіб у кожному), Тандер Бей (понад 4 тис. осіб), Монреаль (близько 4 тис. осіб), Саскатун і Віндзор (близько 2 тис. у кожному), Гамільтон, Ріджайна і Садбері (понад тисяча в кожному). Отже, у 1931 р. в містах проживало 25,1 % всіх українців Канади. На 1941 р. ці показники зросли [287, с. 92]. Місця масового поселення українців представлені українськими топонімами, що свідчило про бажання українців діаспори зберегти свою етнічну самобутність [249, с. 17].

Характер і склад другої хвилі еміграції посприяв тому, що з середовища іммігрантів міжвоєнного періоду постало значне число лідерів та учасників громадсько-політичних, культурно-освітніх та допомогових об'єднань діаспори Канади. Українці стали обіймати важливі посади в уряді, а М. Лучкович у 1924 р. був обраний до парламенту Канади.

Уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини не ставили серйозних перешкод перед еміграцією українців. Вони бачили в ній користь, адже через виїзд зменшувалась кількість непотрібного їм українського населення. Навіть з таких таборів та тюрем Другої Речі Посполитої, як Береза Картузька, Ланцут, Стржалків та Бригідки у Львові можна було забрати українців, за умови, що вони залишать рідний край [320, с. 110–111]. Більше того, українська та єврейська еміграції навіть заохочувались. Влада санкціонувала відкриття численних представництв мореплавних компаній, агенти яких безконтрольно й безкарно грабували західноукраїнське населення. Еміграційний апарат на українських землях у складі Польщі був представлений на різних етапах Державним управлінням у справах повернення полонених, біженців і робітників у Львові (1919), Еміграційним управлінням у Львові (1920), Львівським комісаріатом Еміграційного управління (1920), Державними управліннями посередництва праці й опіки над емігрантами у Бресті (1921),

Луцьку (1921), Дрогобичі (1922), Львові (1922), Рівному (1923), Перемишлі (1923), Станіславі (1923), Тернополі (1923), експозитурами Еміграційного управління у Львові (1923), Бресті (1928) та Львівським окружним відділом Еміграційного синдикату (1930). Всі ці установи видавали посвідчення на закордонні паспорти, оформлювали виїзні документи, контролювали діяльність мореплавних товариств, запобігали нелегальній еміграції, надавали інформацію про країни імміграції, здійснювали контроль за наймом робітників для роботи за кордоном тощо [255, с. 38, 94–95].

Еміграційні органи Польщі повинні були не тільки організувати виїзд громадян за її межі, а й охороняти їх права в країнах-реципієнтах. За законодавством емігранти з Польщі могли звертатись за допомогою у польські консульства та посольства. У випадку хвороби емігранта Міністерство праці та соціальної опіки Другої Речі Посполитої повинно було виплачувати кошти на його репатріацію. На жаль, не в усіх країнах світу діяв цей закон, оскільки його виконання вимагало значних коштів, особливо у країнах Північної та Південної Америки [262, с. 44].

Зазначені еміграційні інституції тісно співпрацювали з низкою напівофіційних об'єднань, таких як Морська і колоніальна ліга (далі – МіКЛ), заснована у 1926 р. у Варшаві. МіКЛ і на теренах Західної України відкривала відділи в усіх воєводствах і повітових центрах. Дорадчим органом в еміграційних справах при Міністерстві праці й соціальної опіки з 1921 р. була Державна еміграційна рада. На законодавчому рівні еміграцію регулювали закони від 4 листопада 1920 р. «Про врегулювання добровільної та примусової міграції населення», від 11 жовтня 1927 р. «Про еміграцію» [255, с. 38–39, 82, 85]. У 30-ті рр. в Польщі відання еміграцією перейшло до урядової установи – Еміграційного синдикату, «до якого потрібно звертатись за інформацією у справах виїзду, за допомогою при виробленні документів для поїздки і за опікою при виїзді з краю» [37, арк. 15]. Мету і завдання інституції окреслює стаття 3 статуту: «Синдикат Еміграційний має на меті надання емігрантам допомоги перед початком і в часі подорожі, зокрема: а) надання відповідної інформації; б) допомога при отриманні потрібних документів і допомога при ліквідації справ маєткових в краю; с) допомога і посередництво в отриманні кредитів; d) організація транспортних засобів; е) облаштування і ведення готелів і домів для емігрантів; f) залагодження всіляких формальностей при виїзді перед владою крайовою і закордонною...» [36, арк. 14]. Це була акціонерна спілка з участю Державного банку і 20 мореплавних товариств, концесіонованих у Польщі.

Питанням еміграції на громадських засадах займалися товариства опіки над емігрантами. Так, у 1927 р. у Львові було засноване Польське еміграційне товариство та товариство «Польська опіка над співвітчизниками за кордоном»,

що фінансувались Еміграційним управлінням. Названі товариства з 1928 р. були об'єднані в Міжтовариську раду громадських організацій опіки над емігрантами (з 1931 р. перейменовано на Союз громадських організацій опіки над емігрантами). Найнижчою ланкою союзу стають «еміграційні патронати», закладені наприкінці 1931 р. у більшості повітових центрів Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств. Згідно з регламентом патронати мали тісно співпрацювати з Еміграційним синдикатом і заохочувати переселенців купувати корабельні квитки у його агентурах. Після ліквідації у 1932 р. Еміграційного управління, його експозитур та Державної еміграційної ради синдикат став центральною інституцією з питань еміграції, джерелом прибутків якої був продаж корабельних квитків. Яка б установа не завідувала справами переселенців, еміграційна політика Польщі не змінювалася [255, с. 39–40, 91].

З вищесказаного можна дійти висновку, що курс політики Польщі пояснювався бажанням польського уряду знизити соціальну напруженість у регіонах, заселених українцями, зміцнити становище поляків у Західній Україні, зменшити прояви національно-визвольної боротьби, вирішити проблему безробіття та малоземелля серед поляків через від'їзд населення інших національностей.

Так, наприклад, для стимулювання переселенського руху із Західної України польський уряд сформував систему кредитування охочих виїхати. На думку чиновників, ця система повинна була приносити додаткові прибутки до скарбниці, оскільки емігрант, працюючи за кордоном, повертав ці гроші з відсотками. Спочатку емігрантові давали короткострокові кредити в обсязі 50 % від суми корабельної карти емігранта [262, с. 50]. На наш погляд, ці кредити також сприяли збільшенню кількості бажаючих емігрувати.

Окрім цього, уряд Польщі надавав емігрантам знижки на залізничні квитки, оплату багажу, закордонний паспорт (згідно з розпорядженням президента Речі Посполитої від 30 квітня 1932 р. в справі оплати паспортів на виїзд за кордон), а від 1925 р. їх видавали безкоштовно [386, s. 28, 34].

На законодавчому рівні агітація до еміграції в Польщі була заборонена, але на теренах Західної України цю заборону звели до рівня паперової фікції. Тому члени агентств діяли нелегально. Так, наприклад, у Заліщицькому повіті О. Венклер, що тримав еміграційне товариство, маскував його під меблевий склад. Польське інформаційно-колонізаційне бюро у Вінніпезі розіслало громадським управам у Західній Україні листи із вказівкою «вербувати населення у значних кількостях на виїзд до Канади. За кожних 50 емігрантів бюро обіцяло агентів безкоштовний проїзд до Канади і в зворотному напрямку або 150 американських доларів» [255, с. 71].

У розпорядженні Еміграційного управління у Варшаві від березня 1923 р.

наголошувалося, що мореплавним «відділам і їх керівникам не можна наймати субагентів» [3, арк. 1]. Незважаючи на заборони, чиновники корабельних агентств дуже швидко залучили субагентів до процесу вербування емігрантів. Про це явище говорив депутат від комуністичної фракції у польському сеймі Я. Войтюк: «По усій Західній Україні розгулюють сотні еміграційних агентів, що мають всесторонню підтримку польського уряду і прагнуть вивезти робітників і селян із загарбаних Польщею українських земель» [44, с. 2]. У своїй промові на засіданні сейму від 9 червня 1925 р. він пояснював агітацію українців до виїзду бажанням польського уряду вирішити порямок з класовим питанням і національним. Комуністи вважали, що для буржуазії є вигідною еміграція революційно налаштованого пролетаріату [14, арк. 3–5]. Серед селян розповсюджували листівки про еміграцію, розклеювали плакати, видавали брошури про різні країни світу. Агітація до еміграції була і на теренах Буковини та Бессарабії.

У час економічної кризи в Канаді приплив емігрантів за океан значно зменшився. Цим був стурбований польський уряд. Тому МЗС у січні 1933 р. наказало Міжміністерській еміграційній комісії (далі – МЕК) з'ясувати такі питання: 1) як використати еміграцію нацменшин для зміцнення становища поляків; 2) на які терени необхідно спрямовувати переселенський рух слов'ян; 3) які заходи потрібно вжити для популяризації ідеї еміграції серед нацменшин. У відповідь на це МЕК 1934 р. розробила тимчасовий план переселення. З метою втілити цей план на землях Західної України була розгорнута широкомасштабна пропаганда. В 1937 р. МЗС Польщі було розроблено таємний еміграційний план. Згідно з його положеннями польське населення мало отримати кількісну перевагу завдяки поетапній і систематичній еміграції. Задля реалізації плану землі Польщі було поділено за принципом врахування складу національних меншин у певних місцевостях. У зв'язку з цим поділом мали відбутись рекрутаційні акції. В 1938 р. Міністерство соціальної опіки розробило черговий еміграційний план для південно-східних воєводств Польщі. В ході реалізації еміграційних планів передбачалось скуповувати землі емігрантів-українців і надавати їх у власність польським осадникам [255, с. 48, 50–52].

Польський уряд слідкував за долею реемігрантів, кількість яких особливо збільшилась у часи Великої економічної депресії в Канаді. Для прикладу, у травні 1933 р. з Польщі за океан і до Палестини виїхала 681 особа, а повернулось – 428, з них 228 з Аргентини [17, арк. 2]. Не володіючи точними цифрами про Канаду, все одно можна твердити, що рееміграція не була масштабною порівняно з показниками міжвоєнної імміграції.

Загалом рееміграція не схвалювалась владою. Щодо реемігрантів-українців застосовувалось положення польського закону від 20 січня 1920 р. Згідно

з ним польське громадянство могли отримати особи, що проживали не менше 10 років на теренах Польщі [255, с. 46]. У 1933 р. МВС Польщі звернулось з таємним листом до МЗС, в якому писалось: «В інтересі держави лежить обов'язок не допустити повернення українців на батьківщину, де вони можуть розгорнути надзвичайно шкідливу діяльність. У зв'язку з цим необхідно дотримуватися засади, що навіть у випадку підтвердження польського громадянства реемігрантам цієї категорії чинити перешкоди при наданні паспортів, застосовуючи при цьому певну сегрегацію» [33, арк. 24]. Як бачимо, політика Польщі була спрямована на покращення економічного й суспільного становища польського елемента на західноукраїнських територіях. Одним з напрямів втілення цього задуму було активне сприяння та пропаганда переселення українців. При цьому уряд створював перепони перед міграцією українців на сезонні роботи до Європи.

Для виїзду емігранти у першу чергу писали заяву до уряду, до неї додавали довідку про внесений завдаток на квиток тієї чи іншої корабельної фірми, посвідчення про місце праці, видане місцевою владою (заміжні жінки додатково до заяви додавали свідоцтво про шлюб, а дівчата віком до 25 р. – дозвіл від родичів [325, с. 476]; чоловіки призовного віку повинні були отримати дозвіл на виїзд у Міністерстві військових справ [262, с. 48]). Звісно головним документом при виїзді був паспорт, виданий староством з дозволу Еміграційного уряду у Варшаві [325, с. 476]. Ті жителі Західної України, які не мали польських паспортів, не могли дістатись до Канади.

5 липня 1922 р. на Женевській конференції було висунуто ідею про підписання Угоди щодо запровадження паспортів для біженців, так званих «нансенівських паспортів». Більшість країн прийняла угоду без заперечень, деякі – лише основні принципи. Бельгія, Канада та Естонія не приєдналися до неї [247, с. 14]. Паспорти, видані Лігою Націй для осіб без громадянства не давали українцям права на в'їзд до Канади. Проте з такими паспортами пропускали до Канади німців, євреїв, утікачів з Румунії [297, с. 171].

В «Українському емігранті» за вересень 1935 р. писалось про вимоги щодо отримання польських закордонних паспортів: «Спершу кожний емігрант мусів дістати дозвіл на видачу безплатного еміграційного пашпорту. Такий дозвіл видавав Еміграційний Інспектор у Варшаві, коли мав доказ, що емігрант має право виїзду до якоїсь країни на постійний побут і що не буде мати ніяких перепон, стараючись про потрібну візу. Дозвіл пересилав Еміграційний інспектор до цього староства, яке мало видати емігрантові його пашпорт... З днем 10 липня ц. р. ... емігранти діставатимуть до своїх рук пашпорти в хвилині від'їзду, тобто після налагодження віз і інших формальностей та заплачення корабельних карт» [2, арк. 5]. Швидше за все, це робилося з метою унеможливити нелегальне посередництво під час вироблення паспортів.

Закордонні ж паспорти для тих, хто хотів поїхати за кордон, щоб підлікуватись, відвідати родичів чи з туристичною метою були платними («Український емігрант», Ч. 13, 15 липня 1933 р.) [17, арк. 2].

Вимоги для виїзду з Польщі викладені в Інструкції у справі еміграції, розробленій Еміграційним управлінням Речі Посполитої від 18 лютого 1928 р. [64]. В ній також подаються умови, поставлені для в'їзду в Канаду її урядом, розписано роль і функції корабельних товариств у процесі еміграції.

Виїзд українців з території Чехословаччини не зустрічав особливих перешкод у законодавстві країни. Про умови еміграції з Чехословаччини пише у своїх спогадах А. Господин [186].

З УСРР виїхати було значно складніше, практично неможливо. У таємному листі наркома внутрішніх справ В. Манцева від 19 квітня 1922 р. зазначалось: «Тільки Київ Житомир Вінниця Чернігів всім Губотуправам... НКВС роз'яснює, що масові виїзди за кордон у теперішній час являються досить небажаними, а тому необхідно при розгляді заяв громадян про видачу закордонних паспортів збирати від судово-каральних чи надзвичайних органів найточніші відомості про особу виїжджаючого, а також необхідне особливе клопотання державних установ чи підприємств про дозвіл подаючим заяву виїзду за кордон. Деякі полегшення у напрямку можливі тільки для емігрантів пролетарського і напівпролетарського складу» [28, арк. 48].

Оформленням закордонних паспортів у СРСР займався Наркомат іноземних справ. Однак дозвіл на їх видачу надавався Народним комісаріатом внутрішніх справ (далі – НКВС) та Наркоматом по військових справах. Закордонний паспорт діяв протягом 6 місяців з моменту виїзду за межі СРСР і міг бути продовжений ще на 6 місяців за додаткову плату. Порушення строків каралось штрафом. Процес виїзду за межі УСРР керувався «Положенням про в'їзд в межі СРСР і виїзд за межі СРСР», прийнятим ЦВК і Радою Народних Комісарів СРСР 5 червня 1925 р.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. в СРСР створюються додаткові труднощі в оформленні документів на виїзд. Так, наприклад, у липні 1928 р. починає діяти розпорядження НКВС про необхідність довідки з фінансових органів про відсутність заборгованостей перед державою для видачі паспорта. Стали звичними відмови «з політичних мотивів», зросли консульські збори. До середини 1930-х рр. у СРСР сформувався режим, який практично унеможлилював виїзд радянських громадян [213]. 9 червня 1935 р. сталінський закон передбачив смертну кару за «втечу» за кордон. При цьому злочинцями вважались і родичі нелегальних емігрантів, яким загрожувало 10 р. таборів [259].

Умови виїзду до Канади детально описав у своїх спогадах О. Брик, колишній житель села Вороновиця Вінницької області. У них автор ознайомлює з механізмом бюрократії радянських урядових установ, з контролем

Державного політичного управління (далі – ДПУ) й перешкодами на митницях. Для виїзду з УСРР потрібно було мати проїзний квиток на корабель (шифкарта), виклик від родичів з Канади, закордонний паспорт, довідку з військкомату, медичну довідку, канадську візу. Для отримання паспорта на той час (це 1926 р.) вимагалось: «принести п'ять «справок» (посвідчень): 1. від завкому цукроварні; 2. від Степанівської сільради...; 3. від поліції; 4. від Вороновицького райвиконкому; 5. від суду. – До тих паперів треба долучити 200 рублів (7-місячна платня!) за пашпорт і все це здати до фінвідділу». Емігрант після «ходження по митарствах» советських канцелярій» і переданні хабаря начальнику закордонного відділу таки отримував паспорт. «Число його: 29 488, це значить, що стільки випустила влада ССРСР до грудня 1926 р.» [183, с. 234–236].

Окрім зазначених вище документів для вироблення паспорта, існували документи для отримання візи. Це було свідоцтво про професію, про вироблення якого ми дізнаємось з листа РУСКАПА до громадянки Є. Машковської від 27 квітня 1926 р.: «Кроме того... просим немедленно прислать свидетельство о том, что Вы по профессии домашняя прислуга, названное свидетельство может быть получено от Биржи Труда, Профсоюза или Милиции» [30, арк. 12]. Також згідно з Циркуляром НКВС № 218 від 29 вересня 1922 р. військовозобов'язані були змушені подавати при виїзді свідоцтва від військкоматів про їх відношення до військової повинності й відсутності перешкод з боку військкомату до виїзду [30, арк. 42].

У Постанові Ради народних комісарів УСРР від липня 1922 р. йшлося ще про довідки від Обкомгоспу про відсутність комунальних заборгованостей, від фінвідділу про відсутність державних заборгованостей та свідоцтво від ДПУ, що підтверджувало перед народним комісаром іноземних справ чи його уповноваженим (з дозволу яких міг відбутися виїзд за кордон і якими видавалась віза) відсутність перепон до виїзду [20, арк. 26]. Особливістю свідоцтва від ДПУ було те, що воно видавалось від імені губернських відділів управління виконавчих комітетів, які пересилали всі необхідні документи до ДПУ. З «Інструкції № 18 Губотуправ про видачу свідоцтв про відсутність перепон до виїзду за кордон» читаємо, що «про зв'язок губотуправа з губвідділом ДПУ з питання видачі свідоцтв не повинен знати ніхто з громадян, які подають заяви: видача свідоцтва й відмова від видачі такого повинні робитись виключно від імені губотуправа» [32, арк. 22]. Про необхідність отримання цієї довідки-дозволу з адміністративного відділу, тобто з губотуправи, для вироблення канадської візи говориться й у листуванні РУСКАПА у Москві з його відділом у Києві [29, арк. 9].

Оформленням документів для канадської візи займалось акціонерне товариство РУСКАПА, учасниками якого були пасажирські перевізники.

Статут пасажирського агентства було ухвалено Радою Народних Комісарів СРСР 30 жовтня 1923 р., де говориться про затвердження монополії за РУСКАПА у справі еміграції з теренів СРСР. Засновниками товариства є: «Добровольный Флот и Центральное Правление Государственного Торгового Флота, в дальнейшем именуемое «Русфлот», а с другой стороны: Канэдиан Пасифик Рэльюэй Компани, Голландско-Американская Линия и Кунард Стимшип Компани Лимитед» [63]. Згодом кількість учасників РУСКАПА збільшується. Товариство було закрито у 1930 р.

РУСКАПА надавало допомогу громадянам СРСР в оформленні документів для виїзду за кордон, здійснювало їх відправлення, зокрема до Канади. Перед отриманням візи потрібно було пройти інспекцію від CNR: «До Риги приїде канадський інспектор CNR, що перевірятиме кожного емігранта... Одного кандидата на виїзд канадська інспекція спитала, за скільки часу він видоїв би корову, а кандидат відповів, що за 15 хвилин. І інспектор відкинув його, мовляв: хай з таким повільним темпом доїть собі корови в Європі... Я спитав управителя контори, що станеться зо мною, якщо канадський інспектор відкине мене на комісії... Управитель пояснив, що в такому випадку відбудеться друга комісія – в Данцігу. Якщо б мені не пощастило там, тоді відбудеться третя, і остання, комісія – в Берліні... А коли не пощастить? Очевидно, тоді мене завернуть до СРСР... Інспекція пройшла щасливо... Нам видадуть канадські візи. На основі інспекторської opinii видав їх нам британський консуль». Канадських еміграційних представництв за кордоном тоді ще не було. Виїзд до Канади у О. Брика проходив з Москви через Ригу, Берлін і Роттердам [183, с. 248–250]. Канадські агенти інспектували в Ризі, Данцигу, Гамбурзі, Роттердамі, Антверпені та Парижі [398, р. 89].

Як бачимо, отримання візи на виїзд з більшовицької України було складним і довготривалим процесом. З радянських територій українські емігранти виїжджали спершу до Європи, а вже пізніше частина з них перебиралась до Канади.

Окрім еміграції з СРСР, у 20-ті рр. ХХ ст. траплялись і випадки рееміграції як одиничної, так і групової. Так, згідно з протоколом Повноважної комісії Ради праці та оборони Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РПО РСФРР) у справах трудової сільськогосподарської та промислової імміграції та еміграції від 26 серпня 1924 р. поодинці могли іммігрувати сільськогосподарські працівники за наявності сімейних зв'язків у вже існуючих земельних товариствах і при дозволі цих товариств (громад) та місцевих органів влади. У малозаселені райони одинична рееміграція допускалась і без родинних зв'язків. В особливих випадках (не зазначено яких) реемігранти повинні були мати достатнє матеріальне забезпечення

для ведення господарства. Колективна рееміграція, що мала на меті створення сільськогосподарських комун, артілей, була можлива за наявності достатніх коштів і дотриманні порядку поселення у визначених Народним комісаріатом земельних справ (далі – Наркомзем) районах. Земельні наділи виділялись коопераціям за договірною ситемою [19, арк. 123–124]. Повноважена комісія РПО складала загальносоюзні плани з імміграції та займалась прийомом, розселенням іммігрантів, допомогою при оформленні необхідних документів для проживання. 21 січня 1927 р. Повноважена комісія РПО була ліквідована постановою РНК СРСР. Найбільше реемігрантів у 20-ті рр. XX ст. було з США та Канади [228, с. 139–146].

Загалом критерії імміграційної політики СРСР визначались господарськими потребами держави та базувались на партійно-класовому підході при відборі приїжджих.

Українські емігранти переїжджали до Канади навіть із Шанхаю. Так, у 1928 р. їм допомагало переїхати Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла в Канаді [287, с. 70–71]. Українське імміграційне та колонізаційне товариство, створене едмонтонськими бізнесменами Я. та В. Гавриляками, поле діяльності яких загалом обмежувалось Альбертою, ініціювало в 1926 р. переїзд до Саскачевану з Харбіна 8 біженців більшовицького режиму, серед них одного професора, двох студентів і двох акторів. Охочих виїхати було значно більше, масштабнішими були й комерційні інтереси товариства (переселення 150 сімей). Однак ці біженці в основній масі не були працівниками у сфері сільського господарства [377, р. 39–42].

Отже, ті учасники національно-визвольних змагань, котрим вдалось перебратись через Сибір до Китаю та Японії, мали змогу виїхати до Канади. Однак таких «щасливців» було небагато [320, с. 110–111]. До них також могли належати українці, що працювали в Манчжурії на будівництві Китайсько-Східної залізниці й залишились там на постійне місце проживання. Перед більшістю громадян УСРР стояла так звана «залізна завіса», що унеможлилювала переселення за кордон.

Вагомую роль у еміграції українців до Канади відіграли мореплавні компанії. Перевезенням емігрантів до Канади займались переважно «Канадська тихоокеанська залізниця», «Френч лайн» («French Line»), «Кунард лайн», «Вайт стар лайн» і «Лінія Гдиня-Америка» («Linja Gdynia-Ameryka»). СРР здійснювала перевезення власними кораблями, а CNR не мала власного флоту й укладала угоди на перевезення з Польщі з певними корабельними компаніями [255, с. 181]. Президент CNR Г. Торнтон, будучи зацікавленим в імміграції, ще до підписання «залізничної угоди» у лютому 1923 р. додав до її структури відділ колонізації та розвитку [398, р. 87]. Суто бізнесові

вигоди плекав її відділ колонізації, сільського господарства та природних ресурсів. Керований з Лондона, він мав офіси у Варшаві та Празі з 1925 р. і працював з місцевими корабельними агентами, які отримували комісійні [395, р. 29].

CNR була роботодавцем для спеціальних працівників, що зустрічали й селили іммігрантів, і мала понад 2000 станційних працівників, котрі також допомагали при розселенні новоприбулих. CPR у цій справі співпрацювала з Конфедерацією земельної корпорації в Едмонтоні (Confederation Land Corporation), Українським колонізаційним бюро І. Рурика в Саскатуні, Українським товариством допомоги переселенцям у Вінніпезі [398, р. 91–92].

Від агентів пароплавних та залізничних компаній українці дізнавались на перших порах про умови життя в Канаді. Працівники корабельних товариств розсилали по селах буклети й запрошували користуватися їхніми послугами під час переїзду зі «старого краю». З Гдині та Гданська регулярно курсували кораблі до Галіфакса, Сейнт-Джана, Квебека й Монреалю [276, с. 102–103]. Також за допомогою пошти й мореплавних компаній українці передавали своїм родичам і сім'ям зароблені кошти. При цьому траплялись традиційні випадки крадіжок [262, с. 48].

У червні 1921 р. Еміграційне управління Польщі видало указ, який окреслив компетенції мореплавних товариств. Їх відділення могли бути відкриті у Львові, Станіславові, Тернополі, Рівному, Луцьку, Ковелі, Бресті. Їх управителів затверджувало Еміграційне управління, яке також надавало концесію на перевезення емігрантів [257, с. 274–275]. На вимогу уряду мореплавні товариства щомісяця обов'язково надавали до Еміграційного управління статистичні відомості про еміграцію з Польщі, зокрема й до Канади. А згідно з розпорядженням еміграційного уряду від 6 травня 1927 р. такий звіт ставав 6-ти місячним [39, арк. 27]. На нашу думку, це полегшувало контроль уряду над цим процесом.

Уряд Польщі також слідкував за кореспонденцією емігрантів і не дозволяв її пересилати корабельним агентствам. Окрім кількісних даних про переселенський рух, корабельні компанії подавали й аналітичні матеріали для визначення перспектив емігрантів за кордоном. Так, CPR інформували уряд Польщі про умови еміграції до Канади, правила оформлення документів і купівлі землі [262, с. 161–162].

За розпорядженням Президента Польщі С. Войцеховського від 14 грудня 1925 р. «Про винятковість польських портів для еміграції» мореплавні товариства могли отримати концесію лише за умови вивезення емігрантів до Америки через польські порти на Балтійському морі – Гданськ і Гдиню. Це було дуже не вигідно для емігруючих. Ситуацію дещо змінила торгівельна

угода 1935 р. з Великобританією. Згідно з нею дозволялась пересадка пасажирів у закордонних портах. Корабельні агентства уклали з бажаними виїхати угоди, в яких зазначалось: порядковий номер, дата і місце укладання, прізвище, ім'я емігранта та членів його родини, які з ним виїжджають, стать, вік, професія, громадянство й останнє місце проживання, місце виїзду (залізнична станція), порт посадки на корабель, порт призначення, назва корабля, вага багажу, умови страхування емігранта від нещасних випадків тощо.

У Західній Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. сформувалась ціла мережа товариств з перевезення емігрантів. Корабельні компанії публікували у пресі листи, в яких агітували до еміграції. Часто ці листи були антирекламою, засобом боротьби з компаніями-конкурентами. Канадське агентство «Dominion Ticket Office» розповсюджувало на теренах Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств рекламні листівки із заохоченням користуватись його послугами при оформленні викликів для родичів, купівлі квитків на корабель, переказі грошей тощо.

Нерідко діяльність агентів корабельних компаній мала шахрайський зміст. Вони підробляли документи, надавали фіктивну інформацію, збирали зайві кошти з емігрантів. Наприклад, у Тернопільському воєводстві агент Мауер видавав себе за канадського фермера й таким способом завербував 200 осіб. У 1926 р. у Гданську поліція затримала групу агентів, що фальсифікували паспорти для емігрантів призовного віку з Чортківського та Заліщицького повітів [255, с. 58–63, 74, 104, 181]. Таким був і відомий аферист М. Саверин, котрий працював одночасно на кілька мореплавних компаній, таких як «Кунард лайн», «Вайт стар лайн» тощо. Коштували підроблені паспорти від 50 до 100 доларів. Траплялось так, що селяни продавали своє господарство для виїзду до Канади, але через фальшиві паспорти не могли перетнути кордон. Не завжди корабельні компанії суворо перевіряли документи, потрібні для еміграції, і вже з канадської території претендентів на поселення повертали додому. Окрім паспортів, фальсифікували й запрошення від родичів [262, с. 158–159]. Деякі лікарі компанії CPR неправдиво характеризували стан здоров'я кандидатів на виїзд, а потім вимагали від них хабаря [255, с. 182].

В. Гавриш згадує про зловживання агентів корабельних компаній у Канаді, які «почали вживати людські гроші на різні приватні спекуляції... Коли якийсь український поселенець приходив до їх бюро і платив, наприклад, 500 дол. на корабельну карту для своєї рідні, вони тих грошей не виплачували до корабельної компанії, ... а вживали на власну спекуляцію». Бували й інші види афер: «Конфедерейшен Ленд Корпорейшен» збирала гроші на неіснуючі спеціальні дозволи на виїзд до Канади» [185, с. 158–159]. Загалом

на 1928 р. «шифкарта» на корабель до Канади у третьому класі коштувала від 132 доларів, зокрема до Вінніпегу – 157 [325, с. 477].

Отож, діяльність мореплавних компаній певною мірою сприяла збільшенню потоку емігрантів до Канади, оскільки від кількості перевезених залежали їхні прибутки. З часом вони стали виконувати функцію посередників у отриманні віз для емігрантів.

Як зазначав М. Марунчак, «поселенці другої доби приїздили до Канади вже наче в гості» [295, с. 36]. Вони були краще ознайомлені з умовами переїзду і тим, що їх чекатиме в Канаді, вони також могли користуватись, окрім порад корабельних компаній, допомогою спеціалізованих «товариств опіки» над українськими емігрантами, що постають саме в міжвоєнний період еміграції, а також підтримкою своїх попередників. У портах Квебеку, Галіфакса та Монреаля прибулих зустрічали представники українських церковних парафій та громадських організацій. Саме усвідомлення, що емігрант знайде в країні поселення своїх земляків, вселяло в нього почуття певної безпеки [287, с. 92–93]. Також відділ у справах імміграції жінок при міністерстві імміграції присилав спеціальних представників, що зустрічали одиноких жінок-іммігранток і спрямовували їх у визначені місця для поселення. Існувала домовленість з транспортними компаніями про перевезення іноземок [399, р. 179, 180]. Багато з дівчат хотіли самі обирати свій пункт призначення і ухилялись від такої допомоги, – зазначалось у «Щорічному звіті Міністерства імміграції та колонізації» від 31 березня 1929 р. [162, р. 81]. Переселенці, що були без спеціальних запрошень від родичів, також селились у спеціально визначених імміграційною владою місцях. Останніх зустрічав урядовий агент і супроводжував до залізничної станції, з якої вони мали відправитись у визначеному напрямі [399, р. 193].

В. Гавриш згадував, як допомагав українським іммігрантам у всіх їх справах: «Я згодом нав'язав добрі зв'язки з різними урядами і використовував їх... За перших кілька років праці в моєму імміграційному бюро (1927–30 роки) я спровадив до Канади досить поважне число наших людей з України. Найбільше приїжджало неодружених... Для самотніх... ми шукали праці на фармах. До того ми користувалися агентами, які їздили по фармах і старалися знайти працю у фермерів для тих людей. Фермери вже не хотіли самі корчувати дерев і корчів на своїх фармах, тому брали до тої праці робітників, яким платили 40–50 доларів на місяць і давали ще харчі. А агентам платив колонізаційний відділ імміграційного уряду по доляріві за кожного робітника, для якого знайдено працю на фармах» [185, с. 81, 114–115].

Громадський діяч порівнював становище новоприбулих українських та іноземних іммігрантів у Канаді: «іммігрантами... опікується в більшій чи

меншій мірі дипломатичне представництво їх матерньої держави, яке урядове в Оттаві, чи консулати, що є по різних канадських містах... Нами ніхто не журився й ніхто не опікувався... Тут у Канаді нашими людьми опікувалися лиш різні агенти, що працювали для тих подорожніх компаній, які заробляли гроші на імігрантах, або агенти залізничних компаній чи будови шляхів, які також діставали комісове за знайдених робітників. А так наші люди були здані на самих себе, на наші парафіяльні та світські організації, що допомагали емігрантам у такий чи інший спосіб» [185, с. 89–90].

Для порівняння, становище інших східноєвропейських імігрантів у Канаді, а саме поляків, було кращим від українського лише через наявність у них власної держави і опіки уряду. Так, на теренах Канади існували польські центри, де польські консули підтримували тісний контакт з новоприбулими й допомагали за економічної скрути. Їм не перешкоджали у поверненні на Батьківщину. Польський уряд субсидював низку польських громадських організацій і часописів. Однак у площині канадської політики до них були ті ж вимоги, що і для українців. Основна маса поляків була працівниками у сфері сільського господарства. Поляки, як і українці, засновували свої церкви, громадські товариства, так само, як і українці, у них був комуністичний рух, але порівняно з останніми вони швидше асимілювались в новому середовищі [366, р. 11–12, 19–20].

Л. Биковський у своїх замітках для переселенців писав поради для бажаючих оселитись у Канаді. Насамперед він радив здобути досвід у сфері сільського господарства, оскільки саме цей рід занять чекав більшість українських переселенців у Канаді. Тому до роботи у сфері сільського господарства потребувалася підготовка.

«Кожному дорослому пасажирові 3 класи дозволено провозити 15 куб. футів багажу безкоштовно і дітей; але тільки 150 фунтів на канадських залізницях, виключаючи тих, що їдуть на західні провінції, котрим дозволено везти багаж в 300 фунтів... Пасажири 3 класи платять за багаж, що перевищує вагу і розмір зазначеної величини, по 2 шілінги і 6 пенсів. Багаж, котрий береться з собою для вжитку під час подорожі, не мусить перевищувати 14 інчів. Пасажирам, що їдуть в 2 класі дозволяється безкоштовний провоз 20 куб. футів» [46, с. 65–67]. Автор також наголошував на важливості проходження медогляду емігрантами до виїзду з України, наданні переліку всіх необхідних щеплень для посадки на корабель. Про курс валюти переселенці могли довідатися з газет. Приїжджим на певний строк надавалось безкоштовне житло.

Л. Биковським на квітень 1924 р. було підраховано приблизну суму витрат на тиждень проживання в Канаді, що становила від 20 до 58 доларів. Дослідником також було визначено кошти на утримання помешкання (в

6 кімнат), які залежали від місця проживання українського емігранта. У Вінніпезі сума коливалась від 35 до 50 доларів за місяць, у Торонто від 30 до 45, у Едмонтоні від 25 до 35 тощо. Оплата сільськогосподарських робітників на початку 20-х рр. XX ст. становила від 25 до 30 доларів за місяць. У літні місяці вона була дещо вищою. За таких обставин українцям вигідніше було жити на фермі у господаря. Вибрати землю поселенцям для роботи та проживання допомагали товариства опіки над емігрантами, торгівельні та урядові установи, що діяли в більшості провінцій Канади. Земельна власність у Канаді в міжвоєнний період була державною, приватною (у тому числі й залізничних компаній), корпоративною тощо [46, с. 67–68, 74–76].

Отже, Міністерством імміграції та колонізації Канади було утворено спеціальні відділи з питань поселення, які допомагали іммігрантам вибрати землю для купівлі й не потрапити до рук шахраїв. Українці також могли орендувати земельні наділи. Окрім купівлі землі, переселенці повинні були мати гроші на спорудження будинку, придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці тощо.

Таким чином, умови імміграції українців до Канади у міжвоєнний період були доволі сприятливими, не враховуючи проблем, пов'язаних з виїздом з УСРР. Виїзд українців з території Польщі, Румунії та Чехословаччини не зустрічав особливих перешкод у законодавствах цих країн, а в більшості випадків навіть заохочувався. Переселенці другої хвилі еміграції за океан були краще ознайомлені з умовами переїзду й тим, що чекатиме їх у Канаді. Існували товариства допомоги емігрантам як на Батьківщині, так і в Канаді, що консультували їх у процесі виїзду. Переважно самі корабельні та залізничні компанії ставали посередниками для іммігрантів на шляху вироблення візи. А після прибуття до Канади попередники допомагали їм пристосуватись до нових умов життя. Міністерство імміграції та колонізації створювало спеціальні відділи, які допомагали новоприбулим придбати землю в Канаді.

2. 3. Діяльність товариств опіки над українськими емігрантами

Допомогу українським переселенцям надавали й спеціалізовані товариства. У міжвоєнний період Львів став, так би мовити, еміграційним центром у Західній Україні. Саме в цьому місті розташовувалось організоване представництво еміграційного уряду, яке видавало дозволи на безкоштовні паспорти та візи для виїзду. Крім того, у Львові діяли бюро всіх пароплавних компаній, тут відбувалися вербування та транспортування сезонних робітників у Західну Європу. А на початку 1925 р. у Львові постає Товариство допомоги українським емігрантам [328, с. 334–335], яке діяло на громадських засадах, але часом отримувало фінансові вливання від польського уряду [370, р. 16].

На нашу думку, це ще раз доводить зацікавленість і вплив польської влади на зростання еміграції.

Дозвіл на діяльність допомогових товариств надавався Міністерством соціальної опіки згідно з артиклем 8 розпорядження Президента Речі Посполитої від 11 жовтня 1927 р. в цілях упередження шахрайства [40, арк. 1].

Згідно зі статутом товариство допомоги українським емігрантам поставило перед собою такі завдання: «а) опіку над українськими емігрантами в як найширшій об'ємі і організацію рееміграції, б) нав'язування і підтримування національних, культурних і господарських зносин з осередками української еміграції на чужині, в) будження і укріплення самостійного і творчого українського життя серед української еміграції, г) попірання справ і інтересів української [людності] перед польськими і заграничними властями, г) студії над питаннями зв'язаними з еміграцією і попірання тих студій» [1, арк. 2]. Членами-засновниками товариства були В. Бачинський, о. Е. Бачинський, М. Заячківський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Д. Левицький, Р. Сосновський, С. Федак та ін. Головою було обрано М. Заячківського [297, с. 174]. Він обіймав цю посаду до 1938 р., а після смерті його місце заступив А. Говикович. Найвищим керівним органом товариства, згідно зі статутом, були загальні збори, які скликалися раз на рік [255, с. 113–114].

У 1924 р. приїхав до Львова уповноважений канадського уряду у справах еміграції та рееміграції адвокат О. Дик. Цей приїзд означав зацікавленість канадського уряду в поновленні української еміграції до Канади. Між товариством та міністерством імміграції було налагоджено листування [295, с. 22–23, 32].

Найближчим часом після заснування товариства секретар організації В. Бачинський відвідав Канаду задля визначення можливостей переселення туди українців. Він установив контакти з федеральним департаментом імміграції та Товариством опіки над українськими поселенцями імені святого Рафаїла, що сприяло розселенню іммігрантів в основному в Альберті [349, с. 79], і допоміг створити представництва товариства опіки в ряді міст Манітоби та Саскачевану. Допоміг йому в цьому представник місії митрополита Андрея Шептицького у справі поселення в Канаді ряду українських родин з Боснії о. Й. Жан. Й. Жан та В. Бачинський написали меморандуми до канадського уряду з приводу приїзду родин з Югославії та з Куби. Своєю чергою, представники з України отримали листа-угоду від міністерства імміграції за підписом заступника міністра В. Егана з датою 2 липня 1925 р. у відповідь на свого листа з проханням дозволити переселення українських рільників і домашніх слуг до Канади. У листі-угоді вказувались вимоги до іммігрантів: «1. Всі імігранти мусять дійсно... належати до кляси рільників або домашніх слуг, мусять бути доброго здоров'я, доброї вдачі, мусять

посідати важні паспорти, заосмотрені візою канадського іміграційного урядника, установленого на континенті Європи. 2. Аплікації, що запевняють занятте, походитимуть з Канади, а Ваші місцеві комітети передадуть їх до Вашого головного бюро у Вінніпегу, котре провірить їх і... вишле до комісара Т. Геллея, а він... виставить грамоту... імігрант пропозити її канадському переглядаючому уряднику... 3. Приймаю, що розвините свою діяльність... щоби приєднувати цілі родини, хотяй можуть приїжджати тільки муштини без родин» [цит. за: 295, с. 25–27].

Таким чином, В. Бачинський домогся дозволу на переселення 10 тисяч українських селян із Польщі до Канади. Товариство опіки над українськими емігрантами, своєю чергою, приймало представників діаспори з Канади, таких як І. Боберський, М. Лучкович, К. Продан та ін.

Повернувшись до Львова, В. Бачинський з квітня 1927 р. став видавати двотижневик «Український емігрант» (після його смерті у 1927 р. редакцію очолив Г. Рогожинський, а трохи згодом – І. Квасниця). Після 1933 р. двотижневик залишався єдиним еміграційним часописом у Польщі [255, с. 117, 120]. Він інформував читачів про умови виїзду до Канади, необхідні документи, нові іміграційні закони в Канаді, головні події в країні, фінансові питання, види заробітків за кордоном, а також давав побутові поради. Газета вміщувала матеріали про історію української еміграції, спогади самих емігрантів.

На цьому етапі товариство розширило свою діяльність і відкрило філії у Тернополі та Станіславі. Його відділення були й у Самборі, Перемишлі, Золочеві, Чорткові, Рогатині, Бережанах [255, с. 114], Луцьку, Кременці, Дубні, Ковелі, Рівному тощо. У 1927 р. товариство стало членом Міжнародної організації товариств опіки над емігрантами в Женеві.

У 1927–1928 рр. для покращення роботи в товаристві було створено секції: організаційну, освітню, правничу й економічну. В листопаді 1927 р. воно відкриває інформаційне бюро у Львові. Пізніше такі бюро діяли в Тернополі, Станіславі та інших містах. Вони давали поради щодо можливостей виїзду, оформлення відповідних документів, допомагали при посередництві споріднених установ відновити контакти з родичами та знайомими на чужині, застерігали від різних агентів, аферистів, лихварів і злодіїв. Підвищення рівня роботи організації було спричинене об'єднанням з тотожними установами, такими як товариство «Польська опіка над співвітчизниками за кордоном» і єврейське еміграційне товариство «Еас», що означало входження до Союзу громадських організацій опіки над українськими емігрантами у Львові [328, с. 335–337]. Програма роботи союзу у Львові складалася з таких пунктів: «1) відчити інформаційні для зацікавлення населення; 2) курс і приготування емігрантів до виїзду; 3) курс мовний для членів і не членів організації;

4) зв'язки з столичною організацією; 5) створення інформаційних бюро для бажаючих емігрувати; 6) проведення «Дня емігранта»; 7) впровадження в «Еміграційному домі» дитячих ясел, дитячого садку, їдальні і мотелю для емігрантів; 8) організація збірки книжок і часописів для читалень і бібліотек патронатів крайових, і осередків еміграційних; 9) організація і прийом реемігрантів» [5, арк. 3–4].

У червні 1930 р. союзом було влаштовано акцію «Тиждень емігранта», під час якої проводився збір коштів на еміграційний дім і читались лекції з питань еміграції. 17–18 жовтня аналогічно проходив «День емігранта». Плани, програми, обіжники, звіти проведення тижня і дня емігранта зберігаються у ЦДАЛ у ф. 854.

Таким чином, завдяки ініціативі товариств у союзі та Львівської експозитури Еміграційного управління у Львові постає Еміграційний Дім, у якому, крім офісів згаданих суспільних і державних організацій, було відведено місце для ночівлі та харчування емігрантів [297, с. 177]. Про роботу Дому можна довідатись зі звіту його керівництва за 1931 р. Вона полягала у «притулку і кормлінні бажаючих емігрувати чи повністю задарма, чи за дуже малу плату», проведенні екскурсій, освітніх курсів тощо [6, арк. 1].

Товариство опіки над українськими емігрантами видало перший український підручник на тему еміграції – «Еміграційний провідник». Наукові розвідки членів громадської організації публікувались не тільки у власній газеті, а й у «Еміграційному кварталнику», що його видавав з 1925 р. Еміграційний інститут у Варшаві [328, с. 337–339].

Як бачимо, Товариство опіки над українськими емігрантами проводило інформаційно-роз'яснювальну роботу в справі виїзду та повернення переселенців, налагоджувало контакти з діаспорою, захищало інтереси українських емігрантів перед польським і канадським урядами тощо.

На теренах Чехословаччини, на Закарпатті, діяли Комітети допомоги українським збігцям, що займалися питаннями еміграції. Одним з перших такий комітет постав в Ужгороді під керівництвом Ю. Колцуняка. Окремо діяв Комітет опіки над емігрантами УГА, створений у травні 1923 р. Його головою був професор С. Смаль-Стоцький. Комітет організував виїзд вояків за межі Чехословаччини і допомагав тим, хто вирішив залишитись. На території Румунії, у свою чергу, діяв Український громадський допомоговий комітет, створений у вересні 1923 р., відразу ж після ліквідації таборів для інтернованих. До його правління увійшов Г. Порохівський [312, с. 192, 242–243, 282]. Окрім згаданих організацій, переселенню українців могли сприяти і не спеціалізовані товариства. Наприклад, зі звіту Спілки сільсько-господарських техніків у Чехословаччині видно, що вона допомагала своїм членам виїжджати на постійне місце проживання до Канади [41, f. 327].

У Канаді діяло аналогічне до львівського Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла, створене з ініціативи єпископа Никити Будки на з'їздах у листопаді – грудні 1924 р. в Саскатуні й Вінніпезі. На таке рішення повпливала CNR, з якою товариство в майбутньому тісно співпрацювало, так само як і з «Кунард лайн» [398, р. 92]. CNR допомагала при створенні проекту заяви на чартер, який товариство здобуло в липні 1925 р. [377, р. 32]. Свою назву воно отримало на честь архангела Рафаїла, що опікувався подорожніми й нужденними. У статуті товариства було визначено такі напрями його роботи: «Товариство дає... всякі інформації листами і часописами, а також усно, про Канаду, про набування землі і спосіб господарювання, про заробітки і підприємства в Канаді... пояснення про найкращий спосіб відбування подорожі до Канади, щоби переселенці могли уникнути яких-небудь страт або прикростей в дорозі... порозумівається з правительством домінії і провінцій в Канаді, а також відповідними товариствами чи підприємствами, щоби... улегшити українським поселенцям загосподарювання в Канаді... полагоджує всякі зажалення українських іммігрантів в справі страт або прикростей, які прийшлося потерпіти при виїзді з Рідного Краю. При переїзді, і при шуканні роботи або при осіданні на ріллі в Канаді, щоби поробити кроки до направлення заподіяної шкоди і до усунення заповіджених прикростей на будуче; товариство закладає доми для приїзжих українців, на час початкового побуту в Канаді... видає свою часопись, брошури і книжки... запрошує на наради фахівців і знавців» [цит. за: 297, с. 165–168]. Вже на 14 березня 1926 р. в діаспорі діяло 23 місцеві комітети по допомозі українцям у Канаді [297, с. 183].

Товариство імені святого Рафаїла несло відповідальність перед урядом за гарантування роботи для іммігранта й запевнення, що він не стане тягарем для держави, змушувало українсько-канадських фермерів приймати на роботу новоприбулих сільськогосподарських робітників з України. Об'єднання збирало матеріали Міністерства імміграції та колонізації про умови, правила визнання іммігрантів і роздавало їх майбутнім іммігрантам і потенційним спонсорам [384, р. 50]. Першим головою допомогової організації став о. проф. Є. Турула, який згодом передав керівництво установою С. Савулі, а від нього перебрав провід К. Продан, що управляв товариством 15 років до кінця його існування. Довкола організації згуртувались такі видатні діячі, як Д. Ільчишин, В. Біберович, д-р М. Мігайчук, проф. І. Боберський, о. П. Божик, В. Дикий, М. Кумка, І. Рудачек та ін.

Товариство займалось не тільки поселенням українських іммігрантів з України, Франції, Німеччини, Болгарії, Китаю, Південної Америки, а й пошуком їх родичів у Канаді. Його члени закликали фермерів діаспори збирати кошти на допомогу новоприбулим. Особливо фінансова допомога

була потрібна українським емігрантам на час виїзду з України. Товариство домовилось з урядом про виділення землі для приїжджих українців у Квебеку та Британській Колумбії [295, с. 29–31]. А в 1932 р. ним було налагоджено зв'язки з Сільською реабілітаційною комісією (Rural rehabilitation commission). Ця комісія надавала ферми та допомогу в господарстві безробітним [297, с. 202–203]. Товариство співпрацювало із залізничними компаніями CNR, CPR і Канадською пароплавною компанією («Canada Steamship Line»). Ці контакти були дуже важливими для переселенців, оскільки залізниці мали визначене державою право розміщувати іммігрантів у обраних ними місцях. Тому члени цього об'єднання намагались домовлятися з управлінням залізничних компаній про поселення на кращих землях українців-іммігрантів. Воно мало свою філію в Едмонтоні.

Товариство опіки в Канаді співпрацювало з вищезгаданим товариством у Львові. Відповідальним за зв'язки з угрупованням у Львові був спочатку І. Боберський (також агент пароплавної компанії «Кунард лайн»), а після його від'їзду у 1933 р. – К. Продан. Ця допомогова організація також надавала юридичну консультацію представникам діаспори, публікувала у пресі інформативні матеріали про еміграцію, видавала інформаційні брошури, календарі-альманахи, редаговані І. Боберським, П. Божиком, Д. Ільчишиним, такі як «Нове поле» (1927), «Прерія» (1928), «Кленовий листок» (1929), «Фарма» (1930), щорічник «Календар канадійських українців. Провідник» (1931–1936). Товариством було введено в життя діаспори святкування декад від року першого українського поселення в Канаді [295, с. 32]. Таким чином, його діяльність допомогла поселенцям краще облаштуватися у Канаді і полегшила процес пошуку роботи.

Для збереження документації товариство навіть заснувало бібліотеку імені І. Боберського в домі його секретаря Д. Ільчишина. Діяльність організації завершилась приблизно у 1938 р., що пов'язано зі скороченням імміграції [404, р. III].

Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла не було єдиною установою, що займалась імміграційними справами в Канаді. Ними також займався спеціальний імміграційний комітет, створений ще у грудні 1923 р. на Першому українському просвітньо-економічному конгресі у Вінніпезі. До нього ввійшли М. Стечишин (пізніше – суддя в Саскатуні), послы М. Григорчук, М. Бачинський, ред. О. Гикавий, о. С. Савчук, М. Лучкович, адв. А. Вавринюк, В. Свистун, посол Т. Ферлей, ред. Т. Томашевський та ін. Очолювали комітет М. Бачинський та Т. Ферлей. Ними було створено Українсько-еміграційне колонізаційне бюро. Але воно довго не проіснувало, і дехто з його членів перейшли до Українського товариства допомоги переселенцям (Ukrainian settler's aid society), створеного

у 1927 р. у Вінніпезі. Головою організації був О. Дик, секретарем – В. Балешта. У цій установі працювали такі фахівці, як Г. Курдидик, І. Рудачек, В. Біберович, Т. Дацьків. У Едмонтоні діяло Укарїнське імміграційне та колонізаційне товариство (Ukrainian immigration and colonization association) (у 1927 р. перейменоване на Конфедерацію земельної корпорації (Confederation land corporation) на чолі з братами В. та Я. Гавриляками, що надавало поради від залізничної компанії CPR, а в Саскатуні від цієї ж компанії – Українське колонізаційне бюро (з 1927 р.) під керівництвом І. Рурика. Крім таких допомогівих інституцій, у Канаді діяли агентства з одного чи двох працівників, що представляли інтереси тієї чи іншої корабельної лінії. Так, наприклад, представником «Балтика-Америка лайн» («Baltic America Line») були Т. Дацьків та І. Ісаїв. Мали свої бюро Ю. Дробей, В. Гавриш, М. Гавриляк, В. Сташин та ін. [295, с. 34–35; 377, р. 41–48].

У підсумку діяльність «товариств опіки» в діаспорі та на теренах України сприяла організованому еміграційному рухові до Канади. Базуючись на громадських засадах та ініціативі членів, товариства значно полегшили й покращили умови поселення та пошуку роботи українців у Канаді в міжвоєнний період.

Отже, друга хвиля еміграції українців до Канади була зумовлена економічними, соціальними та політичними причинами. Результатом Першої світової війни та поразки національно-визвольних змагань став не тільки занепад економіки України, а й поділ її територій між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Росією. За таких обставин, окрім руйнації частини господарств, українці у складі нових держав зіштовхнулись з малоземеллям, надлишком робочої сили і, як наслідок, безробіттям, браком перспектив для забезпечення молоді гідною освітою, національним та політичним гнітом, репресіями. Українці стали нацменшиною на власній землі, їх права нівелювались. Таке становище стимулювало їх до пошуку нових можливостей за кордоном.

Еміграція міжвоєнного періоду за своїм характером була вже не суто заробітчанською, в порівнянні з першою хвилею, а й політичною. Іммігранти після Першої світової війни були більш освічені й національно свідомі. Виїжджали до Канади не лише бідні, а й забезпечені українці. Цей висновок випливає з того, що вони могли придбати недешевий корабельний квиток і пред'явити квоти, визначені канадським законодавством. Новоприбулі доклали значних зусиль у боротьбі за відновлення втраченої української державності. Багато з політичних емігрантів, які виїхали до Канади, створили в ній низку громадських, культурних та освітніх установ. Усе ж кількість економічних емігрантів у міжвоєнний період перевищувала кількість політичних. Це пояснюється як економічними мотивами при переселенні, так і

розпорядженнями Міністерства імміграції й колонізації Канади. Склад емігрантів зумовив і місця їх розселення. Українці продовжували заселяти степові провінції Манітобу, Альберту, Саскачеван, меншою мірою Онтаріо, Британську Колумбію, Квебек. Вони надавали перевагу поселенням у сільській місцевості, що вказувало на їх зайнятість у сфері сільського господарства. Українці також влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, в кравецькій й кушнірській майстерні та ін. У містах вони могли ставати службовцями, вчителями тощо.

Міжвоєнну хвилю імміграції до Канади можна поділити на такі етапи: 1) 1918–1925 рр. (цей період позначився обмеженням імміграції у зв'язку з економічним становищем та імміграційним законодавством Канади щодо іноземців із країн-противників Великобританії у Першій світовій війні); 2) 1926–1930 рр. (етап пройшов під впливом «залізничної угоди», що тривала від вересня 1925 р. до серпня 1930 р.); 3) 1930–1934 рр. (характер цього етапу пов'язаний із наслідками Великої депресії в Канаді й обмежувальними заходами Міністерства імміграції та колонізації); 4) 1935–1939 рр. (останній період відзначився відновленням та зростанням у незначному обсязі еміграції у зв'язку із покращенням економічного становища Канади).

Імміграційне законодавство Канади не забороняло остаточно в'їзд українців до країни, а лише призупиняло чи зменшувало кількісно залежно від економічних, політичних і суспільних обставин, що складались у державі. Такими обставинами були реалії Першої світової війни, Великої економічної депресії тощо. Про умови життя в Канаді українці дізнавались, у першу чергу, від агентів мореплавних компаній та від допомогових товариств.

Міжвоєнний потік емігрантів збільшив чисельно склад української діаспори в Канаді й розширив ареали розселення українців. З їх приїздом у діаспорі постають нові форми громадського життя. Нові переселенці посприяли підвищенню культурно-освітнього рівня представників діаспори. Друга хвиля імміграції до Канади привезла з собою нові гасла, вояцький дух, запал до боротьби за незалежність України і, у такий спосіб, внесла зміни до політичної свідомості українців в еміграції.

РОЗДІЛ 3
ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КАНАДИ
ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ЇХНЬОЇ УЧАСТІ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ

3.1. Участь та роль українців у політичному житті країни

У міжвоєнний період Канада, будучи парламентською республікою, залишалась домініоном Великобританії з федеративним державним устроєм і демократичним політичним режимом. Хоча, згідно з Конституцією, Канада вважалась конфедерацією, проте на практиці це було не так. Номінальним главою держави вважався англійський король, який вирішував питання війни і миру, право зміни Конституції тощо. Закони, прийняті канадським парламентом, ставали повноцінними юридично-правовими документами після підписання їх королем. Канадський федералізм передбачав розмежування відповідальності при прийнятті політичних та економічних рішень між федеральним центром і провінціями. Загальнофедеральне законодавство мало верховенство над провінційним. У міжвоєнний період Канада складалася з дев'яти провінцій: Онтаріо, Квебеку, Нової Шотландії, Нью-Брансвіку, Британської Колумбії, Манітоби, Альберти, Саскачевану, острова Принца Едуарда з власними парламентами й урядами і двох територій Юкону та Північно-західних територій. Провінції ділились на округи. На чолі всієї Канади було центральне федеральне управління, при якому стояв намісник з Англії – генерал-губернатор, призначений королем. Генерал-губернатор мав право вето. Однак у міжвоєнний період він його застосовував надзвичайно рідко. На місцях діяли лейтенант-губернатори, яких призначав центральний уряд. Канадський парламент за принципом англійського парламенту складався з верхньої палати – Сенату і нижньої – Палати громад. Склад Палати громад формувався на всезагальних виборах, а Сенату – федеральним урядом зі схвалення генерал-губернатора і за принципом рівного представництва регіонів. Судова гілка влади країни представлена Верховним судом, хоча у міжвоєнний період Верховний суд не був найвищою судовою інстанцією країни. Цю функцію виконував по кримінальних справах до 1933 р., а по всіх інших до 1949 р. Судовий комітет Таємної ради Великобританії. У міжвоєнний період Канаді був притаманний етнонаціональний дуалізм [див. 303].

Виборними органами влади в Канаді були Палата громад, законодавчі органи провінцій, муніципалітети. За виборчими законами 1918 і 1920 рр. канадцям було дане всезагальне виборче право, знижено майновий ценз. Голосувати могли тільки громадяни Канади [232, с. 55–57]. Отже, голосувати

могли лише ті іммігранти, які мали посвідчення про канадське, а точніше британське громадянство, як уже зазначалось вище, до 1947 р. канадського громадянства як такого не існувало. Зі слів В. Гавриша: «Перед федеральними виборами деякі кандидати на послів хотіли запевнити собі виборчі голоси, тому платили за наших поселенців оплату і вибирали для них ті посвідки. Зате вони потім мали дати на того кандидата голос». З часом посвідчення громадянства стали видавати на підставі подачі прохання та здачі іспиту з англійської мови, географії та устрою Канади в суді [185, с. 141, 143]. Тому здобуття голосів через купівлю посвідчень про громадянство стало неможливим.

Ще однією умовою для голосування був ценз осілості – 12 місяців, що передбачав постійне проживання протягом зазначеного періоду в одному окрузі.

У 1918 р. згідно з законом «Про поширення виборчого права на жінок» жінкам було надане всезагальне право голосу (тобто можливість обирати послів до федерального парламенту), у 1919 р. їм було дозволено бути обраними до Палати громад, а з 1929 р. вони змогли займати місця у Сенаті. Право брати участь у виборах до провінційних парламентів Манітоби, Саскачевану, Альберти українки отримали у 1916 р., до Британської Колумбії, Онтаріо – у 1917 р., до Нової Шотландії – у 1918 р., до Нью-Брансвіка – у 1919 р., острова Принца Едуарда – у 1922 р. У Квебеці відповідний закон був прийнятий аж у 1940 р. У Квебеці право участі у федеральних виборах було надано жінкам у 1920 р., у той час як у всіх інших провінціях – у 1918 р. Право обіймати посади в державних органах по провінціях жінки отримали разом з правом голосувати. В Онтаріо це право було надане через два роки – 1919 р., а у провінції Нью-Брансвік відповідний закон було прийнято лише у 1934 р. [364, с. 81–82].

Основні політичні партії Канади використовували український електорат переважно як об'єкт для маніпуляції, а після більшовицького перевороту 1917 р. часто з осторогою ставилися до українських іммігрантів, убачаючи в них потенційних комуністів. Газета «Канадійський фермер» резюмувала, як більшість українців сприймали свою політичну роль напередодні виборів у Манітобі в 1922 р.: «Обоє консерватори і ліберали ніколи не старались інформувати українців у політичних справах, однак швидше деморалізувати їх протягом виборчої компанії шляхом щедрих грошових винагород, пропонуючи міцні напої і обіцяючи будувати дороги і таке інше за їхні голоси. Це... призводило до розглядання українцями виборів як можливості заробити трохи грошей чи отримати деякі інші винагороди. Їм давали папери про натуралізацію, не пояснюючи справжню цінність і важливість цих паперів; їм говорили, що папери давали їм право голосу – незважаючи на те, партії підкупляли їхні голоси. Коротше кажучи, наші поселенці, до порівняно

нещодавніх часів, були гарним політичним інструментом в руках англо-саксонців» [цит. за: 407, р. 348].

У 1920-ті рр. така ситуація змінюється, оскільки українці починають голосувати за ті партії, в яких є українські представники, не беручи до уваги програму партії. Переважно українці долучались до лав найбільших і найпопулярніших партій у Канаді, у першу чергу до ліберальної та нелегальної комуністичної [407, р. 349]. Отже, у 20–30-ті рр. ХХ ст. українські канадці голосували як єдиний блок (термін «блокове голосування»). Тому одним зі шляхів здобуття їхніх голосів для політиків було включення їх до своїх партій. Наприклад, у Альберті Партія об'єднаних фермерів і Партія соціального кредиту заохочували включення до свого складу представників національних меншин [379, р. 362].

Власних політичних партій українці не мали. Ще до Першої світової війни вони створювали своєрідні політичні гуртки, щоб не тільки опосередковано брати участь у виборчих кампаніях, але й ефективніше проводити агітаційну пропаганду чи ознайомлення виборців зі своїми власними потенційними кандидатами. У Вінніпезі діяли «Руський консервативний клуб» і такий же ліберальний. В Едмонтоні функціонувала Народна рада [287, с. 166].

До початку 20-х рр. ХХ ст. в Канаді були дві провідні політичні партії, що почергово ділились владою – ліберальна і консервативна. Соціалістичні рухи в Європі, більшовицький переворот у Росії вплинули на створення нових партій у Канаді, в основному фермерських і робітничих. Такими були провінційні партії: Об'єднані фермери Онтаріо, Манітоби, Альберти; федеральна фермерсько-робітничка Прогресивна партія Канади; Комуністична партія Канади; Партія соціального кредиту; Федерація кооперативної співдружності.

У 1921 р. з'являється партія Об'єднаних фермерів Альберти (далі – ОФА), що одразу ж набуває прихильників серед українських мешканців і приходять до влади в зазначеній провінції. Її уряди створювались в Альберті у 1921, 1926 і 1930 рр. [87, с. 29]. На 1921 р. 3000 українців були членами ОФА, однак за три роки їх кількість скоротилась до 300. Причинами такого скорочення стали соціальна дистанція з більш заможними англомовними фермерами – членами партії, складність контактів через мовний бар'єр, відсутність українців серед лідерів ОФА, схвальне ставлення партії до антиімміграційної та шовіністичної Асоціації ветеранів Великої війни (Great War Veterans' Association) тощо [393, р. 319–320]. До 1921 р. домінуючою в Альберті була Ліберальна партія Канади. У 1931 р. постає права Партія соціального кредиту з В. Абергарттом, що відбирає від ОФА велику кількість голосів [284, с. 145] і у 1935 р. формує свій уряд на зміну уряду Об'єднаних фермерів Альберти. У Саскачевані до кінця 1920-х рр., а в Манітобі до 1930-х рр. найбільш популярною була ліберальна партія. В Онтаріо 29 років

– до 1934 р. правили консерватори, яких замінили ліберали з М. Гепборном.

У 1922 р. у Манітобі прийшов до влади уряд Об'єднаних фермерів Манітоби. Партія Об'єднаних фермерів Манітоби згодом прийняла назву лібералів-прогресистів і остаточно злилася з ліберальною партією. В 1932 р. утворилась соціал-демократична (фермерська) Федерація кооперативної співдружності (далі – ФКС), що об'єднувала прогресистів і соціалістів на чолі з Дж. Вудсвортом. Вона прийшла до влади в провінції Саскачеван лише в 1944 р. Для українців з'явилася змога активніше брати участь у політичному житті країни, оскільки ці новостворені партії заохочували їх до цього [87, с. 25].

Якщо говорити про федеральний рівень, то у 1921 р. на загальних виборах перемогли ліберали, друге місце зайняли прогресисти, третє – консерватори. Було сформовано ліберальний кабінет з прем'єр-міністром В. Л. Маккензі Кінгом. Консерваторів тоді очолював А. Мейген, а засновану 1919 р. фермерську Національну прогресивну партію – Т. А. Крерар. У 1926 р. на виборах знову перемагають ліберали. Цього ж року уряд В. Л. Маккензі Кінга домігся прийняття британським парламентом Вестмінстерського статуту – закону, що визнавав за домініоном повну політичну незалежність і право на самостійну зовнішню політику. Під натиском метрополії статут вступив у дію в 1931 р. До 1930-х рр. федеральні ліберали «поглинули» більшу частину Національної прогресивної партії, деякі її діячі отримали міністерські портфелі в кабінетах Кінга. У 1930 р. ліберали програють вибори консерваторам. Новим прем'єр-міністром стає Р. Б. Беннет [231, с. 117–118, 121–123]. У 1935 р. на виборах знову перемагають ліберали.

У Квебеці колишній консерватор М. Дюплессі заснував Національний союз, ідеологія якого базувалась на націоналізмі та католицькому клерикалізмі. В Оттаві колишній консерватор Г. Г. Стівенс у 1935 р. утворив Партію реконструкції [231, с. 126–127].

Розглянуті джерела дозволяють стверджувати, що у міжвоєнний період найбільше українських прихильників серед кандидатів у провінційні та федеральні парламенти все ж таки мала ліберальна партія. Це додатково пояснюється тим, що ліберали вітали зростання імміграції.

Існували й такі партії, які внаслідок певних обставин жодного разу не формували своїх урядів. Такими були партії комуністичного та соціалістичного спрямування. Так, у 1918 р. було заборонено діяльність Соціал-демократичної партії Канади, яка у 1921 р. трансформувалась у Комуністичну партію Канади з секретарем Т. Берлі (1921). Наступними її секретарями були В. Моріарті (1921–1923 рр.), Дж. Макдональд (1923–1929 рр.) і Т. Бак (1929–1962 рр.). До 1924 р. КПК діяла нелегально. У лютому 1922 р. постає легальне крило КПК – Робітничка партія Канади (далі – РПК). До 1924 р.

Робітничя й Комуністична партії Канади існували паралельно. На з'їзді у квітні 1924 р. РПК перейменовано на КПК, а до цього часу існуючу нелегально КПК розпущено [333, с. 135–139]. КПК була організована агентами Москви Л. Фрайною, Ч. Скотом, С. Катаямою [412, р. 100]. На 1924 р. КПК нараховувала 5000 членів, з них 2000 фінів, 1000 українців, 1000 євреїв, росіян і литовців [395, р. 264].

Поновлення законної діяльності КПК пов'язане з відміною заборони згідно Акту про заходи воєнного часу 1914 р. Серед засновників партії були українські комуністи, які входили й до її ЦК. Ними були І. Бойчук, М. Попович та І. Навізівський. У 1931 р. суд провінції Онтаріо оголосив комуністичну партію поза законом і заарештував Політбюро партії. Хоч у 1936 р. діяльність партії було легалізовано, проте у міжвоєнний період комуністична партія жодного разу не формувала свого уряду. У вересні 1939 р. парламент Канади приймає Акт про заходи воєнного часу, що дозволяв проводити обшуки підозрілих квартир та інституцій, контролювати пресу. А 6 червня 1940 р. діяльність КПК було знову заборонено, її майно конфісковано [251].

Участь українців у виборчому процесі Канади не зводилась виключно до ролі виборців, оскільки декому з них вдавалось бути обраними до органів місцевого самоврядування, провінційних та федерального парламентів. Як відомо, у роки Першої світової війни в Канаді соціальний статус українців у діаспорі змінюється на гірше. Вони зазнають дискримінації з боку місцевого населення, частину українців узагалі було інтерновано як ворожий елемент у країні. Але ці негаразди лише зміцнюють та консолідуєть їх і штовхають до боротьби за свої права через участь у державному управлінні. Поряд з цим українські переселенці покращують своє економічне становище в країні порівняно з початковим етапом імміграції і знаходять час для політичної та громадської роботи.

П. Юзик виділив чотири причини активної участі українців у політичній сфері: 1) українці селились компактними спільнотами, це створювало для них міцні позиції для обирання власних кандидатів; 2) в Україні вони були пригноблені іноземним пануванням, що маніпулювало виборами і позбавляло їх представництва в парламенті, а в Канаді вони отримали свободу і можливість обирати і бути обраними; 3) вони хотіли довести свою активну громадську позицію; 4) дискримінація і упереджене ставлення певного сегменту канадського населення спонукали їх до політичної активності через політичні партії [411, р. 25].

Початкові кроки сходження українців політичними сходинками розпочались із муніципальних справ. У 1908 р. був обраний перший український голова Стюартбурнської муніципальної управи у північно-східній Манітобі І. Сторощук [410, р. 54]. Наступного року в муніципалітеті в Гімлі такого ж успіху

досягнув М. Роецький, а в 1922 р. він же був обраний до провінційного парламенту від лібералів [412, р. 181]. У 1911 р. Т. Стефаник був обраний першим українським міським радником (членом міського управління) Вінніпега [287, с. 163]. До Першої світової війни ще два муніципалітети Креузберга (зараз Фрейзервуд) і Етельберта в Манітобі були під управлінням українців: М. Шпаковського (1914–1916 рр.) і М. Пачолока (1912–1915 рр.). Після Першої світової війни кількість українців по муніципалітетах тільки зростає. Найдовше головою муніципалітету в Етельберті був Ю. Григорчук – 14 р. (1923–1926 рр., 1928–1935 рр., 1938–1939 рр.). Іншим відомим головою і секретарем муніципалітету був О. Огризло (1928–1936 рр.) від округи Моссі Рівер у Манітобі [412, р. 181]. У 1927–1930 р. у Вінніпезі членом міської ради вибрано комуніста В. Колісника, представника ТУРФДому [310, с. 234], у 1932–1933 р. – ліберала Т. Ферлея, у 1938 р. – консерватора Д. Ільчишина, у 1938–1939 р. – комуніста А. Білецького [412, р. 200]. У ряді муніципалітетів Саскачевану – Ростерн, Йорктон та Альберти – Вегревіль, Мирнам українці також були радниками або керівниками органів влади [287, с. 165].

Успіхи українців у муніципальних справах заохочували їх добільш активної політичної та громадської позиції на провінційному й федеральному рівнях.

Першим парламентарем українського походження був у 1913 р. А. Шандро – ліберал від Вегревільського виборчого округу до провінційного парламенту в Альберті [411, р. 25]. Другим парламентарем від лібералів у 1915 р. від виборчого округу в Гімлі (Манітоба) був Т. Ферлей [385, р. 12]. У 1921 р. послом до провінційних законодавчих зборів у Манітобі був Д. Якимішак, а в Альберті – В. Федун (від ОФА) і вже відомий А. Шандро, на місце якого у 1923 р. прийшов М. Черногуз (від ОФА). У 1930 р. послами до провінційного парламенту Альберти від ОФА стали І. Горецький (від виборчого округу Вітфорд) та П. Миськів (від виборчого округу Вікторія). Обое ратували за ширше представництво українців на державній службі Канади. У 1935 р. послом провінційного парламенту Альберти від Партії соціального кредиту обрано В. Томина [295, с. 112, 115–116], а представник комуністичної партії В. Галина з округи Вермілен не набрав достатньої кількості голосів [399, р. 262]. В. Свистун, хоч і був незалежним кандидатом до парламенту, проте його спроба балотуватись в Оттаві виявилась невдалою. На Саскачеванських виборах Г. Сліпченко з округи Пеллі та М. Сав'як з Канорської округи теж не домоглися успіху. У 1922 р. за новими виборами у Манітобі українці обирають, крім обраних у 1921 р., ще М. Григорчука та М. Роецького з Гімлі [295, с. 112–113]. М. Григорчук переобирався в 1927 і 1932 рр. У 1936 р. його замінив В. Лісовський. У 1936 р. округ Гімлі представив Й. Вавриков. У Саскачевані вперше законодавчу владу представив українець-ліберал Ю. Драган, обраний у 1934 р. в Келвінґтоні [87, с. 24,

28, 32], а в 1938 р. – О. Жеребко також від Ліберальної партії Канади з округи Редберрі. Як бачимо, в українців були вдалі й невдалі спроби балотування, але це їм не перешкоджало боротись за свої права і сфери впливу у політиці.

Рекорд у парламентській службі встановив М. Бачинський, вибраний у 1922 р. у Манітобі від округи Фішер. Він служив як ліберальний посол 36 років, із них 5 років як заступник спікера, а з 1949 р. як спікер.

Представництво українців на федеральному рівні розпочав М. Лучкович, що був обраний в Альберті до Палати громад від партії Об'єднаних фермерів Альберти на округ Вегревіль у 1926 р. і переобраний у 1930 р. До Сенату перші українські політики потрапили вже у 50-ті рр. ХХ ст. Тоді ж з'явилися і перші провінційні та федеральні міністри українського походження [410, р. 55–56]. Хоча невдалі спроби зробити високу урядову кар'єру були й раніше.

М. Лучкович засідав у парламенті 9 років і послідовно відстоював права українців у Канаді. При цьому він також не забував піклуватись про справи українців у світі. Зокрема, у 1928 р. політик став на захист несправедливо засуджених до страти за вбивство польського куратора Львівської шкільної округи С. Собінського членів УВО В. Атаманчука та І. Вербицького й написав канадському сенатору та делегату до Ліги Націй Р. Дандюранду. Завдячуючи М. Лучковичу, останньому вдалось поспілкуватися з польським консулом у Монреалі і з польським міністром закордонних справ А. Залеським у Женеві з питання суду над членами УВО. Спільними зусиллями політичних діячів і громадських активістів смертну кару було замінено на ув'язнення [395, р. 499].

Одним із знакових був виступ М. Лучковича 28 травня 1929 р. на захист іммігрантів з Центрально-Східної Європи, спричинений листом англіканського єпископа Саскачевану Дж. Е. Ллойда до протестантських священників західних провінцій від 29 червня 1928 р. із закликом не допустити приїзду вихідців із центральноєвропейських держав [209, р. 65]. Загалом упродовж літа церковний ієрарх розіслав понад 70 000 листів, які вибірково друкувались у пресі в рамках організованої ним акції проти залізничної угоди 1925 р., що надавала залізничним компаніям можливість ввезти в країну іммігрантів із Центрально-Східної Європи. Заклики Дж. Е. Ллойда знайшли своїх прихильників, унаслідок чого було створено таємну громадську організацію – Національне об'єднання Канади [387].

М. Лучкович охарактеризував дії Дж. Е. Ллойда як «злочин проти християнства, проти цивілізації і проти канадської спільноти, коли єпископ має... проповідувати проповідь вічної любові і братерства людства, не може бачити нічого кращого в центральних європейцях, як клас «брудних, темних,

небажаних, смердячих часником». М. Лучкович розкритикував єпископа за прояви расизму, одночасно засуджуючи всіх політиків, котрі умовно поділяють іммігрантів на «бажаних» і «небажаних», і довів позитивний внесок українців у канадську економіку та культуру [209, р. 65]. Палата громад, а за нею й канадська преса підтримали виступ М. Лучковича, через що Дж. Е. Ллойд вимушений був залишити посаду єпископа.

У промові від 8 травня 1931 р. у палаті громад М. Лучкович гостро засудив польську політику «пацифікації» й вимагав її засудження на форумі Ліги Націй та перед світовою громадськістю. Свою промову посол підкріплював цитатами з доповідей, статей, листів відомих громадських та політичних діячів. Бажаючи довести відповідальність Ліги Націй перед українським народом, М. Лучкович зачитав у своєму виступі витяг зі статі в газеті «Manchester Guardian»: «Польський терор в Україні є зараз гіршим ніж будь-що інше в Європі. Україна стала землею відчаю і спустошення, які є ще більш болісними, тому що права України були гарантовані міжнародною угодою, тому що ліга цілком залишається глухою до прохань і доказів, і тому що зовнішній світ не знає або не турбується» і нагадав, що й Канада підписувала цю угоду в 1919 р. [209, р. 79]. Попередньо 24 квітня він звернувся з цього приводу з листом до прем'єр-міністра Канади Р. Б. Беннета, в якому висвітлив становище українців під владою Польщі від закінчення Першої світової війни. Однак Р. Б. Беннет зазначив, що політика «пацифікації» є внутрішньою справою Польщі, в яку Канада не має права втручатись.

Піком політичної кар'єри М. Лучковича вважається його участь 1–9 жовтня 1931 р. у конгресі Міжпарламентської унії в Бухаресті як репрезентанта Канади й Великобританії. Під час подорожі М. Лучкович відвідав Польщу, Румунію, Буковину й Галичину, наочно зіштовхнувшись з реаліями життя українців в окупації. Він зустрічався з провідними державними та громадськими діячами, в розмовах з якими порушував українське питання, домагався гарантій прав українців у Польщі. Також М. Лучкович засуджував більшовицький терор на українських землях, у тому числі голодомор 1932–1933 рр., під час виступів у парламенті і при зустрічі з політиками, громадськими діячами, у ЗМІ.

Під час обговорення змін до кримінального кодексу країни в парламенті 20 травня 1935 р. він у своїй промові зачитав кримінальну статистику за 1931 р., оберігаючи цим гідний статус українців у діаспорі. За статистичними даними 18 297 засуджених за злочини осіб були вихідцями з Канади, 4596 – з Великобританії, Скандинавії та США, 2730 – з інших країн, зокрема й тих, до складу яких входили українські землі. Серед 4857 осіб, котрі перебували у в'язницях у 1933 р., не більше 70 було українського походження. Таким чином, М. Лучкович черговий раз спростував безпідставні звинувачення

щодо іммігрантів з України [287, с. 171–176].

Отже, протягом свого дев'ятирічного перебування в канадському федеральному парламенті перший та єдиний посол у міжвоєнний період М. Лучкович послідовно й наполегливо відстоював українську справу в Оттаві, виступаючи з парламентської трибуни проти політики польської пацифікації в Західній Україні та упередженого ставлення єпископа зі Саскачевану Дж. Е. Ллойда до емігрантів з Центрально-Східної Європи. Парламентар регулярно знайомив іноземців з українським питанням; будучи канадським і британським делегатом, ставав на захист прав національних меншин на конгресі міжнародної парламентської унії в Бухаресті, на засіданнях Ліги Націй у Женеві тощо. З нашої точки зору, всім цим М. Лучкович заклав фундамент під лобіювання українських інтересів у канадській політиці, виводячи українців зі статусу другорядних громадян у Канаді.

У міжвоєнний період найактивнішими у політичній сфері були Альберта й Манітоба. За підрахунками М. Марунчака, від Альберти до провінційного парламенту було обрано 7 послів: В. Федуна (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вікторія), М. Черногуза (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вітфорд), І. Горецького (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вітфорд), П. Миськіва (від партії Об'єднаних фермерів Альберти з округу Вікторія), Я. Попеля (від Партії Соціального кредиту з округу Редвотер), Ю. Войтківа (від Партії соціального кредиту), В. Томина (від Партії соціального кредиту з округу Вегревіль); від Манітоби – 6: Д. Якимішака (незалежний ліберал з округу Емерсон), М. Бачинського (ліберал з округу Фішер Бренч), М. Роецького (ліберал з округу Гімлі), М. Григорчука (ліберальний прогресист з округу Етельберт), В. Лісовського (від Партії соціального кредиту з округу Етельберт), Й. Ваврикова (від Федерації кооперативної співдружності з округу Гімлі); від Саскачевану – 2: О. Жеребка (від ліберальної партії з округу Редбері), Ю. Драгана (від ліберальної партії з округу Келвінгтон). Прикладом активної участі українців у політичному житті Канади є провінційні вибори у Манітобі у 1927 р., на яких зі 153 кандидатів 14 було українцями [295, с. 113–117]. Підрахунки М. Марунчака говорять лише про успішні спроби українців залучитись до політики. Частина ж українців балотувалась безрезультатно. Представниками до парламенту від українців були переважно юристи, вчителі, лікарі, громадські діячі, найчастіше – особи з вищою освітою.

Таким чином, одним з найважливіших критеріїв інтеграції іммігрантів у канадське суспільство й закріплення за ними певного статусу є їх активна участь у політичному житті країни. Українці, котрі були громадянами Канади, могли обирати й бути обраними до муніципалітетів, провінційних та федеральних парламентів. Однак у міжвоєнний період ще не було міністрів

і сенаторів українського походження. Не маючи власних партій, українські іммігранти голосували або ставали членами партій, що були на той час популярними в країні.

До 1920-х рр. монопольне управління державою було в руках ліберальної та консервативної партій. Однак події Першої світової війни та їх наслідки для української діаспори призвели до утворення дистанції між іммігрантами і двома провідними канадськими партіями. З появою нових партій у країні українці починають вступати в їх ряди й голосувати за їх представників. Це були партія Об'єднаних фермерів Альберти, Партія соціального кредиту, Федерація кооперативної співдружності тощо. Набувають популярності серед українського населення соціалістичні гасла. Постає нелегальна Комуністична партія Канади, значний відсоток членів якої складали саме українці. Все ж найбільше голосів на провінційному та федеральному рівнях мала Ліберальна партія Канади.

Українцям вдавалося ставати депутатами в місцях їх компактного поселення, де вони могли розраховувати на підтримку українського електорату. За статистичними даними найбільше послів до провінційного парламенту було з Альберти, менше – з Манітоби і найменше – з Саскачевану. У міжвоєнний період був лише єдиний посол до федерального парламенту М. Лучкович. Одним з основних завдань українських послів до провінційного та федерального парламентів було відстоювання прав української національної меншини в Канаді. Яскравим прикладом цього є політична практика М. Лучковича.

Активна участь українців у політичному житті країни у 1918–1939 рр. пояснюється не тільки бажанням іммігрантів влитись у нове суспільство, боротись за свої права й отримати політичні важелі впливу, а й асоціацією уряду незворожою, пригноблюючою силою, як це було на теренах Батьківщини, а силою, покликаною захищати інтереси громадян, встановлювати однакові привілеї та обов'язки перед державою.

3.2. Державне регулювання діяльності громадських організацій і українські громадські об'єднання в Канаді в повоєнні роки

Перша хвиля української еміграції до Канади відчула на собі недобррозичливе ставлення з боку місцевого населення, його небажання допустити новоприбулих навіть до найменших важелів влади чи впливу на суспільство. Українська громада, виходячи з власного досвіду і пристосовуючись до нових реалій, змушена була шукати відповідні форми свого існування та організації. Як зазначають Ю. Макара та С. Федуняк, найбільш придатною формою виявилось громадське самоврядування, що проявлялось у створенні різних об'єднань і товариств [289, с. 51–58].

Державнерегулювання діяльності громадських організацій здійснювалось у рамках закону про компанії. В його основі лежала концепція некомерційної корпорації, яка була вперше додана до федерального загальнокорпоративного статуту в 1917 р. До виправленого Акту про компанії 1917 р. федеральні неакціонерні корпорації створювались спеціальними актами парламенту.

Розділ 5 Акта забороняв компаніям вести страховий бізнес. Дозволялось засновувати компанії з метою так званого «взаємострахування» (sinter-insurance) [373], коли створювались товариства з метою матеріальної допомоги членів один одному в нещасних випадках, хворобах та смертях. Це були допомогіві товариства. Українці в Канаді в міжвоєнний період заснували ряд таких об'єднань, як-от Українське запомогове братство св. Миколая, Українське запомогове товариство «Взаїмна поміч», Товариство допомоги безробітним в Торонто тощо.

У 1917 р. розділ 7А був доданий до Акта про компанії. Розділ 7А дозволяв державному секретарю Канади видавати патенти для створення корпорацій без дивідендів з метою «патріотичного, філантропічного, благодійного, наукового, художнього, соціального, професійного чи спортивного характеру». Підрозділ 6 розділу 7А включав список компаній, які не відповідають Акту про компанії. Він містив положення, що стосувались акціонерних компаній. Положення в розділі 7А суттєво не змінювались із часу введення закону в силу в 1917 р. Розділ 7А був перейменований на розділ 8 як частина Виправлених статутів Канади у 1927 р. У 1934 р. Акт про компанії був виправлений для створення нової другої частини «Корпорації без акційного капіталу» Акту про компанії, що ділила розділ 8 на пункти з 139 до 143. У 1934 р. у підрозділі 6 розділу 7А список корпорацій, що не діяли в рамках зазначеного акту, був змінений на список товариств, котрі могли діяти в його рамках. Назва Акта про компанії була змінена на Канадський корпораційний акт главою 52 Статутів Канади у 1964–1965 рр. [367].

Усі громадські організації, які хотіли набути законного характеру, мали отримати від уряду чартер, тобто офіційний дозвіл на поширення своєї діяльності. Існували провінційні та домініальні чартери, що давали право на заснування відділів і вказували на територіальні межі утворення товариств. Державний секретар видавав чартер корпораціям у складі не менше ніж з п'яти осіб. Це прописано в Акті про компанії, виправленому в 1917 р. Уряд Канади мав схвалити назву і статут організації, що їх долучали до заяви на отримання чартеру. Зміни до статутів установ мали реєструватись завчасно у державного секретаря в Оттаві. Товариства, що не реєстрували такі зміни, платили штраф. Так, наприклад, допомогове об'єднання «Взаїмна поміч» у 1929 р. заплатило 1200 дол. за таке правопорушення. Товариство мало право займатись лише тим, що було прописано в його чартері, який

базувався на заяві (аплікації) його творців. Порушення умов чартеру загрожувало закриттям корпорації. Заборонялось будувати залізниці, телеграфні чи телефонні лінії, вести банківський бізнес, надавати позики, оформлювати страхування, створювати трастові компанії тощо [337, с. 6–8]. Окремий чартер був для організацій, що займались асекураційною (страховою. – *О. Д.*) діяльністю. Отже, процес утворення нових громадських товариств був під контролем уряду Канади.

Таким чином, щоб громадська організація могла здобути правовий статус і, як результат, забезпечити за собою право набувати нерухомість, їй потрібен був чартер.

Пресові органи громадських організацій і газети загалом також повинні були отримати ліцензію від державного секретаря [275, с. 77].

Громадські організації перебували під пильним наглядом Канадської королівської кінної поліції (далі – RCMP), яка виконувала функції федеральної поліції на всій території країни, займалась збором розвідувальної інформації та контррозвідкою. У більшості випадків з українськими громадськими організаціями це був контроль без втручання.

За підрахунками О. Мартиновича, у міжвоєнний період кількість українців-учасників громадських організацій складала від 15 до 25 % усіх українських іммігрантів [395, р. XXIII]. На нашу думку, це доволі високий показник.

Першими організаціями, що з'явилися в українській діаспорі, були релігійні об'єднання та культурно-просвітницькі товариства. Суспільне життя українців Канади у період першої хвилі еміграції гуртувалось довкола церкви, народних домів, читалень «Просвіти» і шкіл, не виходячи за рамки локального характеру. Вся увага в той час була звернена на розбудову сільського господарства [341, с. 32]. Перші читальні «Просвіти» з'явилися у Канаді в 1903–1907 рр.

Центром просвітницької діяльності у Манітобі став заснований у 1913 р. Народний дім, який влаштував два просвітньо-господарські конгреси – у 1923 та 1930 рр., що відіграло помітну роль на шляху інтеграції українців у народне господарство Канади [287, с. 143]. Членами цього товариства стали всі передові українці в діаспорі та три драматичні товариства: «Боян», Товариство імені Марії Заньковецької, Товариство імені І. Котляревського на чолі з Т. Ферлеєм (був головою протягом 25 років). Чартер від уряду Канади організація отримала у 1913 р. [253, с. 325–326]. У 1929 р. вона отримала новий чартер – після проведення централізації та утворення Союзу українських народних домів з центром у Вінніпезі – й почала видавати часопис «Правда і воля» (1929–1931 рр.), редактором якого став М. Мандрика [320, с. 182].

Український народний дім був впливовою проукраїнською громадською організацією в діаспорі. У жовтні 1912 р. було розроблено його статут, де

визначалась позапартійність і позаконфесійність УНДому та приналежність його членів до світського стану, а у березні 1913 р. до документа були внесені доповнення. Товариство поставило собі мету «допомагати духовому і матеріальному розвоєві українського народу в Канаді» [93]. Довкола народного дому гуртувались такі видатні громадські діячі, як Т. Ферлей (голова), М. Стечишин, Я. Арсенич, М. Бачинський, С. Ковбель, П. Маценко, М. Мандрика та ін. УНДім працював у культурній сфері, проводив концерти, вистави, літературні конкурси, економічні конгреси, відзначення ювілеїв, займався створенням шкіл, збором коштів на Червоний хрест, організував допомогіві акції українцям на Батьківщині [216, с. 11–12]. Так, члени УНДому склали гроші на позику ЗУНР, на підтримку українських інвалідів, політв'язнів, шкіл, товариств «Просвіти» у Львові, на допомогу потерпілим від повені на Гуцульщині, на постання Карпатської України, на допомогу українським безробітним у Канаді, на діяльність українських інститутів у діаспорі, Союзу українців самостійників і видання часопису «Український голос» тощо [320, с. 713–714]. У приміщенні УНДому діяла бурса ім. А. Коцка. Члени УНДому збиралися разом на товариські пікніки, в залі УНДому влаштували весілля, справляли подружні ювілеї. При таких домах, зазвичай, діяли бібліотеки [348, с. 10]. На середину 1930-х рр. існувало близько 225 народних домів, з найбільшою кількістю в Манітобі й Саскачевані [395, р. 57].

Про українські організації початку ХХ ст. згадував представник української діаспори Канади В. Гавриш: «Коли я приїхав, – а було це в 1911 році, – тут не було багато українських організацій. Як існувало якое товариство, то лише при церкві, як, наприклад, в Едмонтоні товариство «Боян», що існувало при читальні «Просвіти» ім. М. Шашкевича від 1913 року. Правда, в тому часі вже були подекуди організації радикалів чи соціалістів, але вони були звичайно при копальнях вугілля... В українському громадсько-суспільному житті ці організації ніякої ролі не відіграли. Вони були радше предтечами пізніших робітничих юній» [185, с. 137]. Зі сказаного можна зробити висновки, що час остаточного становлення суспільного руху в Канаді припадає на міжвоєнний період, коли формується система основних громадських об'єднань, що в майбутньому складуть Комітет українців Канади. Особливістю перших організацій у діаспорі був їх проукраїнський характер, без належності до існуючих партій, рухів.

У часи Першої світової війни суспільно-громадське життя українців у Канаді змінилось на гірше. Багато молодих чоловіків, так званих «австріяків», було інтерновано тільки за те, що вони були колишніми громадянами Австрії. Їх засиляли до таборів праці, яких у Канаді було 28. Відновлення Української держави в діаспорі сприйняли з ентузіазмом. Організовано Український

Червоний Хрест, а також «позички національної оборони». Коли Україна втратила свою самостійність, активність канадських українців дещо спала [219, с. 276].

Наприкінці війни діяло дві установи, які допомагали українським визвольним змаганням в Європі – Український канадський горожанський комітет (1917–1921 рр.), званий також «Лігою», та Українська народна рада. Комітет тісно співпрацював з колами нещодавно заснованої православної церкви та протестантами. Рада була під впливом греко-католиків. У їх діяльності, що мала спільні цілі, багато часу відводилось на взаємну критику та полеміку [295, с. 39–40].

Ліквідація двомовної шкільної системи освіти у 1916 р. в Канаді стає причиною появи в січні 1916 р. Українського центрального комітету, пізніше перейменованого в Комітет на захист двомовних шкіл. У 1917 р. утворюється українсько-канадський комітет на підтримку УНР, це вже згаданий Український канадський горожанський комітет під проводом Я. Арсенича, О. Боянівського, П. Войценка. Перша з названих організацій мала на меті відстоювати права українців на двомовну освіту. Її члени зустрічались з представниками уряду провінції Манітоба, організовували різноманітні мітинги. На жаль, через небажання уряду йти на поступки українській громаді комітет не зміг виконати поставлених перед собою завдань. Друга з названих організацій також зверталась до уряду Канади з рядом прохань: визнати Українську Народну Республіку; представникам уряду домагатись на мирній конференції по закінченню війни встановлення кордонів УНР за етнографічним принципом; виведення іноземних військ з території української держави [287, с. 145–146]. Українським канадським горожанським комітетом (далі – УКГК) було видано відозву до всіх українців у Канаді про збір коштів. Для цього були створені спеціальні комітети. У березні 1919 р. УКГК намагався добитись від канадського уряду дозволу відправити на конференцію своїх делегатів як представників від уряду. Однак це прохання не було виконано. Українцям дозволили брати участь як приватним особам [320, с. 296]. Зазначений комітет, зібравши до 50 тис. дол., вислає до Парижа на конференцію делегацію, яку склали співзасновник УКГК І. Петрушевич й голова Інституту імені П. Могили в Саскатуні О. Мегас, щоб і від українців у Канаді подати меморандум проти входження західноукраїнських земель до складу Польщі [217, с. 73]. 24 квітня 1919 р. УКГК також передав петицію до прем'єр-міністра Канади Р. Л. Бордена з проханнями визнати УНР на дипломатичному рівні та на Паризькій мирній конференції висунути вимогу відвести польські сили з українських територій [149, р. 42].

Дехто з канадських політиків підтримував прагнення українців до незалежності. Ще 16 жовтня 1918 р. член федерального парламенту Канади

(Палати громад) Г. А. Маккі написав листа до прем'єр-міністра Р. Л. Бордена з проханням підтримати незалежність України, аргументуючи своє побажання тим, що українці є законослухняними громадянами Канади і що Україна через своє географічне розташування є «Брамою Східної Європи» і ключем до вирішення східноєвропейського питання [143, р. 40–41].

25 червня 1919 р. посол до парламенту С. Гюс звертався у листі до прем'єр-міністра Великобританії Д. Ллойд Джорджа: «Пів мільйона канадійських Українців походять з Галичини з бувшої Австрії, з котрих багато служило в канадійській армії, з довірям апелюють до Вас, щоби Ви не допустили до прилучення якої небудь часті української території до Польщі. Я цілим серцем попираю їх змагання до повної політичної свободи і незалежності їх рідного Краю» [16, арк. 33].

Окрім українців, обговорювали українське питання на з'їзді Ліги Націй в Женеві канадські офіційні представники Ч. Дж. Догерті і Дж. Х. Перлей. Делегат Дж. Х. Перлей проголосив на засіданні від 22 вересня: «Канадійське Правительство поручило нам, як своїм делегатам до Союзу народів, поставити пропозити панам внесене в справі Східної Галичини... В Канаді є багато емігрантів з Східної Галичини. Вони є дуже добрими горожанами нашої країни і вони домагали ся, щоби ми ту порушили справу Східної Галичини...» [16, арк. 29]. Хоч результати їх діяльності й не були успішними, проте, на наш погляд, вони мали резонанс у канадських політичних колах.

26–27 листопада 1919 р. у Вінніпезі з'являється УЧХ, який ніс допомогу українському населенню на батьківщині [217, с. 73] шляхом збору коштів на потреби краю. Він був створений на з'їзді Інституту ім. П. Могили, УНДому та УКГК. Його членами стали Я. Арсенич, В. Кудрик, О. Боянівський, П. Войценко, М. Бачинський та ін. [297, с. 23–24], а головою з 1920 р. – А. Йонкер. Стандартний членський внесок становив 1 дол. на рік. Згідно зі статутом, УЧХ мав «кооперувати з «Канадійським Червоним Хрестом» в цілі несення помочі українському населенню в Канаді» [100, с. 1].

Наприкінці 1920 р. до Канади прибув професор І. Боберський, визначний галицький громадський діяч, відомий педагог та організатор сокільства. Приїхав він як дипломатичний представник уряду ЗУНР. Його головним завданням було не тільки домогтись від канадського уряду легалізації політичних змагань ЗУНР та суверенності українського народу на його землях, але й дістати від українських емігрантів матеріальну допомогу для цих змагань і, зокрема, для Українського Червоного Хреста. Професор домігся створення екекутиви Червоного Хреста з 120 членів, 15 з яких були обрані на Народному з'їзді у Вінніпезі в січні 1921 р., 15 були делеговані Українською народною радою, інші були членами інших громадських організацій Вінніпегу. Екекутиву було названо Центральним комітетом.

Його президію складало п'ять чоловік: А. Йонкер, Я. Арсенич, о. П. Олексів, С. Ковбель та М. Бачинський. Канада була поділена на 36 округів, кожен з яких мав свій провід, відповідальний перед Центральним комітетом [295, с. 40].

Отже, прагнучи об'єднати всіх іммігрантів незалежно від їх релігійної належності та політичних поглядів, передові діячі української громади у 1921 р. замість УКГК засновують Центральний комітет. Його метою було захищати національні інтереси українців у Канаді та поза її межами, піклуватися про соціально-економічне й політичне становище кожної місцевої громади. У наступні роки активно створюються місцеві комітети [324, с. 49].

У часи, коли громадські організації лише формувались, активними ініціаторами громадської діяльності були часописи. У серпні 1921 р. у Вінніпезі українські часописи організовують акцію «Вінніпезькі українці за самостійну Галичину». Під час віча виступали провідні національно-патріотичні діаспорні діячі М. Стечишин, З. Бачинський, С. Ковбель, о. П. Божик, Т. Ферлей [266, с. 31].

21 червня 1921 р. президент Є. Петрушевич видав декрет на «Позичку свободи» від українців у Канаді. Уряд ЗУНР вислав для її здійснення свого представника Л. Цегельського, а він призначив головним агентом для проведення позички Ф. Боєра з Монреалю. З початком серпня українські часописи Канади почали агітувати купувати для позички бонди. Українці діаспори разом з Центральним комітетом активно долучились до цієї акції на підтримку Галичини. Однак ця акція не була успішною, і Л. Цегельський згідно рішення Є. Петрушевича потрапив під дисциплінарне слідство у зв'язку з «надужиття влади урядової» і через те, що «затаїв і не зголосив Урядови Галицької Республіки в Відні пібане на річ і рахунок того ж Уряду зачетів грошових, а саме: ... в часі від червня до жовтня 1921 від Боєра квоти понад 20 000 доларів, крім того від невідомих ще осіб квот грошових в не ствердженій ще висоті, – чим наразив Уряд на невідому ще досі шкоду матеріальну», розтрачував державні кошти, планував взяти позичку на 1 млн. дол. з дозволом користуватися нафтовими концесіями 25 років та будувати залізницю в ЗУНР, хоча не мав на це повноважень тощо [27, арк. 1–2, 10 зв.]. Оскільки «Позичка свободи» не принесла бажаних результатів ЗУНР, восени 1922 р. Є. Петрушевич проголосив «Позичку національної оборони». Представником уряду в цій справі було призначено О. Назарука [338, с. 122]. Як і під час попередніх позичок, українське населення Канади почало збирати кошти, щоб допомогти своїй Батьківщині.

7 травня 1922 р. на всенародному вічі Центральний комітет було перейменовано на Український центральний комітет (далі – УЦК), який мав би бути репрезентантом усіх канадських українців. Крім виборних членів,

до нього входили всі священники та редактори національних часописів. УЦК очолили Т. Ферлей, Я. Арсенич, І. Слюзар, М. Залозецький, П. Драль, М. Турчин й І. Пунак. При комітеті було створено Українське пресове бюро Канади. Згідно з запланованим статутом у кожній місцевості Канади мали оформитись місцеві комітети, а кожен українець мав бути їх членом. УЦК повинен був скликати всіх українців на спільні наради, так звані сойми.

УЧХ проводив акції проти терористичної політики польського уряду на західноукраїнських землях. Такі демонстрації були в Едмонтоні й Вінніпезі. 22 квітня 1922 р. УЦК зібрав у Вінніпезі найбільший за чисельністю на той період український мітинг з 10 тисяч осіб, що свідчило про значний вплив цієї організації на життя української громади [295, с. 57]. На вічі було ухвалено резолюцію: «... ми канадійські горожане... постановляємо оцим жадати від Домініального Правління і Імперіяльного Британського Правління: 1. Спричинити основні доходження обставин, які існують у Східній Галичині і доглянути, щоб сталася справедливість; 2. Доглянути, щоб вирішено остаточно домагання українського народу щодо самостійної держави в етнографічних границях і щодо політичного уставу Східної Галичини...» [цит. за: 246, с. 166].

УЦК направив лист-звернення до прем'єр-міністра Канади В. Л. Маккензі Кінга з проханням допомоги у питанні польського терору над українцями у Східній Галичині. Також у цьому контексті відвідала канадський уряд делегація українців: від Альберти і Британської Колумбії – П. Зварич, від Манітоби і Саскачевану – М. Стечишин, від Онтаріо – о. А. Сарматюк, від Квебеку та Приморських провінцій – А. Кібзей та інші. Депутація вручила прем'єру меморандум, у якому описано тодішнє становище українців у Галичині з проханням втрутитись у цю справу, а також протест проти вимог канадського департаменту дожителів Східної Галичини ідентифікувати свою державну приналежність як польську під час подання на канадське громадянство. Під час аудієнції прем'єр Канади В. Л. Меккензі Кінг висловив свої симпатії до українських домагань [246, с. 166–167].

У жовтні 1922 р. провід вийшов зі складу УЦК, тому новим головою комітету став адвокат О. Дик, а секретарем – О. Гикавий. У 1923 р. комітет надіслав англійському экс-прем'єр-міністру Д. Ллойд Джорджу лист-меморандум у справі окупації Галичини, а незабаром припинив своє існування [297, с. 35–39, 49–50].

Через короткий термін діяльності (1921–1923 рр.) УЦК не виконав поставлених завдань. Однак, на нашу думку, він вплинув на пробудження

національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори Канади.

Як бачимо, процес громадського життя українців у Канаді контролювався з боку уряду. Усі громадські організації, що бажали існувати легально, мали бути зареєстровані держсекретарем Канади, після чого їм видавався чартер (офіційний дозвіл) на поширення своєї діяльності. Реєстрація відбувалась на базі статуту товариства, таким чином уряд Канади був проінформований про завдання й напрями діяльності новоствореного об'єднання. Упередженого ставлення з боку владних кіл Канади до роботи українських громадських організацій у міжвоєнний період не спостерігалось. Головною умовою було, щоб їхня діяльність не загрожувала безпеці громадян країни та її устрою.

Загалом, у перші повоєнні роки українське громадське життя в діаспорі гуртувалось довкола Українського канадійського горожанського комітету, Українського центрального комітету, Української народної ради, Українського Червоного Хреста та освітніх установ. Особливістю цих організацій був їх проукраїнський характер, без приналежності до існуючих партій, рухів.

3.3. Особливості функціонування українських національно-патріотичних громадських організацій у діаспорі

Ліберальний рух українців у Канаді зародився ще на початку ХХ ст. Його вияви ми простежуємо в діяльності першого україномовного часопису в Канаді «Український голос». Цей рух, разом зі своїм органом, висунув твердження про будівництво української освіти, культури в діаспорі власними силами. Під впливом цих ідей у Канаді постають такі інститути, як бурса ім. А. Коцка, Інститут ім. П. Могили, Інститут ім. М. Грушевського тощо. Вони стають осередками поширення ліберальних ідей. На своїх народних з'їздах інститути підтримували ініціативу та активність громадських діячів і визначали напрями руху у справі єднання українців діаспори на патріотичних засадах. Утворення Української греко-православної церкви в Канаді також було пов'язане з діяльністю ліберально налаштованих громадських активістів. З часом назріває питання створення загальноканадської проукраїнської організації. Це було реалізовано з ініціативи керівництва Інституту ім. М. Грушевського та Інституту ім. П. Могили. Так постає Союз українців самостійників, формально покликаний до життя постановою Загального народного з'їзду в Едмонтоні в грудні 1927 р., що його скликав інститут ім. М. Грушевського. Ця постанова була наново затверджена з'їздом у місті Саскатуні, організованим Інститутом ім. П. Могили. Хід з'їзду висвітлив у своїх спогадах генерал В. Сікевич: «Запрошено мене з відчитом на своє Могилянське свято Інститутом Петра Могили в Саскатуні... Перший раз за своє життя був я на такому великому прийнятті, де українські фермери

й робітники були в більшості... Отже, такі інституції конечно скрізь мусять бути, бо ж це є осідок нашої дружби, наша твердиня, що врятує нас від асиміляції. Ці українські осідки вже до тепер багато зробили, що з нами чужинці числять як нацією... Нехай будуть вони нашими путевими зірками, що поведуть нас до визволення нашої Батьківщини і створять Соборну Україну» [201, с. 40–43].

Як бачимо, творцями української ідеї були вчителі в школах, викладачі в інститутах, кореспонденти в періодичних виданнях, які поряд з освітньою та журналістською роботою долучились до громадського життя діаспори й намагались утілити свої задуми з допомогою Союзу українців самостійників.

Один із ініціаторів його заснування, редактор «Українського голосу» М. Стечишин, влучно охарактеризував причини появи цього об'єднання: «Союз українців самостійників заснувався для тіснішого об'єднання українського народу в Канаді... Союз українців самостійників кличе всіх українців до об'єднання на чисто українським ґрунті, вважаючи, що тільки таке об'єднання може допровадити український нарід до досягнення його найвищих національних ідеалів, між якими на першій місці стоять збудовання Самостійної української держави» [94, с. 7]. Цю думку підтримали І. Рурик, В. Свистун, о. С. Савчук (адміністратор консисторії УГПЦ), Я. Арсенич, М. Стечишин (брат М. Стечишина) і генерал В. Сікевич (колишній емісар Української Народної Республіки в Угорщині). Народження СУС означало закінчення організаційного процесу серед ліберально налаштованої спільноти в Канаді, який почався від діяльності українських двомовних вчителів і «Українського голосу» та продовжився заснуванням Інституту ім. П. Могили, створенням православної церкви та проведенням щорічних народних з'їздів [230, с. 123–124].

Ліберальний рух українців у діаспорі мав чітко визначену ідеологічну спрямованість і національну приналежність. Саме представники ліберального руху в Канаді першими почали вживати термін «українець, український». У програмі СУС було обґрунтовано вибір назви тим, що повинна бути «самостійність одиниці, організації, народу, самостійність думки і діла, самостійність в справах політичних, економічних та релігійних» [88, с. 3]. До складу СУС входили Союз українок Канади, Союз української молоді Канади та Союз українських народних домів. Управа СУС складалась з виборних членів та делегатів від цих угруповань. Довкола СУС були зібрані організації та установи, які в релігійному відношенні були пов'язані з Українською греко-православною церквою. Першим головою СУС був В. Свистун, чільними членами – Ю. Стечишин, С. Савчук, Т. Гуменюк, В. Бур'яник, Я. Арсенич, В. Кудрик та інші [295, с. 63].

Система поглядів, переконань СУС базувалась на засадах ідеології

лібералізму, тобто впровадженні демократичних свобод у суспільстві, реформ, встановленні парламентського ладу в політичній сфері; в економічній – створення умов для вільного підприємництва, у правовій – забезпечення рівності народу перед законом. Цілі й напрями діяльності СУС простежуються з його статуту, до якого вносились зміни в 1930 і 1938 рр., і результатів щорічних з'їздів. Першочерговими намірами СУС були: об'єднати всіх канадців українського походження на базі канадського громадянства; зберегти й підтримати українську мову й культуру в Канаді; підняти статус канадських українців у суспільній, економічній і політичній сферах життя країни [109, р. 13]. Хоча СУС і не висловлював жодних партійних чи релігійних упереджень при відборі до лав своїх членів, його прихильність все ж була на боці Української греко-православної церкви. Офіційним органом СУС було проголошено один з найпопулярніших у Канаді часописів – «Український голос» (1921–1947 рр. – редактор М. Стечишин). СУС завжди стояв на демократичних принципах, підтримував представництво Української народної республіки в екзилі, а в канадській політиці був прихильником Ліберальної партії [295, с. 63–64]. Вважаючи Канаду за новонадбану вітчизну для українців, СУС закликав їх до виконання громадянських обов'язків перед нею. Беззаперечно, Союз українців самостійників вбачав найвищу ціль українського народу у здобутті незалежності України в її етнографічних межах і висловлювався проти федерації з її безпосередніми сусідами. Своє ставлення до УСРР він охарактеризував так: СУС рішуче осуджує «сурогат під іменем радянської або совітської республіки, якою управляють москалі безпосередньо з Москви, або посередом через своїх ставленників в Харкові». Також СУС заявив, що він своє «становище до українських партій в Європі... буде узалежнювати від сего, на скільки воно буде згідне з ідеалом самостійної української держави і чесної самостійної політичної думки» [88, с. 3–4].

Перший голова СУС В. Свистун написав реферат «Наша ідеологія», де пояснював позицію СУС щодо політичної ситуації в Україні: «Ми можемо нині піддержувати одну партію в Старім краю, а завтра другу, коли нині одна, а завтра друга, будуть переводити в життя ту саму державну політику, яку наша честь, як українців, що стремлять до самостійної України, нам наказує піддержувати. Нашою найважливішою ціллю в українській політиці є здобуття самостійної української держави. Для нас не важне, чи та держава буде республікою чи монархією. Державний лад буде такий, який найкраще відповідатиме тамошнім обставинам... коли держава така буде творитись» [86, с. 9–10]. Отже, інтереси держави СУС ставив вище за партійні, а також виступав проти партійної конкуренції в час вирішення питання здобуття самостійності України і за співпрацю з усіма об'єднаннями, що підтримували його ідеї.

З програми союзу видно також ставлення його членів до Канади: «Уважаючи Канаду за нову прибрану вітчизну українців, СУС закликає українців, щоби як горожане сего краю брали як найбільшу участь у всіх справах сего краю, користаючи зі своїх горожанських прав і привілеїв, і сповняючи свої горожанські обов'язки» [88, с. 3]. Це пояснювалось тим, що українці поселились у Канаді на постійно, їх діти народжувались і зростали в цій країні. Отже, в політичному плані вони повинні бути лояльними до рішень канадського уряду, а в етнічному – боротись за увіковічнення й культивуацію їх звичаїв, традицій, а також допомагати своїм близьким, що залишились на теренах України у боротьбі за незалежність. Однак члени СУС не повинні були приєднуватись до будь-яких політичних фракцій на батьківщині чи в екзилі [408, р. 181]. Ми вважаємо, що ці елементи ідеологічної платформи СУС вказували на адаптацію його прихильників до нових умов життя в Канаді, а звідси й на бажання не викликати своїми діями занепокоєння в керівництва держави.

Як зазначалось вище, управа СУС, дотримуючись ліберальних принципів, проявляла лояльність щодо конфесійної приналежності бажаючих вступити до союзу. Проте Ю. Стечишин, підкреслюючи важливість церкви й релігії у житті українців діаспори, у своїй праці «Між українцями в Канаді» писав: «Де нема церкви, там нема моральности, а це веде до суспільної дезінтеграції та смерті громади чи нації... СУС високо цінить величезне значення церкви і підтримує ту церкву, яка працює на користь українського народу і є під його виключною контролею, а не під чужою і не є знаряддям для чужих цілей». На думку автора, католицизм та протестантизм були «чужими» віросповіданнями для українців. А звідси випливав пряломінійний висновок, нібито «Православний – це українець, неправославний не українець» [95, с. 30–31]. Підтвердженням цього, наприклад, є той факт, що з Союзу української молоді – структурної одиниці СУС, яка проводила здебільшого культурно-масові заходи, було поступово виключено всіх неправославних членів [314, с. 223]. Союз українців самостійників фінансово й морально підтримував Українську греко-православну церкву в Канаді, долучав до своїх акцій її членів. Все це вказувало на те, що прихильність СУС була все ж на боці православної конфесії.

СУС активно запрошував на лекції до Канади таких визначних українців, як професор О. Бочковський, колишній інспектор армії УНР, полковник В. Кедровський, генерал В. Сікевич та ін. Саме завдяки діяльності СУС у Канаді з'явилась англійською мовою перша історія України, написана Д. Дорошенком [295, с. 64–65]. На запрошення СУС в 1937 і 1938 рр. в Канаді професор також начитував курси з української історії та літератури, що користувалися великою популярністю. Союзом українців самостійників було організовано проведення курсів з українознавства, підготованих

визначними членами Подєбрадської академії спеціально для канадських студентів. Дохід з цих курсів допомагав функціонувати академії [72, с. 18–19].

Відділи СУС також були у Британській Колумбії, Онтаріо та Квебеку. Союз українців самостійників швидко включився у проукраїнський рух і поступово розширював коло своїх прихильників та напрями діяльності, активно змагаючись з лівими силами за вплив на формування суспільної думки українців у Канаді [230, с. 125].

Організація проводила протестні мітинги у Вінніпегу, Саскатуні й Едмонтоні, засуджуючи сталінський терор у Радянській Україні та польську політику пацифікації. Зокрема, українські національно-патріотичні сили Канади влаштували віча у відповідь на суд над «Спілкою визволення України» (далі – СВУ) у 1929–1930 рр. Протягом 1930 р. в «Українському голосі» видавались статті, що повідомляли про протести проти «червоного терору» в Канаді, переслідування служителів церкви і українських провідників, насильницьку колективізацію, скасування свободи друку і слова в СРСР [25, арк. 50–50в, 86]. Центральний протестаційний комітет, організований СУС для боротьби з більшовицьким насиллям в Україні, надіслав телеграми у справі національної політики СРСР стосовно українців до Ліги Націй, прем'єрів Канади й Великобританії. Відповідь на них була невтішною. Заступник державного секретаря із зовнішніх справ Канади О. Д. Скелтон згідно директиви прем'єр-міністра ознайомився із заявами комітету від 15 лютого 1930 р. щодо бажання створити суверенну Українську державу й наголосив на неможливості втручання у внутрішні справи СРСР. Таке рішення аргументувалось тим, що в грудні 1929 р. між урядами Його Величності та представниками СРСР відбувся обмін нотами, внаслідок чого кожна із сторін зобов'язувалась «скрупульозно поважати безперечне право держави власноруч та по-своєму упорядковувати своє життя в межах власної юрисдикції». Це зобов'язання було укладено через бажання уникнути можливої пропаганди радянських органів у домініоні. Хоч українці й не полишали своїх спроб вплинути на уряд Канади та продовжували надсилати телеграми з осудом репресивних дій радянської влади після мітингів у Саскатуні й Сифтоні тощо, однак вони не здобули реальних результатів [25, арк. 77, 50в].

Репресії серед духовенства в СРСР не пройшли непоміченими канадською християнською общиною й об'єднали її у спільній протестній акції. З цього приводу 27 лютого 1930 р. у залі англійської церкви Святої Тройці у Вінніпезі відбулась нарада за участі репрезентантів української православної, англійської, пресвітеріанської, баптистської церков та Об'єднаної церкви Канади під головуванням примаса англійської церкви С. П. Матесона.

Було вирішено «оголосити неділю 16 березня як день загальної молитви вірних всіх церков в Канаді і за жертви релігійних переслідувань в Світських Союзі» [25, арк. 80]. Підтримка місцевого населення надихала українських іммігрантів на подальшу боротьбу за незалежне майбутнє України. 27 квітня 1930 р. у Торонто в УНДомі пройшло віче з вимогою звільнення українців, засуджених за сфабрикованою справою СВУ [25, арк. 50г]. Такі віча проходили і в інших населених пунктах країни.

Так самосторінки «Українського голосу» рясніли викривальними статтями про польську паціфікацію в Західній Україні під заголовками «Напади польської дичі в Галичині», «Протести проти ляцької дичі» тощо [див. 23]. Реакцією СУС на «польський терор в Галичині» стало побачення його представників В. Свистуна та І. Рурика з прем'єр-міністром Р. Б. Беннетом. Метою аудієнції було звернути увагу уряду на те, «що українці вислали петицію до Ліги Націй і просити, щоб канадський уряд додав своїм впливом ваги тій петиції» у справі українців під Польщею («Український голос», 25 березня 1931 р.). 29 березня 1931 р. заходами СУС було відкрито Інформаційне бюро в Лондоні. Його керівником призначили В. Кисілевського, який займався питанням українсько-польських відносин. Дещо пізніше таке бюро було відкрито й у Женеві. Канадський парламент виніс на обговорення проблему взаємин українців з поляками: було вирішено, що представники від Канади до Ліги Націй будуть боротись за встановлення справедливості в цій ситуації («Український голос» 13 травня 1931 р., 20 травня 1931 р.) [219, с. 283–285]. Завдяки старанням СУС, а також інших організацій на розгляд Ліги Націй була представлена петиція, підписана 60 послами англійського парламенту, з них понад 20 членами Палати лордів, в справі становища українського народу під Польщею. Ліга Націй засудила ставлення Польщі до України перед цілим світом [72, с. 7–8; 184, с. 132].

У лютому 1932 р. у Саскатуні національно-патріотично налаштована громадськість діаспори виступила з протестом проти більшовицьких репресій [266, с. 40].

У 1932–1933 рр. в Україні лютував голод, штучно створений радянською владою. Зрозуміло, що тема голодомору не афішувалась в УСРР, але вона була порушена, перш за все, в еміграційній пресі. У Канаді, в таких ліберальних періодичних виданнях, як «Український голос», «Канадський фермер» публікувались листи постраждалих від голодомору. Так, у номері «Українського голосу» за 30 серпня 1933 р. у статті «Жертви голоду в большевицькому краю» читаємо: «Нема хужої смерти, як умирати з голоду. Умираючий, що попав, то тягне до рота. З перва сильно пухне, а потім падає у велике безсилля і у великім мученню умирає... Наш почти увесь куток вимер від голоду і самі почти чоловіки. Словом ужас великий. Їдять люди людей,

матері їдять своїх дітей а далі як буде не знаю». Упродовж вересня, жовтня, листопада і грудня в «Українському голосі» лунали заклики до проведення протестних віч і підписання резолюцій до офіційних державних представників Канади та до інших державних установ [296, с. 36–38, 45]. Перші відомості про голодомор в Україні «Український голос» передруковував також зі статей про ці події з провідних англійських, американських та канадських газет. Дружині І. Жука чудом вдалось емігрувати з УСРР до Канади до свого чоловіка у 1933 р. Вона зазначала, що померло близько 75% жителів Первомайського району Одеської області. А у Москві, через яку виїжджала до Канади, голоду не було («Український голос», 13 вересня 1933 р., 3 і 10 січня 1934 р.) [395, р. 417–418]. Канадським Червоним Хрестом було здійснено спробу надати матеріальну допомогу голодуючим, але Червоний Хрест СРСР відмовив йому в цьому, пояснюючи, що «немає необхідності за відсутності реальної потреби» [69, с. 136].

Комуністичні організації в Канаді не визнавали голодомору серед своїх співвітчизників. З Кремля всім осередкам комуністичного Товариства «Український робітничо-фермерський дім» в кінці січня 1933 р. було розіслано таємну інструкцію під назвою «Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакитників». У згаданій інструкції наказувалось «вирвати трудящих з під впливу жовтоблакитників», вступати в національно-патріотичні організації й налаштовувати рядових членів проти проводу, зривати антибільшовицькі мітинги. Ліберальні часописи розкритикували ці вказівки й оприлюднили наміри комуністів у Канаді.

Крім висвітлення й засудження голодомору у пресі, в діаспорі проходили протестні віча. Перші такі заходи відбулися 25 лютого в Саскатуні й 25 березня в Геффордї. До них долучились широкі кола громадськості. На мітингах було ухвалено резолюції, які засуджували діяльність комуністичних організацій і їх реакцію на страшні події в Україні. Третє антибільшовицьке віче відбулось 2 квітня в Саскатуні за участі ліберальних, націоналістичних і консервативних організацій. Подібні збори проходили 5 квітня в Торонто, 25 червня у Віндзорі, 6 липня в Монреалі. Українська національна рада у Вінніпезі, яка об'єднувала всі локальні організації, влаштувала всеукраїнське віче 23 червня. У резолюції віча було засуджено «голодову облогу» в Україні. Трьома тижнями пізніше рада провела ще одне віче, під час якого організована прорадянська колона з ТУРФДому напала на нього [296, с. 36–38, 42, 44–45]. Це був справжній рукопашний бій з використанням стільців, залізних прутів й каміння. У залі читальні «Просвіта», де відбувалось зібрання, були вибиті вікна та понишене усе майно [298, с. 75–76]. Проукраїнське віче було чисельнішим, і його учасникам вдалося розігнати супротивників.

Українська національна рада видала 15 вересня 1933 р. бюлетень

англійською мовою про голодомор в Україні, підготовлений на основі свідчень уже згадуваної дружини І. Жука, Марії, та розіслала його з супровідними листами до державних представників Канади, США, Великої Британії, Франції, Італії та Німеччини [266, с. 81]. 2 жовтня вона надіслала меморандум за підписами В. Біберовича, С. Скобляка, І. Байдака до прем'єр-міністра Великої Британії Дж. Р. Макдональда з проханнями розслідувати голод в Україні та сприяти в організації міжнародної допомоги голодуючим. Це прохання аргументувалося тисячами листів з України з жахливими повідомленнями про численні голодні смерті, організовані кремлівським керівництвом. У свою чергу, канадські українці зобов'язувались допомогти у розслідуванні й надати оригінальні джерела з цього питання [150, р. 61–62]. Відповідь вони отримали 2 березня 1934 р. У листі від верховного британського комісара (головного дипломатичного представника) до Канади В. Г. Кларка звучала відмова у будь-якій допомозі за відсутності підтвердження цієї ситуації в УСРР. Також схвалювались поради Ліги Націй, до якої писали раніше українські організації, звернутись до Міжнародного Червоного Хреста [152, р. 62–64].

13 вересня СУС за підписами його лідера М. Стечишина та секретаря В. Барицького видав відозву до громадян, у якій закликав: «Нам треба протестувати, треба прилучити свій голос протесту до голосів наших братів в Старім краю і на еміграції в Європі. Союз українців самостійників кличе усеукраїнське громадянство до протестаційної акції. Устроюймо протестаційні віча в кожній місцевості в Канаді, де жиє хоч найменший гурток українців. Піднесім такий сильний голос протесту, щоби цілий світ нас почув і держави, які хочуть нав'язати взаємини з Советським Союзом, здержалися, а держави, які навязали взаємини давнійше, щоби їх зірвали в ім'я цивілізації і людяности» («Український голос», 13 вересня 1933 р.) [56, с. 91]. Стараннями СУС у Вінніпезі 17 вересня відбулось масове віче. У резолюціях, ухвалених на цьому зібранні, знову підтверджувалось, що московський уряд свідомо нищить український народ. Натовп з комуністів висміював віче з викриками, що в Україні голодують ті, хто не хоче працювати. З преси довідуємось, що ініціативи СУС подібні мітинги проходили у Скептоні, Ешвилі, Кловерлифі, Ледвині, Давфині, Ангусвілі, Сілвері – в провінції Манітоба, в Гелен Елдер, Лейді Лейк, Красному, Норквеї, Єллов Кріку, Марліні та ін. – в провінції Саскачеван, в Едмонтоні, Стрию, Редвеї, Кеппоні, Калгарі та ін. – в провінції Альберта [296, с. 46–47].

Як бачимо, Союз українців самостійників активно долучився до протестних віч у Канаді у відповідь на голодомор в Україні. Союз був, звичайно, й ініціатором багатьох з них, а також укладачем відозв до уряду Канади. Він інформував про геноцид в Україні не лише кола представників діаспори,

а й світову громадськість.

У 1934 р. в Едмонтоні та Саскатуні відбулися з'їзди СУС, на яких засуджувалися більшовицькі репресії, що супроводжувалися масовими розстрілами провідних українських діячів.

У міжвоєнний період діячі ліберального руху в діаспорі активно займалися поширенням ідей боротьби за самостійну й суверенну Україну. Одним із засобів досягнення цього була публікація статей у пресі й видання брошур, таких як «Союз українців самостійників (принципи і програма)» (Вінніпег, 1928, 43 с.), В. Свистун «Нова хвиля червоного терору на Україні» (Вінніпег, 1930, 30 с.), М. Стечишин «Союз українців самостійників в Канаді і об'єднання українського народу» (Вінніпег, 1933, 37 с.), П. Лазарович «Національно-культурні завдання українців в Канаді» (Вінніпег, 1937, 15 с.). Для ознайомлення з українською справою спеціально видавали англomовні книги та розсилали їх визначним особам і діячам світової політики. Важливу інформаційну роботу виконував Союз через звіти, реферати та обговорення в англійських клубах, товариствах, політичних та наукових організаціях. Наприклад, у 1933 р. перед членами Королівського інституту міжнародних справ у Лондоні було зачитано реферат про українське питання в Європі. В Канаді відбувалось багато таких виступів, що підтверджено словами члена СУС П. Лазаровича: «Мені самому доводилося виступати не менш, як 20 разів, за останніх 10–15 літ в англійських товариствах з рефератами про українське питання. Знаю, що подібні виступи робили: Василь Свистун, Мирослав Стечишин, Юліан Стечишин (голови СУС), о. прот. С. В. Савчук, посол І. Р. Соломон, Т. Гуменюк, В. Бур'яник, посол Н. В. Бачинський та багато інших» [72, с. 8, 18].

Наміри членів СУС та кроки з популяризації проукраїнських ідей у діаспорі Канади відображені, наприклад, у резолюціях з'їздів, що відбулися наприкінці 1934 р. в Саскатуні та Едмонтоні. У грудні 1936 р. на з'їздах в Едмонтоні та Вінніпезі було ухвалено резолюцію із закликом до консолідації українських національних організацій у Канаді. А в прийнятій у Вінніпезі резолюції від 2 січня 1938 р. зазначалося: «Ми заявляємо свою повну солідарність з цією визвольною боротьбою і прирікаємо помагати в ній всіми своїми матеріальними та моральними засобами... Ввиду того жаліємо, що є намагання деяких осіб, чи політичних груп перенести між наше громадянство на канадійський ґрунт боротьбу за те, який має бути політичний устрій у майбутній українській державі, або яка партія, чи особа має в ній мати провід, бо вважаємо, що ці питання можуть і мусять бути вирішені в першій мірі волею автохтонного населення українських земель» [72, с. 8–9, 16]. Хоча члени СУС, як видно з цієї цитати, не наполягали на встановленні якогось певного державного устрою в майбутній незалежній Україні, все ж таки

вони намагалися формувати думку співвітчизників у діаспорі в ліберальному ключі, відкидаючи націоналістичні ідеї та конфліктуючи з проводом націоналістів.

Союз українців самостійників на своєму з'їзді в грудні 1938 р. привітав постання Карпатської України. В «Українському голосі» було опубліковано серію статей на цю тему. Побачила світ і брошура під назвою «Німці та Україна» [65], де українців застерігали від німецьких імперіалістичних інтересів. Коли почали розгортатись події у Карпатській Україні, в Канаді виникла величезна кількість місцевих комітетів (часто незалежно від СУС) для збору фондів на допомогу закарпатським українцям. Ще напередодні вищеописаних подій, у вересні 1938 р. УНДім, що був найстаршою суспільно-культурною організацією Вінніпегу, зініціював утворення громадського протестного комітету як реакцію на руйнування поляками православних церков на Холмщині. СУС також був представлений у цьому комітеті. В листопаді 1938 р. колишній депутат до Манітобського парламенту Т. Ферлей від імені УНДому, який співпрацював з СУС, заснував Комітет допомоги рідному краю. Завданням цього комітету було збирати та розподіляти кошти для Карпатської України, а також переконати Оттаву поставити українське питання на порядок денний на міжнародній арені. Комітет включав СУС, Братство українців католиків та низку місцевих об'єднань, таких як Читальня «Просвіти» та «Взаїмна поміч». Діяльність комітету була досить успішною, ним було зібрано декілька тисяч доларів для Карпатської України. У Саскатуні діяв Репрезентаційний комітет українців Канади, створений представниками Українського національного об'єднання. На відміну від комітету у Вінніпезі, де УНО не було допущене до співпраці, в його організації взяв участь і місцевий відділ СУС [230, с. 137–139].

В Едмонтоні також було сформовано Комітет допомоги Карпатській Україні. Головою комітету став тодішній голова СУС, а касиром – о. Є. Грицина. До нього увійшли представники СГД, БУК, УНО і СУС. Комітет проіснував до часу ліквідації Карпатської України. Ним було проведено 17 масових віч у місті Едмонтоні й колоніях і зібрано близько 6 тис. доларів на підтримку самостійності Карпатської України. Комітет вів також роз'яснювальну роботу для урядів Канади, Британії, Франції, Італії, Німеччини й Польщі, яким розсилав резолюції з питань про право українців на самоуправу, телеграми з протестами проти переслідувань українського населення в польській державі [72, с. 19–20].

Національно-патріотичний рух у Канаді був представлений не лише Союзом українців самостійників і тотожними до нього організаціями, а й угрупованнями націоналістичного спрямування, які також ратували за самостійність України, але мали ідеологічні розбіжності з СУС. Націоналізм

членів СУС був народницьким і поміркованим його видом, у той час як Українська стрілецька громада підтримувала інтегральний націоналізм, який набув широкої популярності серед українських політичних вигнанців після втрати недовготривалої самостійності. СУС був тісно пов'язаний з канадською концепцією демократичного державного устрою, яку європейські націоналісти відкидали на користь авторитарної. Січові стрільці принесли з собою до Канади відчуття політичної гіркоти за поразку у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і звинувачували в цьому лібералів. Націоналісти відчували себе в Канаді тимчасовими емігрантами, що перебували там донастання кращих часів на Батьківщині. Тому їх заклики були радикальніші, а дії активніші. Ліберали ж уже почали ототожнювати себе з постійними жителями країни. Вони не підтримували войовничий запал націоналістів і схилились до більш стриманих, зручних для канадського уряду методів вирішення нагальних проблем [230, с. 127–128]. Як писав голова СУС П. Лазарович, дії націоналістів є «антидемократичними і запереченням особистої волі людини і націй» [72, с. 15].

СУС ніколи не був частиною будь-якої політичної партії чи організації в Європі. Його провід перебував виключно в Канаді й не виконував вказівок з закордону. УНО ж виконувало ряд завдань, переданих йому від Організації українських націоналістів. У діаспорі діяло також Братство українців католиків, позиції якого щодо політики Канади були однаковими з орієнтирами СУС. Однак його члени, серед яких були також ліберали, сповідували різні політичні ідеології й більшість своїх рішень приймали після їх узгодження з греко-католицькими ієрархами. Оскільки СУС підтримував Українську греко-православну церкву конфліктів між ними важко було оминати [109, р. 21–23]. Спільні дії були неможливі і з консервативним угрупованням Союз гетьманців державників.

Однак націоналісти не втрачали надії на співпрацю з лібералами. Для цього європейський провід ОУН почав переговори з лідерами СУС. В. Свистун був готовий розглянути запити ОУН, проте брати Стечишини наполягали на незалежності СУС від європейських організацій. Перша зустріч трьох представників СУС – отця С. Савчука, Ю. Стечишина й В. Свистуна з полковником Є. Коновальцем відбулась у Нью-Йорку в травні 1929 р. Наступна зустріч пройшла в червні 1929 р. у Вінніпегу під час поїздки полковника по Західній Канаді. На переговорах лідери СУС М. Стечишин, П. Войценко, Я. Арсенич, В. Бур'яник і М. Бачинський показали свою зацікавленість у контролі ОУН антисусівської поведінки УСГ, а не у вступі до ОУН. Є. Коновалець пообіцяв своє посередництво у вирішенні їх конфліктів. Але на безпосередній зустрічі двох організацій цього так і не вдалося досягнути. СУС так і не уклав певної угоди з ОУН. Адвокат Я. Арсенич

так виклав позицію СУС у цьому питанні: «Ми, в Канаді, можемо допомагати українській справі тільки в межах нашого канадського чи британського громадянства. Міжнародна ситуація могла б скластися так, що вороги України були б на тому боці, що й Британія. Однак така ситуація не може ніколи змінити нашої лояльності до Канади і Британської Імперії» («Український голос», 17 жовтня 1933 р.) [230, с. 128–130]. Як доказ того, що СУС розглядали можливість співпраці з УСГ, вони публікували в «Українському голосі» статті про історію та ідеологію українського націоналізму та рекламували передплату друкованого органу Проводу українських націоналістів (далі – ПУН) «Розбудова нації» [22, арк. 47].

Однак, коли Є. Коновалець попросив у СУС регулярну щомісячну субсидію в розмірі 500 доларів для підтримки діяльності ОУН, більшість членів СУС втратила інтерес до співпраці. Та Свистун і надалі підтримував контакти з ОУН і в січні 1931 р. надіслав її голові конфіденційний меморандум, де накреслив умови для підготовчої роботи у справі об'єднання. В ці умови входили зміна тактики ОУН у визвольній боротьбі й відмова від саботажу та терору, а також визнання за СУС статусу представництва ОУН у Канаді. Це вимагало поставити УСГ під контроль СУС. Але зрозуміло, що для ОУН було неприйнятним змінювати ідеологію та тактику. У січні 1932 р. емісар ОУН у Канаді Р. Сушко усно повідомив СУС про відкинення меморандуму [230, с. 130]. Отже, суперечності між Союзом українців самостійників та Українською стрілецькою громадою так і не було вирішено. Їхнє протистояння продовжилось і при формуванні Українського національного об'єднання.

У 1938 р., коли було вбито Є. Коновальця, М. Стечишин назвав його «українським Гітлером», якого не можна було усунути з позицій лідера без вбивства, натякаючи цим на можливість його смерті від рук націоналістів. Звісно це ще більше загостило відносини між СУС і УНО [395, р. 434].

Внаслідок внутрішніх розбіжностей між членами СУС В. Свистун перестав бути президентом цього об'єднання, його місце з липня 1936 р. зайняв П. Лазарович. У 1930-х рр. голова консисторії УГПЦ о. С. Савчук став намагатись применшити традиційну роль СУС у справах церкви, але разом з тим не хотів втрачати його життєво необхідної підтримки. В. Свистун, будучи прихильником підпорядкування церкви світській владі, вступив у конфлікт з о. С. Савчуком. У 1935 р. він програв боротьбу й був підданий остракізмові тією ж православною церквою, яку допоміг створити [230, с. 134–135].

Варто детальніше зосередитись на конфлікті голови СУС з УГПЦ. Однією з проблем греко-православної церкви в міжвоєнний період її історії було питання канонічності. Так, УГПЦ вважалась неканонічною, оскільки

її єпископ Іван Теодорович був рукоположений двома неканонічними єпископами Василем Липківським і Нестором Шараєвським. Їх неканонічність пояснювалась тим, що вони були висвячені у цей сан не згідно апостольських канонів (висвячують два або три православні єпископи), а на Всеукраїнському соборі 1921 р. (висвятили священники, диякони, миряни) [306, с. 55–57] згідно з «Київськими канонами» 1921 р. [див. 81].

Іван Теодорович захищав своє призначення тим, що перших двох єпископів Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) Василя Липківського й Нестора Шараєвського рукоположили священники так, як це було в Олександрійській (Єгипетській) Церкві від початку її існування до IV ст. н. е. [316, с. 46–47]. З одного боку, захищаючи правильність обряду висвячення, а з іншого – намагаючись підтвердити канонічність УГПЦ, єпископ, на нашу думку, суперечив сам собі. Іван Теодорович написав Константинопольському патріарху Фотію II меморіал від 13 березня 1935 р. з проханням канонізувати його сан без пересвяти [306, с. 81]. Було складено й підписано «Тези до дискусії» з питання злуки православних дієцезій у США й Канаді за умови визнання канонічності та «благословіння на оформлення єпископату» Івана Теодоровича. За словами архієпископа, до них можна було вносити правки. Оскільки частина громадських активістів відмовлялась від злуки з Константинополем і православною дієцезією в США, тобто «жуківцями» *, у тезах говорилося, що членом консисторії не може бути мирянин [84, с. 28–32, 45]. На наш погляд, це підтверджувало намагання ієрарха усунути світських людей від організаційних справ церкви.

Засновник УГПЦ, чільний член православного братства В. Свистун був проти з'єднання з Константинопольським патріархатом і боявся пересвяти архієпископа, бо це означало «зраду» УАПЦ в Україні й Київських канонів 1921 р. Він говорив про «єпископсько-самодержавний устрій» Вселенської православної церкви. В основі суперечки В. Свистуна з С. Савчуком та Іваном Теодоровичем лежала резолюція четвертого церковного собору, за якою УГПЦ в Канаді об'єднувалась з УАПЦ і тим самим приймала її канони від 1921 р. Текст резолюції було втрачено, і С. Савчук наполягав, що УГПЦ не повинна дотримуватись цих канонів (у тому числі дозволу на одруження священників після висвячення, що забороняється Вселенською православною церквою). В. Свистун стверджував протилежне [306, с. 47–54, 85]. З цього приводу він надрукував брошури «Догматично-канонічне становище УГПЦ церкви в Канаді» й «Автокефалія – чи залежність від чужих», у яких осудив Івана Теодоровича і С. Савчука за їх переконання. Автор наголосив на тому,

* Так називали «розкольників», котрі на ґрунті питання канонічності 19 квітня 1929 р. в Аллентауні відмовились ставати під зверхність Івана Теодоровича й заснували окрему церкву на чолі з єпископом Йосифом (Жуком)

що Іван Теодорович, без узгодження з церквою і не маючи на це повноважень, пішов на переговори з Константинополем, порушуючи цим шостий канон другого розділу канонів Першого всеукраїнського собору 1921 р. [85, с. 23]. Примушений захищатись, Теодорович надрукував відповідь В. Свистуну «Теперішній стан Рідної Церкви і наші проблеми». У брошурі він пише, що церкви в Америці й Канаді не є більше в духовному зв'язку з Україною, бо там вже немає української церкви [316, с. 66].

Обговорення цього конфлікту було винесено на сьомий собор УГПЦ 30 червня – 3 липня 1935 р. у Саскатуні. На ньому В. Свистун висунув резолюцію проти архієпископа. Також на соборі привідкрилась завіса над листуванням між о. П. Маєвським, прибічником В. Свистуна, та І. Огієнком щодо пошуку нового єпископа для Канади. Більше ніж за рік до собору в листі від 10 квітня 1934 р. І. Огієнко, відповідаючи на лист о. П. Маєвського від 5 березня 1934 р., говорить «про конечну потребу мати для Канади окремого православного українця єпископа» й обіцяє підібрати відповідну кандидатуру, яку висвятить митрополит православної церкви в Польщі Діонісій. М. Стечишин засудив о. П. Маєвського, котрий «поза плечима свого Єпископа настановляє його наслідника», порівнюючи його з відомим провокатором у революційних організаціях Російської імперії, агентом царської охоранки Є. Азефом. Зачитування листів викликало масу обурення серед присутніх. Як результат, сьомий собор засудив дії В. Свистуна, який виніс внутрішні проблеми в церкві на розгляд громадськості [84, с. 45–49].

Після довгих дискусій на сьомому соборі УГПЦ було прийнято резолюцію про налагодження «духовних зносин із царгородським патріархом» і «духовної злуки з Українською Автокефальною Православною Церквою на Україні», коли та відновить свою роботу. При цьому заборонялось порушувати принципи «соборноправности й самостійности» УГПЦ [84, с. 73].

Осуджений В. Свистун 14 липня 1935 р. заснував і очолив Братство оборони рідної церкви у Вінніпезі, метою якого було відстоювати автокефалію УГПЦ. Братство видавало газету «Рідна церква», в якій агітувало за свої ідеї.

Конфлікт між В. Свистуном і С. Савчуком зачепив і церковну громаду, і світську інтелігенцію діаспори, яка підтримувала погляди В. Свистуна. На нараді між членами консисторії та В. Свистуном, що пройшла 27 грудня 1935 р. у Саскатуні, були спроби встановити порозуміння. Консисторія погодилась визнати канони, прийняті Київським собором 1921 р., канонічність висвяти єпископату та народно-соборноправний устрій. В. Свистун повинен був припинити акції боротьби за «рідну церкву», що згодом було зроблено [304, с. 84, 88–89]. 30 грудня 1935 р. консисторія УГПЦ на чолі з С. Савчуком склала акт-угоду, за яким зобов'язувалась слідувати канонам УАПЦ, прийнятим на Всеукраїнському православному соборі 1921 р. в Києві,

відмовлялась підпорядковуватись «чужим церквам або церковним властям» і визнавала В. Липківського за канонічного «архиєрея» [цит. за: 306, с. 92–93].

У 1938 р. колишній голова СУС через особисту образу вступив до УНО, стверджуючи, що УНО стало тим, чим був СУС під його керівництвом. На його думку, в УНО діяли справжні патріоти («Український голос», 16 липня 1938 р.) [230, с. 135]. Входження В. Свистуна до лав УНО ще більше посилювало полеміку між «Українським голосом» і «Новим шляхом» (органом УНО) та конфлікт між лібералами й націоналістами, що продовжував роз'єднувати дії проукраїнського блоку в Канаді.

Цим користувались комуністи, які всі національно-патріотичні організації вважали націоналістичними, а СУС – тим угрупованням, що підтримувало «недобитки петлюрівщини» [340, с. 138]. На жаль, спільна ворожість проукраїнських організацій до комунізму не була достатньою підставою для їх згуртування у міжвоєнний період.

Невід'ємною частиною СУС став Союз українок Канади, витоки якого йдуть ще від товариства ім. О. Кобилянської, заснованого в 1923 р. при Народному домі у Саскатуні. Очолювала це товариство Х. Кононенко. Разом з деякими членами товариства «Могилянки» при Інституті ім. П. Могили (члени якого були серед засновників товариства ім. О. Кобилянської) вони створили Тимчасовий комітет жіночої секції з С. Стечишиною, М. Мадюк, Т. Кройтер, М. Гринюк, Д. Яндою та ін. Комітет скликав з'їзду 1926 р. [295, с. 85], у якому брали участь також «Доньки України», члени товариств Лесі Українки, Ганни Барвінок та ін., де було утворено Союз українок Канади [317, с. 193]. Його члени через рік увійшли до Союзу українців самостійників як окрема ланка, зберігаючи свій статут і право обирання проводу [109, р. 13]. Перша управа СУК складалась з О. Свистун, С. Стечишиної, Г. Романчич, М. Мадюк, О. Савчук, Д. Янди. За рік вони створили більше як 20 відділів у Саскачевані, Манітобі, Альберті, Онтаріо. Очолювали Союз в різні періоди до Другої світової війни, крім уже згаданих О. Свистун і С. Стечишиної, Д. Янда, М. Ткачук, А. Рурик. Центральне управління організації розташовувалось у Вінніпезі, з 1928 р. – Саскатуні, а з 1934 р. – Едмонтоні. Уже на початку своєї діяльності СУК став активно займатись вихованням молодого покоління в проукраїнському дусі, роботою в «рідних школах», матеріальною підтримкою народних установ, веденням сторінки в «Українському голосі», підтриманням зв'язків з тотожними міжнародними й українськими організаціями [295, с. 85–86]. До «Українського голосу» СУК подавав статті про події та зміни в житті товариства, результати з'їздів, поради щодо самоосвіти, виховання дітей, збереження здоров'я, історію України, біографії письменниць та ін. [360, с. 104]. Редакційний комітет склали С. Стечишин та Л. Слюзар.

Членкині допомагали при організації рідної та недільної шкіл, театральних вистав, концертів, співпрацювали з аматорсько-співочими гуртками. З нагоди храмових свят, Різдва, Пасхи готували святкові вечери, прикрашали храми. Відзначали дні на честь відомих українських письменниць, зокрема О. Кобилянської, Лесі Українки, Н. Кобринської та ін. [319, с. 3]. Завдяки СУК у 1928 р. у Канаді вперше було відзначено День матері * та Свято книжки.

Велику увагу об'єднання звертало на плекання народного мистецтва та у 1936 р. заснувало Музей Союзу українок Канади в Саскатуні з філіями у Вінніпезі, Едмонтоні, Ванкувері й Торонто [295, с. 86].

Ліберальне жіноче товариство збирало кошти на потреби української православної церкви в Канаді шляхом проведення ярмарок, святкових громадських обідів, чаювань, вечірок, пікніків, вистав. Проводилась так звана коляда на церкву і «рідні школи». Задля збереження традицій українського побуту товариство проводило уроки писанкарства та вишивки. А для збереження національної пам'яті переселенців члени СУК організували виступи, промови на історичні, політичні, літературні, господарські теми під час концертів, зборів тощо. При відділах Союзу діяли бібліотеки [360, с. 49, 56–57]. Провід СУК прагнув піднести рівень господарських знань, необхідних для життя в нових умовах у діаспорі. Для цього на з'їзді у 1931 р. було вирішено започаткувати господарські курси для жінок. Такий тритижневий курс за участі членкинь товариства пройшов у березні 1932 р. при Інституті ім. П. Могили. У 1939 р. ними були видані чотири кулінарні книги.

У 1930 р. Союз долучився до акції СУС при створенні Центрального протестаційного комітету й написання відозви до українців діаспори з закликами виступати проти більшовицького терору на Україні [268, с. 57–58, 64, 66]. Також ліберальне та націоналістичне жіноцтво було організатором віча проти польського терору в Західній Україні 30 листопада 1930 р. у Вінніпезі. На цьому зібранні однією із запрошених до слова була голова вінніпезької Національної жіночої ради Канади («National council of women of Canada») В. Мензі, котра повідомила, що влітку 1930 р. на віденському міжнародному жіночому конгресі, у роботі якого взяли участь 800 делегаток із 43 держав, вона згадала у своєму виступі про становище українців під польською окупацією. За підсумками віча в Канаді було складено резолюцію з осудом політики Другої Речі Посполитої і передано на розгляд Жіночої ліги миру і свободи з проханням вплинути на представника Канади в Лізі Націй, щоб він «представив тортури поляків над українським народом та постарався, щоб... вислали міжнародну комісію на українські землі під Польщею в цілі провірення вище наведених фактів. Також домагаємося, щоби Ліга Націй

* Невдовзі ця ініціатива була підхоплена світовим українством.

– провіривши кривди українського народу – визволила нас з неволі озвіреної Польщі та признала нам вільну самостійну Українську державу» [26, арк. 57]. На вічі було зібрано близько 100 дол. і переслано їх УВО. У грудні 1930 р. СУК видав кілька тисяч англomовних протестаційних листівок з приводу політики пацифікації у Польщі й розіслав їх по англomовних громадських організаціях, роздавав пересічним горожанам [26, арк. 83, 71]. У 1933 р. з ініціативи Альбертської провінційної екзекутиви СУК до Локальної жіночої ради в Канаді подано чотири резолюції й меморандум у справі штучного голоду в Україні, а потім їх передано до Канадської національної жіночої ради. Вони були схвалені на річних зборах останньої й надіслані до Міжнародної жіночої ради, яка, у свою чергу, розіслала їх по своїх відділеннях у 30 країнах світу. В результаті нею було сформульовано одну резолюцію з проханням допомогти голодуючим в Україні й переслано її до Ліги Націй [360, с. 82]. Ця акція показала солідарність українок Канади із співвітчизниками і участь у вирішенні суспільно-політичних проблем жінок нарівні з чоловіками.

Союз українок Канади також підтримував зв'язки з подібними міжнародними й українськими організаціями. У 1929 і 1933 рр. СУК допоміг матеріально українському жіноцтву Галичини делегувати представниць на збори Інтернаціональної жіночої ради, а в 1938 р. виступив з протестом проти бажання польського уряду закрити Союз українок Галичини. У 1932 і 1935 рр. членами товариства було відвідано конгрес Союзу українок Америки [343, с. 141–143]. У червні 1939 р. СУК увійшов до складу Канадської національної жіночої ради, впливової організації, що репрезентувала канадських жінок у світі. Регіональні відділи Союзу долучались до роботи у місцевих та провінційних жіночих радах [268, с. 76–77, 90], що вказує на активну участь українських жінок не лише у національному, алей у загальноканадському жіночому русі.

Якщо говорити про діяльність Союзу в напрямі об'єднання українських жіночих ліберальних товариств у світі, то варто згадати, як у 1934 р. у Станіславі за його участі відбувся жіночий конгрес на честь 50-літнього ювілею заснування першого жіночого товариства Галичини. На конгресі було прийнято рішення створити Всесвітній союз українок з метою пропагувати українське питання на міжнародному рівні [343, с. 142], представляти інтереси українського народу перед світовою громадськістю, захищати права жінок.

У жовтні 1937 р. у Львові відбулися наради представниць українських громадських організацій Галичини, Волині, політичної еміграції зі Східної України, США. На цих зборах було створено Всесвітній союз українок. До Союзу приєдналися жіночі товариства Закарпаття, Буковини, Канади, Варшави та Чехословаччини. Головну раду об'єднання очолили почесний голова

С. Русова й голова М. Рудницька. З початком II Світової війни Союз припинив своє існування [335, с. 207].

Як зазначалось, СУК звернув свою увагу на місце молоді в громадському житті канадської діаспори. У 1927 р. він виніс рішення про організацію товариств молоді під проводом жіночих організацій. Було складено статут і програму майбутніх товариств. Коли мережа організацій молоді стала поширюватись, у 1931 р. провід над молоддю перебрав Союз українців самостійників, який у тому ж році допоміг оформити Союз української молоді Канади. Його провідником став Г. Тижук, а з 1937 р. – І. Данильчук. Поряд діяли «надзирні ради», які складались зі старших і більш досвідчених громадських активістів, котрі спрямовували юнацтво у правильне русло [295, с. 92–93]. Активними членами СУМК були А. Павлюк і П. Яворський.

Отже, з ініціативи СУС і СУК було створено СУМК. Його головним статутним завданням стало гасло: «Виховувати нашу молодь на свідомих, корисних членів своєї церкви і народу та на добрих горожан Канади» [цит. за: 353, с. 38–39]. Екзекутива СУМК обиралась керівництвом та членами СУС і консисторією УГПЦ [395, р. 425]. У 1930-х рр. за зразком організацій «Січ» і «Пласт» члени СУМК були розбиті на сотні. Вони організовували танцювальні гуртки, змагання молоді, влаштовували спортивні дні, хорові й театральні виступи [353, с. 37]. СУМК також мав свою окрему сторінку в «Українському голосі».

У 1933 р. СУМК організував змагання з ораторського мистецтва для молоді, що стають щорічною подією [395, р. 423]. На 1933 р. ця організація нараховувала 50 відділів із загальною кількістю 3000 членів [353, с. 37], а взимку 1937–1938 рр. – 100 відділів з 6500 осіб [395, р. 423].

Завершенням організаційного оформлення українського ліберального руху в Канаді у міжвоєнний період стало створення Союзу українців самостійників, який поєднав у собі ряд тотожних об'єднань, таких як Союз українок Канади, Союз української молоді Канади та Союз українських народних домів. У сфері політики прикладом для СУС був демократичний лад у Європі. Союз орієнтувався на ліберальну партію Канади, підтримував представництво Української Народної Республіки в екзилі. У питанні віросповідання був прихильником Української греко-православної церкви в Канаді. Союз українців самостійників вбачав найвищу мету українського народу у здобутті незалежності України й висловлювався проти федерації з її безпосередніми сусідами, засуджував діяльність більшовиків на території України й польську політику «пацифікації». Цілями й напрямками діяльності ліберально-демократичних організацій були: допомога співвітчизникам в Україні у боротьбі за її самостійність, поширення української ідеї в Канаді, боротьба з проявами тоталітаризму в громадських організаціях діаспори. Все це

здійснювалось шляхом збору коштів і передаванням їх на Батьківщину, а також освітнім, релігійним інституціям в Канаді, які цього потребували; подання меморандумів до уряду Канади; організації протестних віч на захист національної ідеї; написання публікацій до преси щодо становища українців в Україні та діаспорі, щодо пропагандистської роботи комуністичного блоку українців у Канаді, злодіянь більшовиків на теренах УСРР; видання брошур і книг про ліберальний рух у Канаді; проведення курсів з українознавства; читання лекцій з назрілих питань у тогочасній політичній ситуації в Україні та діаспорі тощо. СУС прагнув залучити до кола своїх прихильників якомога більше число українців у Канаді й об'єднати під своїм проводом усі проукраїнські сили. Питання домінуючої організації в цьому блоці так і не дало можливості діяти спільно та налагоджено з націоналістичними угрупованнями українців у діаспорі в міжвоєнний період, хоч відповідні спроби мали місце. Все ж єдина мета змогла примирити національно-патріотичні громадські організації на час створення Комітету українців Канади.

Поразка Української революції і, як наслідок, створення за підтримки більшовицької Росії союзної Української Соціалістичної Радянської Республіки, захоплення решти території України сусідніми державами змінили життя українського народу не тільки на етнічних землях, а й в еміграції. В 1920-х рр. до Канади та США почали виїжджати колишні вояки українських армій, які не могли жити в умовах ворожої окупації.

Це була окрема категорія людей, котрі після поразки Української революції опинилися переважно в таборах інтернованих різних країн. Коли після війни табори було ліквідовано, дехто з цих ветеранів виявив бажання емігрувати до Канади. Поселитись та освоїтись на нових землях їм активно допомагали товариства опіки над емігрантами, які постали у 1924 р., (одне з них у Львові, а інше у Вінніпезі). Громадське самоврядування було однією з форм пристосування до нового способу життя в Канаді. Колишні військові не полишали ідеї боротьби за незалежність України і вже у 1928 р. стали створювати перші націоналістичні гуртки «Української стрілецької громади». Зразком для них слугувало таке ж громадське об'єднання в США. Основні пункти статуту організації наголошували: «1. З'єднати бувших членів української армії та її прихильників, що перебувають у Канаді, і яким дорога національна самостійна соборна українська держава...; 2. Дбати про добробут так членів, як і співгромадян домінії Канади українського походження і заохочувати їх до всього того, що цей добробут збільшає; 3. Плекати державну думку українського народу та традицію українського війська...; 4. Дбати про матеріальну піддержку українських інституцій і установ, які стремлять до збудування національної самостійної соборної української держави в історично-етнографічних межах української землі; 5. Дбати про

тілесне (фізичне) виховання і військово-знавче серед своїх членів як і співгромадян Канади українського походження; 6. Подавати точні вістки про дійовий стан на українських землях та про визвольні змагання українського народу; 7. Нести моральну й матеріальну поміч своїм членам» [49].

Українські націоналісти з повагою ставились до релігійних переконань своїх прибічників, хоча церква в діаспорі не завжди підтримувала їх діяльність. Часом греко-католицькі священники відмовляли їм в оренді церковних залів, свого часу дехто з них відмовився правити панахиду по загиблому Є. Коновальцю тощо. Інша частина греко-католицьких священників, іммігрантів міжвоєнного періоду, благословляла наміри націоналістів і допомагала на культурній та освітній ниві [395, р. 521–523].

Головами УСГ у міжвоєнний період були Є. Васишлишин, І. Гуляй, В. Гультай. За вінніпезькою групою, що її очолили Є. Васишлишин, І. Гуляй, Д. Герич, Й. Печенюк, І. Чайка та інші, почали формуватись стрілецькі гуртки в Йорктоні, Едмонтоні, Монреалі, а ще пізніше – в Торонто, Саскатуні, Садбері, Мус Джо, Віндзорі та інших місцевостях. Організація зростала з кожним роком, бо нові емігранти все прибували, а з ними й колишні комбатанти, найбільше з окупованих Польщею земель. Привозили вони з собою звістки про репресії окупаційних урядів в Україні та інші новини, що лише зміцнювали рішення колишніх вояків допомагати рідному народові на Батьківщині [295, с. 66]. З уваги на те, що багато громадян, які не служили в українському війську, бажали стати членами УСГ, на підставі статуту січових стрільців 5 лютого 1929 р. вони могли стати «членами-прихильниками». А за плідну працю для УСГ їм надавався статус дійсних членів [210, с. 20]. Напередодні Другої світової війни її членство нараховувало 700 осіб [408, р. 183].

З ініціативи Української стрілецької громади у 1928 р. постає Комітет оборони українських політичних в'язнів (далі – КОУПВ). Першою його акцією було віче протесту проти смертного вироку для В. Атаманчука й І. Вербицького, яких звинувачували у вбивстві польського шкільного куратора у Львові. УСГ надіслала петицію до канадського уряду, телеграми до польського президента І. Мосціцького, Ю. Пілсудського, до канадських представників у Лізі Націй і до Ліги Націй та урядів інших держав про перегляд рішення суду. Внаслідок цих дій смертний вирок було замінено на ув'язнення [282, с. 106]. Влітку 1930 р. КОУПВ виступав із запереченням смертного вироку Р. Біді, члену УВО, відповідальному за вибухи у Львові на ярмарку у вересні 1929 р. Комітет надіслав ноту протесту до Ліги Націй. Окремо свою ноту надіслав СУС, що черговий раз підтвердило роз'єднаність українського національно-патріотичного блоку організацій у Канаді [395, р. 414]. У 1931 р. рішення суду було змінено на 15 років ув'язнення. КОУПВ був представницькою установою, завданням якої було піклуватись тисячами

українських політичних ув'язнених у польських тюрмах. КОУПВ регулярно проводив збір коштів на їх правовий захист та політичну підтримку, відсилав меморандуми до урядів демократичних держав, домагаючись у них інтервенції у справі гуманного трактування політичного в'язня. Згодом організацію допомоги взяла на себе управа УСГ.

На той час у Західній Україні була значна кількість військових інвалідів, котрі не отримували інвалідної ренти, бо окупаційні режими сприймали їх як ворогів. Ними опікувалась українська спільнота й апелювала до своїх братів за океаном за допомогою. УСГ стала першою, що зайнялась цією справою, бо більшість покалічених були колишніми фронтовими побратимами її членів. Стараннями УСГ у Львові було побудовано репрезентативний Дім українських інвалідів [295, с. 66–67]. Як писав Т. Павличенко, «українським інвалідам відмовлено державної допомоги... Десять років аж до другої світової війни постійно збирались жертви на цю ціль... УНО морально і матеріально помагало «Просвіті» на Зах. Землях України, а теж тамошній «Рідній школі», що її польський окупант систематично винищував» [78, с. 22–23].

Після нечуваного погрому в Галичині, що ввійшов до історії під назвою «пацифікації», яка мала на меті зупинити український національний рух та революційну боротьбу УВО – ОУН проти Польщі, головна управа УСГ окремо від СУС, які не захотіли спільно подати меморандум і послали свою ноту протесту до Ліги Націй, написала меморандум до уряду Канади і прем'єра Р. Б. Беннета [184, с. 132]. Меморандум був виявом обурення на польські карні експедиції, що нищили українські культурні надбання, фізично катували селян та інтелігенцію. Його підписало багато товариств. На прохання головної управи УСГ тодішній посол до канадського парламенту М. Лучкович подав його на розгляд парламенту в Оттаві [210, с. 26–27] у червні 1931 р. Багато послів висловили своє обурення щодо бруталності польського уряду. Ці події знайшли відгук у пресі Канади та Англії і посприяли тому, що канадська громадськість почала більше цікавитися українською справою та краще розуміти своїх співгромадян-українців (з промови засновника і першого голови УСГ в Канаді Є. Василюшина, виголошеної на святі до 40-річчя УСГ в Торонто 14 квітня 1968 р. і надрукованої у «Новому шляху» 25 травня, 1 та 8 червня 1968 р.) [184, с. 132].

У відповідь на реакцію української громадськості в лютому 1931 р. Товариство польських ветеранів у Монреалі підготувало брошуру «Impartial opinion of British journalists on recent events in Poland», яку було роздано всім послам федерального парламенту. Видання містило передрук низки статей з лондонської газети «Times», що виправдовували політику польського уряду

в Західній Україні. Довідавшись про подання вищезгаданого меморандуму, поляки 20 квітня 1931 р. скликали протестаційне віче у Віндзорі, яке було зірване членами УСГ, СУС і Січової організації (останні, прибувши на захід, тупотіли ногами, співали «Не пора» тощо) [24, арк. 105–106, 131]. Загалом, незважаючи на всі потуги польської імміграції, канадські депутати підтримали українську сторону.

На потреби визвольної боротьби на Батьківщині в 1934 р. П. Штепою було запропоновано створити «одноцентровий» фонд, згодом перейменований на Український визвольний фонд. Суть його діяльності полягала у щоденному зборі коштів його членами у розмірі одного centa для допомоги націоналістичним угрупованням у «ріднім краю». Остаточно цей фонд оформився в 1935 р. Очолював його крайовий комітет з І. Гуляєм, а з 1938 р. – Т. Павличенком. «Члени-податківці» підписували заяву при вступі до фонду з такими словами: «Як свідомий член українського народу, хоч відділений далекими просторами від моєї Батьківщини, почуваю себе й надалі тісно зв'язаним з нею хотів би по можності моїх сил причинитися до визволення її з-під чужого ярма й неволі...» [261, с. 42–45]. Одноцентровий фонд також проводив незаплановані збори коштів відповідно до потреб націоналістичного руху. Наприклад, це були збори грошей під час жалоби за Є. Коновальцем, під час концерту на честь В. Біласа й Д. Данилишина, на допомогу Карпатській Україні тощо [9]. Перевірку пожертв організації з метою контролю передачі коштів на задекларовані цілі здійснював затверджений урядом «чартеровий» цебто дипломований книговод» [8, арк. 134].

Зі зростом можливостей і чисельності націоналістів з 1930 р. почали виходити місячник «Стрілецькі Вісті» та часопис «Новий шлях» (Едмонтон, з червня 1933 р. – Саскатун). У 1932 р. вони об'єднались. До цього члени УСГ друкували свої замітки в інших проукраїнських виданнях. Але коли «Український голос» (пресовий орган Союзу українців самостійників) оскаржив УВО, підозрюючи, що польські репресії в Галичині були принаймні частково спровоковані терористичною діяльністю УВО, то УСГ вирішила заснувати свою газету, щоб спростувати таку негативну рекламу, а також пропагувати ідеологію ОУН [230, с. 131]. «Новий шлях» розповсюджувався не лише в Канаді, а й по націоналістичних осередках у Європі й на 1937 р. мав 5 тис. тираж. Це високий показник, однак, як новіше видання, він значно поступався ліберальному «Українському голосу», що на 1930 р. мав 15 115 передплатників [395, р. 528, 395].

Українська стрілецька громада взаємодіяла з українським націоналістичним рухом поза межами Канади. Вона досить швидко зрозуміла, що при вирішенні питання української незалежності українці не можуть покладатися на будь-

яку міжнародну організацію, у тому числі Лігу Націй. А тому вона повинна сама допомагати реальній боротьбі, що вже підпільно ведеться на теренах Батьківщини («Новий шлях», Ч. 1, 30 жовтня 1930) [133, р. 59–60]. Засновники та лідери УСГ, такі як В. Коссар, І. Гуляй, Є. Васишин, Б. Зелений, В. Гультай і М. Шарик, були ще й членами УВО. А П. Штепа, будучи членом Ліги українських націоналістів, а згодом представником Організації українських націоналістів у Канаді, був також членом УСГ. Було встановлено контакти між штаб-квартирою УВО в Європі та виконавцем УСГ у Вінніпезі. Члени УСГ до травня 1929 р. продавали й розповсюджували бюлетень УВО «Сурма», щомісячний журнал націоналістів «Розбудова нації», а також фотографії бійців УВО, засуджених до ув'язнення в Польщі.

Більш активній діяльності січових стрільців сприяв візит 1929 р. до Канади полковника Є. Коновальця, голови підпільної Української військової організації, а згодом Організації українських націоналістів, що стимулював боротись до останнього за свободу України та її жителів. Цей візит планувався з метою знайти фінансову підтримку в емігрантів для новоствореної націоналістичної організації [293, с. 368–369]. У листі до В. Мартинця від 25 червня 1929 р. Є. Коновалець висловлював сподівання «Америку і Канаду зробити нашою фінансовою базою». Говорячи про Канаду, полковник також наголошував: «Головну увагу розуміється я присвятив Стрілецьким Громадам, бо це на мою думку одинокі організації, на які Спілка може тут опертися» [193, с. 375–376].

Доказом тісної співпраці з аналогічними товариствами за кордоном став з'їзд у січні 1931 р. у Вінніпезі, на якому формальним актом було закріплено входження канадських січових стрільців до великої родини українських націоналістів. У резолюції І. Гуляя говорилося: «Приймаємо в цілості ідеологію українських націоналістів. Ми, члени Української стрілецької громади, спираючися на ідеологію українських націоналістів, будемо вести наше діло згідно з їх програмою і тактикою, приміненою до канадських обставин» [261, с. 27–29]. У 1931 і 1937 рр. Канаду відвідав одностудець Є. Коновальця О. Сенік, а в 1932 р. – полковник Р. Сушко. Останній протягом 6 місяців об'їздив країну, готуючи українську діаспору до створення націоналістичної масової організації. Так спільними зусиллями ОУН і УСГ у Канаді постає Українське національне об'єднання. Нова організація поділяла ідеологію й тактику ОУН і до Другої світової війни збирала кошти для ОУН, особливо у кризові періоди [293, с. 373].

У липні 1932 р. заходами членів УСГ у діаспорі Канади постає Українське національне об'єднання з першими своїми відділами в Едмонтоні та Саскатуні. Причиною його створення стало бажання сформуванати загальнонаціоналістичну організацію, до якої б належали не тільки колишні фронтові ветерани, але

й ширший загал. УНО мало приймати до себе членів, не звертаючи увагу на їх віросповідання. Цей задум себе виправдав. Уже за перші два роки існування в УНО було 45 філій, невраховуючи жіночих і молодіжних відділів [295, с. 66–68]. Також УНО не складалось абсолютно з представників другої хвилі імміграції. Його перший голова О. Григорович прибув до Канади до початку Першої світової війни. Видатний член УНО, майбутній парламентарій А. Глинка належав до іммігрантів «піонерської доби» [408, р. 184.]. Такими були й В. Дорош, В. Купченко, С. Васкан, П. Хаба тощо [395, р. 510].

Як уже зазначалось, першим головою об'єднання українських націоналістів був О. Григорович, другим – М. Погорецький (1936–1937 рр.). Довгі роки очільником цієї організації був і В. Коссар (1937–1954 рр.) [219, с. 281–282]. Активну участь у роботі УНО в міжвоєнний період брали Д. Герич, В. Гультай, Т. Павличенко, В. Рурик, Є. Тарнавецький, В. Топольницький, М. Шарик, П. Шульга та інші [295, с. 69].

У 1934 р. відбулась перша крайова конференція Українського національного об'єднання в Саскатуні, який з 1933 р. став головним осередком УНО й куди була перенесена головна управа УСГ (до цього перебувала у Вінніпезі). Ця конференція організаційно оформила УНО на теренах Канади [219, с. 281–282].

Згідно зі статутом УНО ставило перед собою такі завдання: «1. Плекати дух єдності серед українців через усвідомлення спільності інтересів цілої нації; 2. Піднесення почуття громадської відповідальності серед нашого суспільства; 3. Піднесення його економічного добробуту шляхом поширення фахового знання...; 4. Усвідомлення своїх членів і ширшого загалу в справах політичних; 5. Заложення спортових організацій серед молоді в цілях її духовного і фізичного виховання» [82, с. 22].

Програмні засади УНО, викладені його прибічником Т. Павличенком у статті «Програма й тактика УНО» й надруковані у «Новому шляху» (офіційному органі УНО) 25 жовтня 1932 р., засвідчують бажання членства УНО об'єднати українців діаспори на ґрунті боротьби за визволення нації й підвищити їх громадську активність, знищити політичну та економічну «владу» ворога над Україною, підтримувати існуючі національно-патріотичні організації, «обминути всяку боротьбу з іншими українськими групами, що ведуть корисну національну роботу... Коли ж такі організації будуть уважати за свій «патріотичний» обов'язок виступати проти УНО, воно відбиватиме неточні закиди шляхом спростування, не входячи в заїдлі сварки, щоби не витрачати часу і енергії, яких так потрібно для поборювання зовнішнього ворога» [62, с. 14–16]. Такою була позиція членів УНО стосовно інших національно-патріотичних організацій у діаспорі.

Якщо говорити про націоналістичний рух у світі, то УНО певний час

висловлювало симпатії крайнім правим організаціям у Європі. Це було пов'язано з його вірою в те, що ворожі до більшовиків нацисти та фашисти зможуть змінити політичний порядок у Східній Європі. Часопис «Новий шлях» час від часу публікував позитивні відгуки про нові режими в Німеччині та Італії.

Націоналісти, як і інші представники громадських організацій діаспори, були зацікавлені у визнанні їх діяльності канадською владою. Членів УСГ, УНО та Молодих українських націоналістів (далі – МУН) заохочували поповнювати ряди канадської міліції, щоб вони не втрачали військових навиків. Протягом 30-х рр. колишні українські військові марширували пліч-о-пліч з Канадським легіоном під час урочистих церемоній, у тому числі 25-ї річниці коронації Георга V у травні 1936 р, коронації Георга VI у 1937 р. і королівського візиту у травні 1939 р. Участь у таких заходах підвищувала престиж УСГ у Канаді. Представники легіону, у свою чергу, були присутні на кількох урочистостях УСГ [395, р. 516, 534]. Таким чином, акції націоналістичних організацій не тільки дозволялись канадською владою, а й схвалювались як засіб боротьби з комуністичним рухом.

Національне об'єднання, як і його попередник – Стрілецька громада, переймалося становищем земляків в Україні. У часи голодомору 1932–1933 рр. воно долучалось до масових протестних віч у діаспорі, підтримувало резолюції на засудження голоду й політики більшовиків. Не раз на таких вічах траплялися сутички з комуністами. Широка акція на боротьбу з голодом в Україні була розвинена націоналістичним часописом «Новий шлях» [296, с. 45, 47]. Перше віче УНО було проведено в Едмонтоні у липні 1933 р. На ньому було прийнято резолюцію, що засуджувала політику СРСР. Місяцем пізніше з'їзд було проведено в Торонто, а у вересні 1933 р. – в Саскатуні [395, р. 525–526].

УНО видало іменем крайової екзекутиви, за підписами голови О. Григоровича та секретаря А. Глинки, два заклики: один з 3 жовтня – «Крайова екзекутива УНО кличе всіх до протестних акцій», а другий – з 14 листопада «Протестуймо проти винищення України Москвою: спішімо із поміччю голодуючій Україні» [296, с. 47, 107–108]. У закликах, сповнених драматизму та глибокого патріотизму, писалось: «Український народ! Твою Батьківщину розп'ято на хресті... Твої діти і матері, твої батьки і брати і сестри полишені повільно корчитися в муках голоду, божеволіють з надмірних терпінь і в божевільні доходять до людоїдства». УНО проголосило день 24 листопада «днем національної жалоби, молитви, посту... В день національної жалоби жодна українська душа, крім малих дітей, не сміє прийняти страви до уст... З днем одержання цього зазиву кожна околиця має скликати збори всіх українських мешканців спеціально в цій справі та обрати комітет помочі голодуючій Україні» [83, с. 1]. Кошти з їжі за той

день провід закликав передавати на пожертвування Українському Червоному Хресту для голодуючої України. Адреса для цих збірок містилася в Едмонтоні.

Заклики проти голодомору та польської окупаційної влади на Заході України звучали і на вічах Комітету українських політичних в'язнів у Едмонтоні, Вінніпезі, Монреалі, Торонто та ін. Цей комітет активно співпрацював зі стрілецькою громадою.

На сторінках часопису «Новий шлях» також публікувалась правдива інформація про терор і масові виселення українців з Кубані [266, с. 76].

У часи створення Карпатської України в 1938 р. націоналістичні організації не оминули цю подію своєю увагою. Так, у «Новому шляху» за 18 жовтня 1938 р. у статті «Українці на чужині й закарпатська справа» писалось: «Справу Закарпаття трактує... не як проблему частини української землі, а всієї! Домагання самовизначення Закарпаття – це сказання «а» української національно-державницької азбуки! Українці Закарпаття, а з ними весь український нарід, домагаються незалежності Закарпаття, щоб створити зав'язок незалежної соборної української держави!» [102, с. 4] На спільному вічі всіх націоналістичних організацій в Едмонтоні, а також Союзу українців самостійників, Братства українців католиків, Союзу гетьманців державників, що відбулось 13 листопада 1938 р., було сформовано комітет допомоги Карпатській Україні. Ним було вислано відозви до українських громадян не лише в Альберті, але також і в Британській Колумбії. Скликались віча не тільки в Едмонтоні, а й у інших місцевостях, заселених переважно українцями. Комітет відбув ряд засідань, зібрав більше 5000 доларів і переслав їх до А. Волошина [210, с. 74]. Підтвердженням передачі коштів від УНО на підтримку Карпатської України є листування УНО з Проводом українських націоналістів, де згадується про передачу останнім 1100 дол. «на поміч раненим січовикам і збігцям з Карп. України» [7, арк. 1].

У зв'язку з назриваючим черговим міжнародним конфліктом у червні 1939 р. В. Коссар написав листа до заступника державного секретаря із зовнішніх справ Канади О. Д. Скепона, переконуючи його, що незалежність України через її геополітичне положення є в інтересах Великобританії [145, р. 67–70].

УНО підтримувало контакти з аналогічними організаціями поза Канадою – Організацією державного відродження України у США (далі – ОДВУ), Організацією бувших українських вояків у Брюсселі, Українським національним об'єднанням у Парижі тощо [295, с. 68]. Так, коли 9 липня 1934 р. відбувся вже згаданий I крайовий з'їзд УНО в Саскатуні, на ньому був репрезентант від ОДВУ Є. Скоцко [10, арк. 1]. 30, 31 серпня і 1 вересня у Нью-Йорку пройшов I Всеамериканський конгрес українських націоналістів. У ньому брали участь і УНО, і УСГ з Канади [210, с. 52–53]. Звісно, найбільш тісні зв'язки були налагоджені з проводом Організації українських націоналістів.

Одним із головних завдань, які ставило перед собою УНО, було «співпрацювати із тими старокраєвими українськими національними організаціями, які ведуть безкомпромісову політичну, а в тому й підпільну революційну, боротьбу з окупантами українських земель за визволення й створення незалежної й соборної української держави» [61, с. 16]. Для зміцнення й поширення українського націоналістичного руху в діаспорі в 1935–1936 рр. до Канади приїздили генерали В. Курманович і М. Капустянський [295, с. 68]. М. Капустянський давав інтерв'ю для канадської преси, у яких говорив про можливість бунту українських військових у польській армії і майбутньої української національної революції в УСРР. Такі оптимістичні думки поширював і член ПУН О. Сенік, що вдруге відвідав Канаду весною–літом 1937 р. Головне, що хвилювало членів ОУН, щоб Західний світ не перешкодив їм у цій боротьбі [395, р. 533–534]. У липні 1938 р. святковий бенкет УНО відвідав генеральний консул Німеччини К. Г. Кропп [399, р. 263], що свідчило про намагання націоналістів з'ясувати ставлення керівництва Третього Рейху до українського питання.

УНО тісно співпрацювало з такими братніми організаціями в Канаді, як Українська стрілецька громада, Організація українок Канади ім. О. Басараб (далі – ОУК), МУН [219, с. 281–282]. Члени цих братніх організацій були одночасно і членами Українського національного об'єднання та брали участь у його з'їздах. Їх голови з 1936 р. входили до так званої «ширшої крайової екзекутиви УНО» [300, с. 26–27].

Об'єднання українок Канади вийшло з середовища УСГ та УНО. Початком згуртування жінок на націоналістичному ґрунті стали жіночі та дівочі відділи Української стрілецької громади. Жінки та дівчата брали участь у нарадах УСГ. Коли було створено Українське національне об'єднання, при ньому виникає товариство ім. О. Басараб. За словами голови ОУК І. Книш, «в міру того, як більшало число членок-прихильниць «Української стрілецької громади», як почали з них творитися дівочі й жіночі відділи УСГ, а ще більше після того, коли при новоствореній організації «Українське національне об'єднання» стали гуртуватися Жіночі товариства ім. Ольги Басараб, виявилась пекуча потреба створити організаційну надбудову для жіночих організаційних починів... На 1-й крайовій конференції УНО жіноцтва в Саскатуні, дня 28 липня 1934 р., схвалено низку резолюцій, що стали вихідною базою для дальшої організаційної діяльності жіноцтва», створено Центральну управу ОУК, уніфіковано товариство та складено спільний статут, який прийняли філії ОУК на своїх зборах [66, с. 44, 47]. Статут визначив ціль товариства: «... організаційно з'єднати українок Канади з метою взаємного самовиховання, як діяльних громадянок цього краю та відданих членів українського народу, готових всіляко допомагати визволитись з-під чужого панування» [248, с. 70].

Нову секцію жіночих товариств очолювали спочатку і чоловіки, і жінки: С. Бубнюк, К. Кравс, А. Павличенко, С. Романюк та І. Гуляй і М. Погорецький. Двоє останніх були тимчасовими представниками УНО, поки нова секція не мала свого статуту, а опорою для неї була крайова екзекутива УНО. Перше жіноче центральне управління складалося видатні діячки цього руху, такі як А. Павличенко (голова), А. Українець, С. Бубнюк, А. Романів, Ф. Коссар. Вони домагались самостійності секції жіноцтва і вже восени 1934 р. перейменували себе на Організацію українок Канади ім. Ольги Басараб. За п'ять років інтенсивної роботи ОУК нараховувала 33 відділи в шести провінціях Канади [295, с. 87–88]. Жінки висвітлювали свою діяльність і головні події в націоналістичному таборі на власній сторінці в офіційному органі УНО – «Новому шляху». Її редакторами в міжвоєнний період були А. Грещук-Павличенко та Р. Древняк-Ковальська.

Члени ОУК займалися економічними та культурно-просвітницькими питаннями діаспори. Вони організовували аматорські гуртки, ставили театральні вистави, утворювали хори, танцювальні групи, вечірні й суботні школи, святкували День матері та дні пам'яті Н. Кобринської, Лесі Українки та О. Басараб. Все це робилося для того, щоб запобігти асиміляції українців, у яких громадянська приналежність витісняла етнокультурну, і підтримувати в них почуття гордості за своє походження та запал боротьби за своє майбутнє.

Членкині ОУК активно займалися допомогівими акціями УНО та збирали кошти для політичних в'язнів, військових інвалідів, на Визвольний фонд, «рідну школу» [66, с. 50]. Це і було визначено у 2-х постановках статуту, доповненого на крайовій конференції ОУК 28 червня 1937 р.: «1. II. Розділ. Завдання ОУК: точка г) несення помочі українському націоналістичному Рухові, точка е) творення підвідділів Українського Червоного Хреста. 2. III. Розділ. Засоби: поширення ідеї Визвольного Фонду, влаштування підприємств і переводження збірок на ту ціль, плекання культу героїв і героїнь української нації, поборювання шкідливих і розкладових ідей». Жінки разом з УНО збирали гроші на Карпатську Україну («Новий шлях», 3 квітня 1939 р.) і долучилися до протестних віч у зв'язку з її окупацією [248, с. 70, 80].

Окрім допомогової діяльності, ОУК вело боротьбу з комуністичним рухом у Канаді. Один показовий випадок описав у своїх спогадах М. Шарик. Це було у період, коли комуністи звинуватили у смерті Є. Коновальця самих націоналістів. 3 червня 1938 р. вони хотіли провести з цього приводу віче, промовцем на якому мав бути І. Бойчук, член ЦК Комуністичної партії Канади, котрий планував «виголосить доклад, у якому докаже, що полковника Коновальця замордували самі українські націоналісти, які стоять на службі

німецьких капіталістів». Але промову так і не було виголошено через присутність українських націоналістів на цих зборах, які закінчились бійкою. До цього віча долучились і членкині Організації українок Канади ім. О. Басараб з їх головою О. Заяць: «І ось коли ситуація для чоловіків ставала гаряча... наші жінки ОУК зайняли передові «становища», вийшли перед своїх чоловіків... сипнули розпаленим і окровавленим комуністам сіллю у вічі, яку їм вдалося дістати з буфету... а чоловіки тим часом викінчили решту». З цього приводу відбувся навіть суд між двома організаціями, і націоналісти були змушені відшкодувати збитки через погром [205, с. 153–159, 161, 170].

ОУК підтримувала зв'язки з Союзом українок у Галичині. У 1937 р. члени товариства організували маніфестаційне віче проти польської сваволі й закриття польською владою Союзу українок, хоч останній за ідеологічним спрямуванням був ліберальним. Також ОУК налагоджувала контакти з американськими націоналістами й відсилала своїх делегаток на з'їзд «Українського золотого хреста» у вересні 1938 р. і з'їзд Організації державного відродження України влітку 1939 р. [248, с. 73–74].

Важливий внесок у спільну справу націоналістів української діаспори Канади зробило об'єднання МУН. Спершу вони оформились як Українська студентська національна організація в 1933 р., а потім, значно розширивши коло своїх прихильників, у 1934 р. змінили назву. Засновниками товариства були П. Юзик, А. Глинка, А. Головач, К. Магера. Крім них, в управі МУН перебували П. Савчук, І. Кішинський, А. Мисик-Вах та інші. Члени МУН розвивали українську культуру, освіту в діаспорі, займались радіо-телеграфічною школою в Торонто та льотною школою в Ошаві (з 1938 р.) [295, с. 93–94]. Більше 40 чоловік записалось на авіаційні уроки, що проводились Dufferin Flying Services інструктором капітаном Ф. Ф. Гіллісом і його асистентом авіатором П. Антенном (Петро Антохів) [395, р. 535].

Унаслідок нової, другої хвилі еміграції українців до Канади політичного характеру традиційний двоподіл канадських українців на католиків і православних помножився ще й на поділ на ідеологічні угруповання. Більшість із соціалістичної спільноти канадських українців, яка існувала перед Першою світовою війною, під впливом російської революції 1917 р. схилилась ще більше вліво, захопилась марксистсько-ленінськими ідеями й визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку за державу українського народу, а тим самим боротьбу за українську державність завершеною. Однак більшість канадських українців бачили в УСРР ніщо інше, як тільки нову форму поневолення українського народу й тому стояли на тому, що боротьба за власну національну державність не закінчена.

На жаль, ця більшість не була монолітною й поділялась не тільки на конфесійному ґрунті на православних і католиків, які між собою часто

ворогували; далі поділ йшов на республіканців-лібералів та монархістів-гетьманців, і ці два угруповання звинувачували одне одного за програш у визвольних змаганнях [224, с. 88]. Націоналісти також не приходили до домовленості з лібералами, хоча спочатку при постанні Української стрілецької громади вона досить активно співпрацювала з Союзом українців самостійників, що також прагнув незалежності України. Але невдовзі стало зрозуміло, що на додачу до релігійного фактора СУС і УСГ мали серйозні відмінності у поглядах щодо ідеологічної природи українського націоналізму, про що говорилось вище. СУС підтримував канадський демократичний процес, націоналісти ж схилились до авторитарного ладу, що зумовлювалось тогочасним становищем у «рідному краї». Січові стрільці суб'єктивно звинувачували прихильників лібералізму й монархізму за поразку Української революції 1917–1921 рр. [230, с. 127]. Націоналісти говорили, що ліберали не організували під час Першої світової війни українських військових частин в канадській армії й не вислали їх на Україну воювати за державність (дарма, що тоді про це не могло йти мови, оскільки український рух у Канаді на той час мав австрійську, отже ворожу репутацію, а Канада ще не створювала окремих національних військових формувань). Націоналісти закидали лібералам, наприклад Союзу українців самостійників, що той забагато часу й коштів віддає на утримання своїх інституцій у Канаді, а замало на український повстанський рух, до того ж постійно займається церковними справами, якими не відало пронаціоналістичне крило українських організацій. Вони називали самостійників патріотами «мейд ін Кенада» [95, с. 36–37]. Згідно зі словами редактора «Нового шляху» М. Погорецького, кожен, хто не приймав безкомпромісність націоналістичної позиції ОУН («одна країна, одна нація, один вождь»), був «хрунем». А українсько-канадську філософію СУС М. Погорецький висміював. Наприклад, він писав, що «патріотизм рутенсько-австро-угорської марки, хоч би й сканадіянізований і пристосований тут як «мейд ін Канада» явний завершений пострахом «детеншин кемпів» (таборів для інтернованих. – *О. Д.*) – це не дійсний патріотизм, а гидка, на жовто-блакитно помальована машкара, про яку в чесних українців тільки неприємні сподини остались» («Новий шлях», 25 вересня 1938 р.).

У статтях у тогочасній націоналістичній пресі простежувалось прихильне ставлення до зацікавлення гітлерівської Німеччини Україною. Зі свого боку, член-засновник СУС М. Стечишин засуджував будь-які прояви тоталітаризму й німецькі зв'язки ОУН і звинувачував УНО в поширенні антидемократичних настроїв. Такі розбіжності у поглядах виливались у справжнє протистояння між проукраїнськими організаціями. Ударом для ліберального табору став відхід одного з його лідерів-засновників В. Свистуна до УНО. Такий вчинок аргументувався бажанням більш радикальних дій у питанні української

незалежності [230, с. 133–135].

З цих суперечностей користувався блок комуністів, об'єднаних у Товаристві «Український робітничо-фермерський дім», який мав єдину визначену лінію політичної боротьби. Був він під одним організаційним проводом, який постійно перебував у Вінніпезі, а на місцях мав свої провінційні екзекутиви у Торонто, Монреалі, Едмонтоні, Ванкувері, Саскатуні, Ріджайні. В довголітньому проводі їх акцій стояла відома трійця: М. Попович (1890–1943), І. Навізівський (1888–1954) та М. Шатульський (1883–1952). Саме вони оформлювали в пресі політичну пропаганду, а на зібраннях угруповання – організаційну лінію політичної боротьби. Отже, на протигагу національно-патріотичному блоку, діяльність інтернаціонального була більш згуртована та налагоджена [297, с. 77–78].

У 1920-х рр. ТУРФДім широко використовував для маніпулювання канадськими українцями тимчасове культурне відродження УСРР, викликане політикою «українізації», граючи на патріотизмові наївних людей. Коли ж у 1930-ті рр. українці гинули на рідних землях від репресій та голоду, канадським комуністам хвалитись не було чим, тому вони стали використовувати велике безробіття в часи «економічної депресії» як інструмент у боротьбі з капіталізмом та націоналізмом [224, с. 88–89]. Але такі методи не впливали на зміну думки членів націоналістичних організацій.

Ось як один з передових членів прокомуністично налаштованого Товариства «Український робітничо-фермерський дім» П. Кравчук відгукувався про націоналістично спрямовані об'єднання: «Українські націоналісти намагалися на «стрілецькій славі» вийти на політичну арену. Вони почали створювати стрілецькі громади, до яких заманювали колишніх «усусусів». Рядові «усусуси», які групувались навколо українських робітничих домів, скликали масові віча; на них вони викривали злочини українських буржуазних націоналістів – отаманів, четарів, хорунжих, – які знущалися з «мужви», а тепер, опинившись за океаном, знову хочуть її взяти під свій контроль і нажитися на ній» [277, с. 101]. Ще в одній зі своїх розвідок автор продовжує попередню думку, наголошуючи, що українські націоналісти «гнали» на фронті простих солдат «гинути не за Україну і її народ, а за цісаря Франца-Йосифа I і кайзера Вільгельма, за свої шкурницькі інтереси. Рядові солдати Української галицької армії та Українських січових стрільців переконалися на власному досвіді, що українські буржуазні націоналісти служили кожному зустрічному імперіалістові за миску сочевиці, бо їм були чужі інтереси українського народу» [272, с. 213]. Як бачимо, ТУРФДім намагалось очорнити в очах рядових солдат, колишніх членів УГА та Українських січових стрільців (далі – УСС), своїх командирів, створити ілюзію відмінності їх поглядів і прихильності перших до діяльності так званих робітничих домів.

Комуністи скликали віча, під час яких закликали колишніх вояків творити «червоні» УСГ. Зі слів крайового організатора УНО М. Шарика, «навіть національно і політично свідомих, навіть колишніх старшин, як Ірчан і Сембай, підстаршин і стрільців, колишніх вояків наших армій (хоч тих в них було дуже мало) провід українських комуністів приміщував, за їхніми здібностями і знаннями, у своїх центральних установах і в пресі...» [204, с. 137]. На нашу думку, церобилося з метою внесення розладу й суперечностей у ряди стрілецької громади. Зі слів П. Кравчука впливало, що «українські ж буржуазні націоналісти виступали за війну. Вони говорили, що війна забезпечить «самостійність української держави», одверто покладали свої надії на німецький фашизм» [277, с. 25].

Національно-патріотичні та інтернаціональні організації українців у діаспорі відверто ворогували. Це проявлялось не тільки в публічних дискусіях та полеміці у пресі, а й у провокаціях на мітингах, справжніх погромах будинків товариств та бійках між їх членами. «До тієї міри знахабніли, що нападали на національні організації і побивали людей на вулицях», – згадував В. Пласконіс, член УНО [199, с. 206]. Про такі конфлікти писав у своїх спогадах і М. Шарик: «Вичитавши якоесь громадське оголошення, що там або десь інде мали відбутися збори, забава чи національне свято в котрійсь парафії, «Просвіті» чи «Народному домі», а головно в час віч, вони, розмістившись в стратегічних місцях, підносили крик, зчиняли бучу, а членів даної організації чи парафії, що пробували викинути напасників, часто побивали до крові» [204, с. 138]. Цього не заперечували й прихильники інтернаціональної ідеї. «В деяких містах тим доляровим патріотам дещо таки перепадало: бомбардували їх тухлими яйцями» [194, с. 101].

Націоналістичні організації в Канаді переймались не тільки питаннями національного розвитку, а й економічними. На засіданні членів УСГ у квітні 1929 р. під час дискусії щодо економічної кризи виникла ідея, запропонована В. Топольницьким, про заснування при стрілецькій громаді економічного комітету, який мав би сприяти розвитку кооперативів. До цього комітету увійшли І. Гуляй, В. Топольницький і Д. Герич. Уже в липні 1930 р. було сформовано першу стрілецьку кооперативу з питань видавництва книг та журналів з історії визвольного руху в Україні. З 1 січня 1931 р. вона стала діяти окремо від УСГ. Також члени націоналістичних організацій створювали приватні кооперативи з власної ініціативи. А В. Топольницький був ще й ініціатором заснування кредитної спілки в Саскатуні 1939 р. [329, с. 90–94]. Окрім книг, перший кооператив «Калина» продавав нитки, вишиті рушники, краватки, шерстяні килими, музичні інструменти із Західної України, портрети видатних українців, карти України, банкноти УНР, предмети з національною символікою: медальйони, поштові марки, листівки тощо [395, р. 515].

Націоналістичні організації займались також справами просвіти. Проводились платні військові курси УСГ для молоді, створювались відділи «Пласту». У своїх студіях член УСГ О. Брик згадує про видання власним коштом у Львові історії УСС та ідеологічні завдання націоналістичних організацій виховувати ідейних земляків для української визвольної справи. «Ми влаштували доповіді, вечерниці, вистави, концерти і всякі «оказії», щоб зібрати гроші і вислати в Україну на пекучі національні потреби» [183, с. 321–323]. При своїх відділах УНО також засновувало «рідні школи», де навчало учнів української мови, історії та культури. Для прикладу, список предметів у цих школах можна довідатись зі свідоцтва про її закінчення [12, арк. 1]. Члени націоналістичних об'єднань активно використовували у своїй роботі такий метод пропаганди, як читання лекцій на політичну тематику. У 1932 р. у м. Біенфейт УСГ організувало 3-місячний курс з української мови та літератури, історії, географії, аналізу сучасних політичних подій та ідеології українського націоналізму. У 1933 р. у Торонто члени УНО готували лекції з теорії ідеології націоналізму і поглядів Д. Донцова. У 1930-ті рр. цей напрям діяльності націоналістів продовжував розвиватись [395, р. 513].

Перед Другою світовою війною УНО мало понад 50 відділів у Канаді, УСГ – 19, ОУК – 33, МУН – 38 й Українська студентська націоналістична організація – 5 [295, с. 69]. На 1939 р. УСГ налічувала 600 членів, а УНО з братніми організаціями – близько 5000 [395, р. 513]. Як бачимо, з логічною послідовністю Українська стрілецька громада перероджувалась з вузького станового товариства колишніх українських військових у організацію, котра представляла ширші кола українців діаспори, що підтримували ідею націоналізму. Так почали створюватись жіночі відділи, потім з'явилися члени-прихильники і, насамкінець, з ініціативи членів УСГ було створено Українське національне об'єднання, а згодом при ньому молодіжну секцію. Головним завданням УСГ та УНО було не тільки об'єднати колишніх «стрільців», а й поширювати українську національну ідею серед громадськості Канади. Наступними завданнями для націоналістів стала організація акцій протесту проти польської політики на Західній Україні та допомога руху опору на теренах Батьківщини, воєнним інвалідам, жертвам політичних репресій. Для цього ними було створено спеціальні комітети, фонди зі збору коштів. Ще одним напрямом їх діяльності стала боротьба з комунізмом і радянською пропагандою. Націоналістичні організації виступали проти релігійних суперечностей і стояли за свободу вибору конфесії. Члени УНО та УСГ також займались економічними та культурно-просвітницькими питаннями в діаспорі. Вони організовували кооперативи, кредитні спілки, аматорські гуртки, ставили театральні вистави, утворювали хори, духові

оркестри, танцювальні групи, вечірні й суботні школи, вищі освітні курси, літні виховні табори для молоді. Все це робилось для того, щоб запобігти асиміляції українців місцевим населенням і підтримувати в них відчуття гордості за своє походження та запал боротьби за своє майбутнє.

Нова хвиля еміграції після Першої світової війни принесла зміни в громадське життя Канади. Серед політичних емігрантів міжвоєнного періоду до Канади прибули прибічники монархічних ідей П. Скоропадського, так звані гетьманці-державники. Завдяки їм у травні 1924 р. у Торонто постає Канадська організація січових стрільців, головним старшиною якої став В. Босий. Дозвіл на поширення своїх осередків вона отримала від канадської влади в грудні 1924 р. Її діяльність підтримувала греко-католицька церква. Про надання дозволу на функціонування клопотався єпископ Никита Будка, який дав своє благословення об'єднанню. Церква загалом поділяла консервативні погляди гетьманців, що визнавали її авторитет. Їх співпраця збільшила кількість парафій та зміцнила вплив греко-католицького духовенства [314, с. 224]. Це підтверджує у своїх спогадах голова крайової езекутиви Українського національного об'єднання М. Шарик: «Всі вони католики, як і саме велика частина католицького духовенства, були прогетьманського наставлення. Вони сильно сприяли гетьманцям, як і самому гетьманові Скоропадському», хоч він і був православним [206, с. 212].

Вагому роль у консервативному русі відіграла поїздка О. Назарука по Канаді. У 1922 р. було встановлено позику «Національної оборони», яку просив екзильний уряд Є. Петрушевича. Зібрати гроші в Канаді мав надзвичайний уповноважений О. Назарук. Перебуваючи в країні близько року, він успішно виконував це завдання, але порвав відносини з центром Петрушевича, який вже розпадався. Цьому деякою мірою посприяло активне листування з В. Липинським і, як наслідок, звернення О. Назарука до гетьманських ідей. Джерелом для вивчення цих подій є офіційне листування з урядом Є. Петрушевича і самим президентом, а також кореспонденція до В. Липинського. Ці листи відібрані, прокоментовані й видані О. Герусом [134]. Через вищесказане О. Назарук переїжджає до США і на початку 1924 р. завдяки йому січові організації у США визнають П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України. А вже 2 листопада 1924 р. в Детройті С. Гриневецьким та В. Босим було підписано Грамоту Злуки обох січових північноамериканських товариств з центром у Чикаго і головнокомандувачем С. Гриневецьким. Відтоді консервативне об'єднання в Канаді прийняло назву «Січова організація українців області Канади», а В. Босий стає головним обозним. Повний текст Грамоти Злуки розміщено у виданні «Канадська січ» за 7 березня 1925 р.

Не всі члени просвітницько-спортивних «Січей» початку 1920-х рр.

XX ст. схвально прийняли надання їх статусу політичного забарвлення, деякі з них навіть залишили товариство [212, с. 296]. Про їх заняття, вправи, виступи згадає вчитель при такому спортивному гуртку у Вінніпезі М. Кумка [192].

Отже, «Січ» сповідувала монархічні ідеї, у сфері політики тяжіла до консервативної партії та вважала визнання єдиного постійного глави держави запорукою припинення політичного хаосу серед українців. Вона мала на меті відновити на Батьківщині Українську гетьманську державу. Товариство формувало загони козаків, сотні на чолі з сотниками. Керівні інструкції організація отримувала від штабу П. Скоропадського у Берліні [314, с. 224]. «Січі» в Канаді функціонували за тим же принципом, що й галицькі «Січі», з яких вийшли УСС. Була це напіввійськова організація, члени якої дотримувались військової дисципліни, носили однострої, брали участь у канадських військових маневрах, мали свої літаки та льотні школи (точніше в США, оскільки в Канаді проходили лише дні авіації), йшли на службу до канадської армії та міліції [219, с. 280]. «Ціла І-ша сотня Січова в Торонті вступила до 15-тої полевой Батареї Канадійської Артилерії, 26 січовиків разом зі своїм Капеляном Всеч. о. А. Сарматюком присягли вірність Королеви... те саме зробила 16-а сотня січова у Вінніпегу, з котрої 9 членів разом з Головним Обозним вступили до Батальйону Вінніпегських Гренадирів», – говорилось у об'їзнику січової організації за 1929 р. [22, арк. 8].

Канадська організація січовиків мала також жіночі відділи і власний Червоний хрест, де члени жіночих відділів проходили свій «вишкіл», працюючи там як медсестри [219, с. 280]. У 1925 р. жіночий комітет видав відозву «До українського жіноцтва» із закликом створювати жіночі відділи при гетьманському об'єднанні [295, с. 62].

Гетьманці видавали власний орган «Пробій», пізніше – «Канадійську Січ». «Вони, – згадував М. Шарик, – також вели по своїх відділах виклади на тему державної охорони, обіцяючи своїм членам пости по жандармських станицях в Україні, коли там буде створена своя держава» [206, с. 214]. Як бачимо, метою «Січі» було ідеологічно-політичне та фізичне виховання молоді й дорослого населення в рамках військової дисципліни.

Провідними членами товариства були о. А. Сарматюк, М. Возьний, С. Ярема, о. Н. Дрогомирецький, І. Скалецький, С. Можевський, М. Гетьман та ін. Греко-католицьке періодичне видання «Канадійський українець», де гетьманці мали свою сторінку й редактором якого певний час був В. Босий, підтримувало цю організацію, пропагувало ідеї гетьманства й регулярно висвітлювало діяльність «Січі». В. Босий відзначає, як працював учителем української мови у католицькій колегії святого Йосифа в Йорктоні «за старанням наших священників» [15, арк. 49], де мав нагоду поширювати січовий рух на заході країни. Тому вже на кінець 1926 р. у Саскачевані

постає ряд січових осередків.

У 1927 р. обозна команда (керівництво) організації розміщувалась у Вінніпезі. До її складу входили відомі громадські діячі: І. Ісаїв, А. Загарійчук, о. Н. Бартман, Н. Данильченко, В. Дикий, Д. Ільчишин, В. Кисілевський та ін. [295, с. 60].

Січовики допомагали співвітчизникам в Україні. У 1927 р. через повінь у Галичині ними було створено Централю гетьманських Січей, що у співпраці з Руською греко-католицькою церквою в Канаді мала допомагати потерпілим від стихійного лиха [219, с. 280]. За три роки діяльності «Січі» створили свої осередки майже по всій Канаді. Так, на початку 1927 р. організація налічувала 21 сотню з понад 500 «козаками» [314, с. 224].

У грудні 1927 р. В. Босий, не дійшовши згоди з новими видавцем «Канадійського українця» Г. Курдидиком, який отримав часопис як заставу за несплачену позику єпископом Никитою Будкою, був змушений видавати з квітня 1928 р. власний орган «Канадійську Січ» (виходила до осені 1930 р.). Конфлікт між В. Босим і Г. Курдидиком не завершився втратою позицій в «Канадійському українці». Останній хотів усунути лідера січовиків з рядів громадських активістів. Він розпочав проти нього гоніння на сторінках своєї газети, називаючи В. Босого агентом польської таємної поліції на Західній Україні*. Конфлікт завершився довготривалим судовим процесом. У червні 1930 р. В. Босий був виправданий, а Г. Курдидик звинувачений в наклепі й оштрафований на 3000 дол. Однак репутацію очільника монархістів вдалось запламувати. В «Сурмі», органі УВО, піддали сумніву рішення суду [395, р. 340–345].

У 1929 р. товариство було перейменовано на Канадійську січову організацію. Згідно з новим статутом воно починає додатково виконувати допомогову функцію для членства. Січовики платили внески у розмірі 1 долара на місяць для чоловіків, 50 центів для жінок і 25 центів для дітей. Їх виплачували як страховку у разі смерті чи хвороби представника організації, а також використовували на її потреби [22, арк. 12, 14–15].

Того ж року сталась ще одна важлива подія – розрив між канадськими та американськими консерваторами через зазіхання С. Гриневецького на

* Ці чутки були не безпідставними. В. Босий свого часу побоювався, що за службу в УГА він може опинитись у таборі для військовополонених, і тому планував потрапити до штабу 6-ї дивізії армії УНР. Щоб отримати необхідні фальшиві документи, він зв'язався з 27-м відділом польської дефензиви (контррозвідки) у Львові, де обмовляв своїх побратимів з армії УНР, говорячи, що вони можуть перейти на сторону більшовиків [15, арк. 30–38]. «Я забезпечився добрими документами від Стембальського і мав одну легітимацію виставлену на назвисько «Дубовий», – зазначає В. Босий [Там само, арк. 38]. До честі В. Босого зауважимо, що налагодивши зв'язки з керівником 27-го відділу Стембальським, він не раз допомагав своїм побратимам у справі оформлення документів [Там само, арк. 41; див. 234].

автономію канадської «Січі». Конфлікт тривав не довго, і у 1930 р. зв'язки були поновлені. Однак В. Босий не зміг витримати шерегу численних негараздів. Новим керівником «Січі» став С. Можевський, а в 1932 р. – М. Гетьман [295, с. 61]. Пост С. Гриневецького зайняв О. Шаповал. Згадані проблеми позначились і на всій організації. Її членство з 1000 на кінець 1927 р. зменшилось до 876 у травні 1929 р. і влітку 1932 р. становило всього лиш 226 осіб (178 чоловіків і 48 жінок).

Також розладу відносинах назрів з греко-католицькою церквою. Січовики завжди допомагали у будівництві церков і часом сплачували їх борги. У 1930-ті рр. вони послабили своє втручання в релігійне життя й зосередились на суспільно-політичних питаннях [395, р. 346–347]. На нашу думку, це було пов'язано з нагальною потребою збільшити своє членство, і не тільки за рахунок греко-католиків.

Греко-католики ж вороже ставились до прихильності до православних мирян. Вони розраховували, що гетьманці будуть проповідувати їх віру. Греко-католицький едмонтонський часопис «Українські вісті» (з вересня 1928 до грудня 1929 р. був у власності «Січі» й називався «Західні вісті», змінив назву у 1932 р.) під редакцією В. Дикого публікував у переважній більшості статті про діяльність і проблеми, що турбували монархістів, і, незважаючи на прохання єпископа Василя Ладики, оминав релігійну тематику. Як результат, у 1934 р. «Українські вісті» відмовились бути речником гетьманців. Тому останні з 1934 р. стали видавати свій власний орган – «Український робітник» [395, р. 346–352].

Отже, через внутрішні та зовнішні конфлікти і труднощі вплив консерваторів на українську спільноту зменшується, також це було пов'язано з появою нових популярних серед діаспори організацій СУС та УНО й приходом нового єпископа Василя Ладики, котрий з 1930-х рр. почав відсторонятись від товариства (хоча греко-католики були багаторічними друзями монархістів), що вилилось у створення Братства українців католиків.

Поруч з проблемами організаційного характеру консерватори реагували на перебіг подій в Україні. У листопаді 1933 р. гетьманський центр у Берліні сформував Комітет допомоги голодуючим в Україні. А в січні 1934 р. постає канадська гілка комітету у Вінніпезі. Його члени збирали кошти на порятунок земляків з гірким розумінням, що радянські можновладці їх не приймуть [395, р. 355].

У 1934 р. «Січ» була реорганізована в Союз гетьманців державників. З 1934 р., як уже говорилось вище, офіційним органом союзу був «Український робітник» [314, с. 224]. Його редактором став головний обозний СГД М. Гетьман. З 11 листопада 1937-го по 10 січня 1938 р. основні центри консервативного руху Канади відвідав син П. Скоропадського Данило,

котрий ще 16 травня 1933 р. був визнаний своїм батьком як законний правонаступник і голова гетьманського руху. Греко-католицькі парафії, канадські гетьманські осередки організували йому гарний прийом. Д. Скоропадський виступив на урочистих прийомах у Канаді 41 раз [244]. У Торонто він мав ланч з мером Мідленда й полковником міліції О. Ш. Холлінреком, а також був запрошений на банкет Торонтської торгової палати. В Оттаві гетьманич мав аудієнцію з міністром юстиції Е. Лапойнтом, католицьким архієпископом Гійомом Форбсом, генерал-губернатором Канади Дж. Б. Твідсмуром. У Монреалі зустрічався з квебецькими провінційними міністрами, шефом поліції, мером Монреалю А. Рейно, а у Квебеці – з кардиналом Ж.-М.-Р. Віленевом. У Саскатуні концерт, організований на честь приїзду гетьманича діаспорними активістами, відвідав мер міста. Представники влади зустріли його і в Едмонтоні. У Вінніпезі збори для відзначення туру Д. Скоропадського відвідала дружина і діти прем'єра Манітоби Дж. Бракена [395, р. 361–365]. На нашу думку, такий вияв поваги до сина гетьмана Української Держави П. Скоропадського з боку канадських владних кіл означав не лише увагу до життя української діаспори, а й схвалення і визнання планів українців на відбудову власної державності.

Серед українців діаспори не тільки кола консерваторів були зацікавлені у приїзді гетьманича. Один з лідерів лібералів Ю. Стечишин та його однодумці відвідали приватно банкет на честь приїзду Д. Скоропадського у Саскатуні, після чого Ю. Стечишин запросив його на вечерю до Інституту ім. П. Могили. Члени СУС віддали шану гетьманичу і схвалили деякі аспекти гетьманської ідеології [395, р. 441].

Гетьманич досягнув угоди з канадським урядом про створення військових формувань з українців у резерві армії [218, с. 163]. Однак його приїзд не зміг підняти популярність СГД. Тому Союз продовжував залишатись нечисленним і, як наслідок, не мав достатнього впливу в діаспорі Канади.

Специфічним джерелом до історії гетьманського руху другої половини 1930-х рр. є комунікати, котрі видавались неперіодично вищим виконавчим органом гетьманського табору у зв'язку з певною знаменною подією, нагальною потребою оприлюднити офіційну позицію провідної установи. Групу комунікатів складають випуски, присвячені подорожі гетьманича Д. Скоропадського по українських осередках США та Канади у 1937–1938 рр. Це три комунікати пресового відділу гетьманської управи за жовтень-листопад 1937 р. обсягом від 6 до 14 сторінок кожний. У них подані повідомлення, передруковані з північноамериканських часописів «Наш стяг», «Українська зоря» й «Український робітник», про візит Д. Скоропадського до таких міст, як Оттава, Торонто тощо, зацитовано його промови під час цих візитів [270, с. 44–45].

У 1938 р. гетьманці надавали матеріальну допомогу Карпатській Україні [219, с. 280]. СГД не підтримував контакти з іншими українськими організаціями в Канаді. Це пояснювалось розбіжностями в їхній ідеології. Зрозумілою була ворожнеча комуністичного та монархічного таборів, у якій комуністи сприймали членів СГД за гітлерівських шпигунів. Оцінку консервативного руху в Канаді зробив у книзі «Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді» член комуністичного ТУРФДому П. Кравчук під псевдонімом Марко Терлиця [340]. Політична неприязнь мала місце і стосовно діяльності націоналістів. Причини відсутності дружніх зв'язків з гетьманцями член Українського національного об'єднання М. Шарик пояснює тим, що прихильники П. Скоропадського «у відреставровані монархістичного правління чи устрою та створенні заможної і безспірно правлячої аристократії, на плечах якої оперся б гетьман Монарх, вони бачили майбутнє щастя України... Стрільці ж опирали свій націоналістичний світогляд відносно України... боротися за Україну нову, модерну, народоправну, за Україну не соціалістичну, а націоналістичну, але Україну «без хлопа і пана» [206, с. 214–217]. У свою чергу, гетьманці були противниками ОУН та Є. Коновальця, з якими тісно співпрацювали УСГ та УНО. Оцінку консервативному рухові надав член ліберального об'єднання Союзу українців самостійників Ю. Стечишин: «Ця організація, як виходить з її назви, має головну ціль плекати монархістичну ідею, а зокрема ідею про створення української держави з гетьманом у проводі. Як теорія, це є дуже гарна, а навіть приваблива річ, і ми в Канаді не бачимо ніякої причини на те, щоб ворогувати з нею. Нам виглядає, що ціль цієї організації є занадто відсунена від дійсності» [95, с. 34]. Ю. Стечишин аргументує розходження між СУС та СГД не через монархічні ідеї гетьманців-державників, а через проголошення П. Скоропадським федерації України з Росією та прихильністю СГД до Німеччини. В. Бур'яник, також член СУС, пояснює протиріччя між ліберальними й консервативними організаціями в діаспорі Канади належністю членів СГД на 90% до українців-католиків, ієрархія яких ставить на меті навернення українців православних, якими були члени СУС, до католицизму після відновлення гетьманату [109, р. 23]. За таких обставин зв'язки монархістів з лібералами та націоналістами в діаспорі Канади не підтримувались.

Як би це дивно не звучало, однак гетьманським рухом у міжвоєнний період зацікавились робітничі кола діаспори. Альтернативним прикладом до комуністичних робітничих організацій була автономна в гетьманському рухові Організація українських робітників клясократів Канади з осередком у Торонто і пресовим органом «Український робітник». Згідно з її статутом, виданим у 1937 р., монархічне робітничє об'єднання включало у свої ряди тих, «що не хочуть бути безбатченками... що не мають Батьківщини, –

як їх учать і як їм вірити кажуть агенти жида Мордохая Маркса, з II-го III-го й IV-го Інтернаціоналів, – але вважають себе членами своєї нації й разом з іншими її трудовими клясами стремлять до відбудови національної Незалежної Української Держави» [90], виступало проти класової боротьби й інтернаціональної позиції марксистів-леніністів та заперечувало існування приватної власності. ОУРКК прагнула збудувати на українських землях «Клясократичну Трудову Монархію» на чолі з гетьманом з роду Скоропадських згідно з концепцією В. Липинського, викладеною в «Листах до братів-хліборобів». Ця консервативна організація співпрацювала з СГД, що призначав її керівництво, та Лігою клясократів Канади з Монреалю.

Таким чином, з початком другої хвилі еміграції українців до Канади змінюється картина громадського життя в діаспорі. Постають нові організації, серед них і такі, що стояли на консервативних засадах. Їх членами були гетьманці-державники, послідовники монархічної теорії В. Липинського, бажачі відреставрувати в незалежній Україні гетьманат на чолі з П. Скоропадським чи його нащадками. На початок Другої світової війни консервативний рух у Канаді все більше занепадав, кількість його учасників зменшувалась, а разом з цим знижувалась активна діяльність СГД. Це пояснювалось непопулярністю монархічних ідей серед українців, які не були їм притаманні, і відходом від гетьманців греко-католиків, що створили у 1932 р. власну організацію Братство українців католиків, яка з цього часу мала репрезентувати їх погляди.

За даними перепису 1931 р. в Канаді проживало 10 353 778 осіб. З них українцями записалось 225 113 осіб, у тому числі 160 557 осіб греко-католицького віросповідання і 55 386 осіб – православного. Решта українців діаспори належали до інших віровизнань. Переважаюча кількість греко-католиків спонукала до створення організації, яка мала формувати католицький світогляд [324, с. 52]. Папа Пій X проголосив, а Пій XI організаційно оформив «Католицьку акцію», що мала заохочувати парафіян брати участь у церковному житті через мирянські організації, базовані на ідеології «католицької акції». Такий рух був притаманний усім країнам, де діяла католицька церква [211, с. 157].

Правлячі кола греко-католицької церкви в Канаді, відійшовши від підтримки гетьманців-державників, вирішили сформувати власне товариство, що відстоювало б їх погляди перед громадськістю. Спершу у Канаді формується товариство з учителів, членів шкільних рад, священників тощо як реакція на прийняття правок до Саскачеванського шкільного акту в 1930 р., який забороняв релігійну символіку й носіння релігійного одягу в державних школах. Це товариство лягло в основу Братства українців католиків [395, р. 465–466], яке постало у грудні 1932 р. з ініціативи о. С. Семчука й

поставило своїм завданням об'єднання всіх українців греко-католиків Канади. Головою першої управи БУК у 1934 р. став Я. Стратійчук. На першому з'їзді було прочитано й затверджено статут братства, складений С. Семчуком, Ф. Мамчуром та М. Шкварком. Статут видано у «Бюлетні» БУК за січень 1933 р. [357, с. 54–55]. На його основі було вибудовано принципи братства: «а) Брацтво Українців Католиків Канади в першій мірі має за завдання зберігати і боронити права і закони Канади та цим робом бути як найбільше діяльним членом Канадійської нації. б) Брацтво Українців Католиків морально і матеріально допоможе родимцям у Старому Краю здобути державну самостійність і тому сприяє справі національного визволення України» [11, арк. 5]. У 1935 р. о. В. Кушнірем до статуту внесено зміни. У релігійній царині головною метою товариства було поширювати католицьку віру в українському обряді, разом зі священниками створювати парафії, будувати церкви, підтримувати церковні установи, організації тощо. У культурній сфері – засновувати й підтримувати українські школи, поширювати українську мову, літературу, музику, мистецтво, допомагати католицькій пресі. На полі суспільному – організовувати сиротинці, притулки, шпиталі, літні табори для молоді, молодіжні центри, проводити спортивні змагання тощо. До братства приймалися як чоловіки, так і жінки [211, с. 159, 161].

Прихильники БУК визнавали себе повноправними членами канадського суспільства, що не прагнуть повернення на батьківщину, і не суперечили рішенням канадського уряду. Так, о. С. Семчук писав у книзі «Братство українців католиків»: «Канада – це наша держава і все її є також нашим. Ми тут не засланці, ані сезонні робітники, котрих доля змусила шукати зарибків, чи прожитку, але господарі і власники країни. Тому її армія є нашою, її установи є нашими, її уряд є нашим урядом. Ми хочемо брати якнайживішу участь у всіх державних справах Канади...» [цит. за: 295, с. 71]. Навіть у гімні братства звучать такі слова: «БУК кличе нас до праці! Католики в похід! В Канаді й для Канади живе наш славний рід» [11, арк. 7].

При заснуванні передбачалось, що братство буде мати аполітичний характер. Але з часом воно стало прихильником консервативних ідей. Підтримував діяльність БУК католицький тижневик «Українські вісті», який виходив у Едмонтоні ще з 1930 р. і також відстоював ідеї гетьманців у діаспорі Канади [350, с. 69].

Відомості про ідеологію католицької організації можна прочитати в брошурах: «Ідеологія БУК», «Наше відношення до життєвих питань дня», «Програма» і у періодичних виданнях братства.

Через релігійно-громадський характер БУК його ідеї знайшли підтримку серед населення, що дало змогу організації протягом року поширити свою діяльність у Саскачевані, Альберті й Манітобі, а в 1934 р. і в Британській

Колумбії та Квебеці.

Перший відділ братства постає у січні 1933 р. у Бруно (Саскачеван). Вже в грудні 1933 р. воно нараховувало 17 відділів з 750 членами і близько 75 відділів з більше ніж 2500 членів у 1935 р. Напередодні Другої світової війни БУК мало 97 відділів разом з жіночими та молодіжними секціями з більше ніж 3000 членів, що вказувало на не надто стрімке зростання його прихильників. У 1938 р. центральне управління переміщується до Вінніпега [395, р. 469, 481].

Активними членами братства в міжвоєнний період були М. Білінський, М. і В. Гриневичі, Ф. Мамчур, Й. Топущак, О. Жеребко, Ф. Мазуркевич, Д. Кобринський, Д. Байда, Б. Корчинський, о. П. Сулятицький, о. В. Кушнір, о. А. Трух та ін. Підтримували братство отці редемптористи [357, с. 58] в Йорктоні.

З січня 1933 р. почав щомісяця виходити друкований орган братства «Бюлетень БУК» за підтримки ордену редемптористів в Йорктоні під редакцією о. С. Семчука, що мав збільшити кількість прихильників товариства. Перейменований у 1938 р. на «Будучність нації», він уже видається як двотижневик [314, с. 225]. Його співредактором стає о. В. Кушнір. Окрім цього, братство видавало брошури на релігійну тематику.

БУК активно діяло в культурно-освітній сфері. Ним створювались дитячі садки, «рідні школи», вечірні курси української мови для старших, начитувались лекції для бажаючих на релігійну, українознавчу та політичну тематику, проводились концерти, спортивні змагання, драматичні вистави, будувались церкви, народні доми тощо. У 1935 р. за ініціативи о. П. Сулятицького, о. П. Криворучка та учителя О. Прийми товариство відкриває бурсу ім. М. Шашкевича у Саскатуні для греко-католицьких студентів, що пізніше була реорганізована в Інститут імені А. Шептицького [295, с. 71].

Не так активно, та все ж таки братство реагувало на політичні події в Україні. У 1933 р. воно виступало проти більшовицького терору в Україні та голодомору.

Наприкінці 1934 р. діяльність товариства активізували нові члени – Д. Ільчишин, А. Загарійчук, які одночасно були членами СГД, та В. Кушнір. Щоб розширити коло свого впливу, католики намагались привернути на свою сторону робітників, які не вірили в комуністичні постулати, і створити Католицьку робітничу організацію. 30 серпня 1936 р. вони скликали масові збори католиків-робітників, що продовжували проводитись протягом 1936–1937 рр. На цих зборах вони пояснювали бачення комунізму та соціалізму у більшовиків, шкідливість радикальних та революційних рухів. Однак Католицька робітничка організація, що складалась в основному з кваліфікованих робітників, торговців, дрібних бізнесменів, не мала великої популярності

серед робітників діаспори. Її засадничі позиції та агітаційна діяльність були слабшими, ніж у ТУРФДома [395, р. 474–480].

Як говорилося вище, БУК нараховувало у своєму складі жіночі та молодіжні відділення. Перші католицькі жіночі організації формувались при парафіях, це були так звані сестринства, що ставили перед собою церковно-релігійні завдання. Характер жіночих об'єднань дещо змінюється у складі БУК, оскільки відтоді вони включаються в громадське життя діаспори. У жовтні 1938 р. було засновано товариство «Українське католицьке юнацтво» (далі – УКЮ). Його відділи ще раніше існували при БУК. Але з цього моменту воно набуло доміняльного статусу. Керівництво УКЮ розташовувалось у Вінніпезі, його капеланом був о. М. Горошко. Товариство мало свою сторінку в «Будучності нації». Його діяльність не відрізнялась від діяльності інших українських молодіжних організацій і полягала у проведенні концертів, театральних вистав, спортивних змагань, виступів, дебатів тощо [295, с. 83, 94].

Як бачимо, українська греко-католицька церква в Канаді також виступала формою самоорганізації та самоврядування в діаспорі. Вона несла свій вплив на утворення ряду громадських та освітніх інституцій, регламентувала спосіб життя українців у Канаді, обмежуючи контакти з представниками інших віросповідань, об'єднуючи під своїм дахом українців, а отже запобігаючи їх асиміляції. Греко-католики в діаспорі заснували Братство українців католиків, ідеологія якого базувалась, у першу чергу, на католицькому віросповіданні як провідному в житті українців. Його завданнями стали поширення релігійного виховання, освіти, української культури, звичаїв та традицій серед населення діаспори.

Таким чином, у міжвоєнному проукраїнському громадському русі в Канаді виявлялась й консервативна складова. За кількістю прибічників він поступався всім іншим рухам у діаспорі, що пояснювалось непопулярністю консервативних ідей в українській спільноті. Консервативний рух у Канаді був представлений Союзом гетьманців державників і Братством українців католиків. Певний час католики й гетьманці-державники досить активно співпрацювали, допоки перші не вирішили сформувати власне товариство – БУК. СГД сповідував монархічні ідеї В. Липинського, а БУК – постулати католицької віри. СГД тяжів до політичної сфери й поширював державницькі лозунги серед населення, БУК же більше займалось питаннями релігійної освіти й розвитком української культури. Обидві організації долучались до загальних акцій національно-патріотичного блоку на підтримку співвітчизників в Україні.

3. 4. Комуністичні та соціалістичні товариства українців у Канаді

Великої популярності в міжвоєнний період серед українців Канади набрав комуністичний рух. Цей рух у Канаді сягає ще 1907 р., коли утворилася українська секція Соціалістичної партії Канади зі своїм органом «Червоним прапором». У 1909 р. у Вінніпезі було засновано Федерацію українських соціал-демократів (далі – ФУСД), що увійшла до канадської Соціал-демократичної партії, яка утворилась після розколу Соціалістичної партії у 1911 р. У 1914 р. ФУСД була перейменована на Українську соціал-демократичну партію (далі – УСДП), котра налічувала 2 000 членів. На зміну «Червоному прапору» в 1909 р. приходять «Робочий народ», що вже очевидно підтримував комуністичну ідеологію [344, с. 79–80].

Під дією Жовтневої революції 1917 р. комуністичні осередки виникають по всьому світу як громадські гуртки, а по можливості й партії. Як бачимо, серед українців Канади ще до 1917 р. набув значного поширення соціалістичний рух, який був неоднорідний за своєю ідеологією. Одна частина його послідовників підтримувала марксистсько-ленінську ідеологію, а інша – стояла за незалежність України. Після жовтневих подій 1917 р. кількість прихильників більшовизму зростала, однак соціалістична меншість не приймала цю ідеологію, що викликало конфліктну ситуацію. «Гострою вона стала, – згадує член ТУРФДому й політбюро компартії Канади Т. Кобзей, – особливо тоді, коли в «Робочому народі», дня 22 грудня 1917 р., появилася стаття з нападом на Українську Центральну Раду... Проти цього наклепу про буржуазність УЦРади гостро виступили соціал-патріоти і газета «Робітниче слово» [190, с. 66, 71], які стають на підтримку УЦР. Чому ж ті, хто сумнівались у постулатах лєнінців, все-таки залишились у комуністичних лавах пояснює Т. Кобзей: «Я тоді, та й багато інших, таких як я, не знали, що в СРСР слова воля, демократія і т. д., мають зовсім інше значення, які вони мають у Канаді... Я вірив тоді, як то кажуть, на слово, аж доки не пройшов шлях досвіду таки між самими комуністами» [190, с. 94]. Цьому також допомагала більшовицька пропаганда й видання нелегальних комуністичних газет.

У 1918 р. діяльність Соціал-демократичної партії була заборонена, а «Робочий народ» закрито. Тим, хто належав до забороненої організації, загрожував штраф у розмірі 5 тис. доларів або ув'язнення на 5 років. До закінчення Першої світової війни заборонялось видавати газети, книги, проводити зібрання ворожими мовами (у тому числі й українською) [277, с. 81], через що виникає двомовна преса. 4 квітня 1919 р. розпорядження про двомовне видавництво газет та журналів було анульовано. Але перед друком кожен примірник нового випуску подавався до пресового цензора [59, с. 1].

Після славнозвісного робітничого страйку 1 травня – 26 червня 1919 р. у Вінніпезі (взяло участь 35 тис. робітників) консервативний уряд Канади посилив наступ на робітничий рух. Цьому посприяли заклики деяких з шовіністично налаштованих канадців і статті у пресі проти чужоземних робітників [272, с. 131–136]. Поліція влаштувала обшуки 30 квартир робітничих діячів, у тому числі й українських. Їх проводили не лише у Вінніпезі, а й по всій Канаді [273, с. 138–139]. Внаслідок страйку «будь-які соціалістичні книжки тоді було заборонено. Заборонено було також видавати соціалістичні українські газети. Як пізніше й дозволено, то всі статті мали бути перекладені на англійську мову. За соціалістичну пропаганду... карано тюрмою найменше рік, а в гіршім випадку навіть депортацією. Уряд, боячися більших розрухів, ухвалив на скору руку закон, на підставі якого можна було депортувати кожного робітника... за соціалістичну діяльність», – пише Т. Кобзей [190, с. 82]. Цим законом була 98 стаття Кримінального кодексу Канади, внесена одразу після страйку міністром юстиції А. Мейгеном і прийнята парламентом. Вона стосувалась заколотницької діяльності та змов. Згідно з законом за порушення цієї статті загрожувало до 20 років ув'язнення [181, р. 117–118]. Кількох заарештованих українських комуністів у травні 1919 р. було транспортовано до Капускасингського табору для інтернованих і виселено з країни [390, р. 21–22].

Страйк у Вінніпезі було придушено силою, серед потерпілих і вбитих були й українці. Зі слів Т. Кобзея ми бачимо, якою була внутрішня політика канадського уряду відносно комуністичного руху, велику частку якого складали саме українці.

Особливості депортації були прописані у 41-ій статті Імміграційного акта, за якою кожна особа, котра не мала громадянства Канади, могла бути депортована, якщо вона проповідувала заколот або належала до таємної організації, що намовляла населення проти уряду чи Конституції [103, р. 15–16]. Цю поправку було скасовано у 1928 р. [105, р. 131].

Однак, якими б не були заборони уряду, комуністичний рух у Канаді не припиняв існувати, а лише зміцнювався. Стимулом до цього були наслідки більшовицького перевороту та утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще 1 березня 1918 р. українські комуністи закладають Товаришення «Український робітничий дім» (далі – СУРД) у Вінніпезі, яке було культурно-просвітнім товариством і за своїм статутом мало допомагати фермерам та робітникам у Канаді й на Батьківщині. Частину його засновників склали члени УСДП, котрі стали прихильниками III Інтернаціоналу [295, с. 73]. Зрозуміло, що завдання товариства у статуті склались відповідно не тільки до бажань їх засновників, а й до вимог, продиктованих урядом Канади.

Засобом здійснення мети стоваришення стала культурно-освітня праця з проведенням публічних лекцій, концертів, театральних вистав, освітніх курсів, закладанням шкіл, бібліотек [190, с. 87–88], започаткуванням курсів для ліквідації неписьменності, утворенням драматичних гуртків, мандолінових оркестрів, хорів при робітничих домах і створення нових відділів товариства. Очевидно, що такі напрями діяльності СУРД подобались робітникам і фермерам Канади. Членами організації могли бути тільки робітники, а згодом і фермери, що сповідували комуністичні ідеї та були ворожими до капіталістичних партій і організацій. Статут товариства було прийнято на його першому з'їзді в січні 1920 р., після чого до нього почали долучатись поодинокі робітничі об'єднання («Злуча» з Торонто, «Самообразовання» з Едмонтону, «Дзвін» з Гамільтона, «Воля» з Монреалю тощо) [226, с. 42–43, 54–55]. Такі з'їзди проходили щороку.

Офіційним органом стоваришення у 1919 р. стала щотижнева газета «Українські робітничі вісті» з редактором Д. Лобаєм, що у 1920 р. виходить двічі на тиждень, у 1924 р. – тричі, а з 1935 р. – щодня і стає першою українською щоденною газетою в Канаді. У 1937 р. її перейменовують на «Народну газету» [412, р. 99], підкреслюючи цим самим її інтернаціональне, а не суто українське значення. Згідно з умовою урядового указу спершу вона друкувалась англійською та українською мовами, а з часом її було дозволено видавати лише українською. Після виходу Д. Лобая з рядів комуністів її редакторами стають М. Попович, М. Шатульський.

«Українські робітничі вісті» подавали розгорнуту інформацію про робітничі страйки, революційні бої трудящих у цілому світі, про протести й діяльність комуністів у Західній Україні, описували також життя, умови праці українців Канади, діяльність канадського «буржуазного» уряду. Газета вела вперту боротьбу з іншими українськими виданнями пронаціоналістичного змісту і таврувала їх як «ворогів українських трудящих, платних агентів буржуазії» [275, с. 80, 101, 182].

Через три роки після появи «Українських робітничих вістей» став виходити щомісячний журнал «Голос праці». Він містив статті про робітничий рух, популярні огляди з різних ділянок науки, вірші, оповідання з робітничого життя та реєстр найважливіших світових подій. Першим редактором був М. Попович. Для жінок з 1923 р. виходив «Голос робітниці». Замість «Голосу праці» й «Голосу робітниці» у 1924 р. став публікуватися журнал «Робітниця», а для молоді місячник «Світ молоді». У 1930 р. його було замінено на «Бойова молодь» (публікувався до 1932 р.). Для працівників у сфері сільського господарства виходило «Фермерське життя» під редакцією Д. Писташа та М. Сав'яка [295, с. 209–210].

Оскільки у 1920-ті рр. виникає багато фермерських об'єднань, комуністичний

провід на своєму п'ятому з'їзді у Вінніпезі в лютому 1924 р. вирішує змінити назву організації на Товариство «Український робітничо-фермерський дім» [220, с. 278], а його керівництво отримує назву Центрального виконавчого комітету, який складався з 5 членів [92, с. 7, 10]. Урядом Канади організацію з новою назвою легалізовано (тобто надано чартер) 21–24 жовтня 1924 р. [226, с. 77]. До ЦВК ТУРФДому входили Д. Лобай (секретар ЦВК до 1923 р.), М. Шатульський (секретар ЦВК з 1924 р.), Т. Кобзей, Т. Кульчицький, Я. Тимочек, Ю. Люльчак та інші.

Нова назва організації передбачала й видання нового статуту, що продовжував розвивати попередні завдання з відстоювання інтересів робітників та фермерів у Канаді, допомоги новоприбулим іммігрантам, розбудови освітніх закладів, бібліотек, створення спортивних гуртків тощо. Діяльність товариства згідно статуту мала виходити за межі Канади [92, с. 3–5].

У 1922 р. з ініціативи стоваришення засновано страхове Робітниче запомогове товариство (далі – РЗТ), що надавало грошову допомогу своїм членам у випадку смерті чи хвороби й долучалось до загальних акцій СУРД. Членський внесок становив 1 долар на місяць, а з початком Великої економічної депресії в Канаді було дозволено за бажанням зменшити внески до 50 і 25 центів [226, с. 154–155]. До складу товариства входили й російські, польські, фінські відділення тощо. Першим його головою був М. Попович. У 1933 р. РЗТ за даними М. Марунчака нараховувало більше 6000 членів [295, с. 74] (за О. Мартиновичем – 7 400 членів і 116 відділів уже в 1929 р.). З 1928 р. товариство піклувалось сиротинцем та будинком для людей похилого віку, який закrywся у середині 1930-х рр. внаслідок Великої депресії. Також воно передавало кошти на «Українські робітничі вісті», страйкові комітети та інші види діяльності СУРД. РЗТ долучилось до створення Робітничого та фермерського кооперативного товариства для торгівлі кам'яним вугіллям і лісом (з 1938 р. Народний кооператив) [395, р. 59, 250–251].

Досить швидко при «домах», що постають по всій Канаді, формуються жіночі та молодіжні секції. У 1923 р. на четвертому з'їзді об'єднання жіночі відділи при ньому утворили Секцію жінок-робітниць. За допомогою цих філій жінки прагнули задовольнити свої духовні та інтелектуальні потреби, відволіктися від важких емігрантських буднів. Були організовані школи, де жінки навчались писати й читати, бо значний відсоток серед них складала неграмотні. Це підтверджувала одна з членів «Стоваришення»: «Ми відкрили школу ліквідації неписьменності серед жінок. Жінки, які відвідували наші уроки, одержували велику користь, оскільки вони стали письменними... Заняття проходили у нас вдома, вечорами» [цит. за: 364, с. 78]. Жінки співали в хорах, грали в мандолінових оркестрах, брали участь в аматорських

виставах, намагаючись таким чином зберегти українську культуру і традиції в діаспорі.

Комуністки також боролись за загальні права жінок у Канаді, виступали проти гендерних дискримінацій, одні з перших відзначали Міжнародний жіночий день як вияв солідарності жінок усього світу в боротьбі за рівність прав із чоловіками [364, с. 78–81].

У той же час у лютому 1924 р. було сформовано Спілку української робітничої молоді, що в березні 1926 р. стала секцією ТУРФДому, а в липні 1937 р. – Федерацією канадсько-української молоді. У березні 1927 р. вони починають видавати свій друкований орган «Світ молоді» з редактором Мирославом Ірчаном. Кількість членів і відділів стоваришення з кожним роком усе збільшувалась [295, с. 73]. У 1930-ті рр. був пік популярності комуністичних ідей у діаспорі. Так, членство організації на 1931 р. становило понад 6500 осіб, об'єднаних у 116 загальних (чоловічих) (3563 особи), 50 жіночих (1438 осіб) та 55 молодіжних відділах (1640 осіб) [226, с. 132]. Згідно з цифрами, поданими О. Мартиновичем, на 1935 р. ТУРФДім разом із жіночою й молодіжною секціями нараховував 8838 осіб із 130 відділами, РЗТ – 4312 осіб, Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні (далі – ТОДОВИРНАЗУ) – 4610 осіб. [395, р. 303]. О. Войченко стверджує, що на 1939 р. кількість членів українських комуністичних товариств зросла до 10 000 [408, р. 180]. М. Царинник наводить інші показники, за якими у 1932 р. ТУРФДім і братні організації налічували 8080 осіб, а у 1938 р. – 15 000 осіб [369, р. 199]. Останню цифру зустрічаємо також у О. Потребенко [399, р. 261]. Культурно-освітня діяльність товариства була представлена 75 мандоліновими оркестрами та драматично-співочими гуртками, 75 робітничими будинками, 60 бібліотеками з близько 25 000 книг та більше ніж 50 школами з близько 2000 учнів на рік [295, с. 74]. Найбільше відділень товариство мало у великих містах та індустріальних центрах.

Ідеологія комуністів Канади не надто відрізнялась від більшовицької в СРСР. Вони раділи постанню цієї наддержави і призначеній «автономії» для України. Отже, українське національне питання вирішувалось шляхом утворення УСРР.

Члени цих товариств відходили від релігійних канонів. Як і більшовики, вони відзначали міжнародні робітничі свята з розряду Міжнародного жіночого дня, Дня Паризької комуні, 1 Травня, дня народження К. Маркса, дня Жовтневої революції, роковин смерті Володимира Леніна тощо [297, с. 62].

Одним з основних факторів, що впливав на ідеологію українських комуністів у діаспорі, була їх приналежність до Комуністичної партії Канади, заснованої у 1921 р. Цю тезу підтверджують слова члена КПК і ТУРФДому Д. Лобая: «Як засновано партію і вона почала розвиватися, її рука стала посягати

на ТУРФДім, а потім і на інші організації, що заіснували в УРДомах. Робила це при допомозі партійних членів, що були в проводі ТУРФДому... Що року відбувалися з'їзди ТУРФДому, а потім і інших організацій... І ось пару днів перед тими з'їздами завжди відбувалися тайні комуністичні наради делегатів... на яких вирішувано всі справи, що були на програмі з'їздів» [195, с. 750–751]. Окрім партійних членів ТУРФДому, на цих нарадах були представники Політичного комітету компартії. У різні роки такими були Дж. Макдональд, засновник КПК, її секретар М. Бюгей, С. Сміт, Сем Карр, секретар партії Т. Бак [195, с. 751].

Зі слів Т. Кобзея, багато членів ТУРФДому після агітацій проводу вступили до комуністичної партії й утворили українську секцію. Сама ж партія почала контролювати український робітничий рух. Одним зі способів було утворення з 5–10 осіб осередків при робітничих домах, так званих партфракцій, що мали поширювати комуністичні ідеї. Керівництво в цих товариствах призначалось партією. Під час виборів комуністи залишали списки своїх людей, які могли бути поповнені членами товариства. Не можна було викреслювати зі списку партійних. Провідними діячами у громадському комуністичному русі були М. Шатульський, Д. Лобай, М. Попович, І. Навізівський, Мирослав Ірчан та інші. Ще одним зі способів впливу КПК було поширення комуністичної нелегальної преси серед членства ТУРФДому, проведення ідеологічно-партійних курсів у Канаді, чим часто займались навчені перед цим у Москві «експерти» [190, с. 89].

Ці «експерти» через пресу та зібрання активно поширювали відомості про прогресивне життя в СРСР. У 1923 р. М. Шатульський був посланий на 4 місяці до УСРР для встановлення контактів з Комуністичною партією (більшовиків) України (далі – КП(б)У). Він поїздив по Москві, Ленінграду, Харкову, Києву, Одесі та Катеринославу й був прийнятий кількома представниками вищого партійного керівництва. Також М. Шатульський установив зв'язки з провідними українськими видавництвами та видавцями, що посилали свою продукцію до Канади. М. Попович здійснив свій візит до СРСР взимку 1926–1927 рр., був присутній на 17-му пленумі Комуністичного інтернаціоналу й домовився з редактором дніпропетровської «Зорі» Д. Ткачуком та журналістом з Харкова М. Биковцем, щоб вони стали радянськими кореспондентами у пресі ТУРФДому. І. Навізівський провів кілька місяців 1928 р. у УСРР, де відвідав українсько-канадську комуну в с. Мигаєво і 6-й конгрес Комінтерну. Як і його попередники, поспілкувався з партійними діячами, а також отримав копії українських радянських фільмів для показу в Канаді. Не тільки чоловіки, а й жінки мали змогу «познайомитись» з радянською дійсністю. Улітку 1930 р. канадська жіноча делегація, до складу якої входила представниця ТУРФДому з Едмонтон А. Зен, побувала у СРСР [395, р. 255–256, 287].

І. Гладун у 1931–1932 рр. мав змогу відвідати кілька виправно-трудових таборів, україно-канадську робітничу комуну біля Криворіжжя й відкрити для себе реалії радянщини. У квітні-травні 1931 р. І. Навізівський очолив делегацію канадських українців у Москві. Вони мали приватну зустріч з наркомом освіти УСРР М. Скрипником. Делегація відвідувала фабрики, колгоспи, наукові інститути, школи та театри. Після приїзду з СРСР комуністи провели ряд агітаційних масових зустрічей українських робітників з її представниками. Один з інформаторів шеф-констебля поліції Торонто Д. Дрейпера, член КПК, мав закриту зустріч з І. Навізівським, після якої отримав відомості, що перша п'ятирічка на грані колапсу і що Радянський Союз планує передати 175 000 дол. на зміцнення комуністичного руху в Канаді (з таємного листа Д. Дрейпера до комісара (тобто голови) поліції провінції Онтаріо В. С. Вільямса від 11 липня 1931 р.) [369, р. 192–196]. За словами І. Навізівського 15–20 % населення УСРР жило добре, 25 % – погано, 40 % – майже голодувало, 5 % – помирало від голоду [395, р. 288].

Отже, провід ТУРФДому складався переважно з членів комуністичної партії. Дехто з них навіть були її засновниками.

На 1929 р. з 5000 членів ТУРФДому 400 було одночасно членами КПК [164, р. 56].

Метою партії було організувати робітників і фермерів у спілки, а через них викликати страйки, заворушення, саботажі тощо, повалити уряд і встановити комуністичну владу [220, с. 278]. До акцій КПК долучались представники українських громадських організацій.

У перші роки діяльності партії українці користувались автономією всередині партії. На V конгресі Комінтерну влітку 1924 р. було проголошено курс на партійну централізацію. У Канаді це означало трансформацію етнічних комуністичних груп, позбавлення їх автономії, переорієнтацію їх роботи з культурно-просвітнього на політичний та економічний напрямки. Це згодом значно погіршило стосунки між КПК і ТУРФДомом. Дж. Макдональд не схвалював цього курсу й розумів важливість етнічних груп у комуністичному русі Канади, тому досить поверхово підійшов до його втілення [395, р. 264–268].

У 1928 р. Т. Бак поширив наклеп, що вищі освітні курси ТУРФДому у Вінніпезі, які перебували під опікою М. Поповича та Мирослава Ірчана, не відрізняються від буржуазних шкіл. 24 травня 1928 р. студенти курсів надіслали лист з протестом до ЦВК КПК, підписаний 52 вихованцями з 56. Однак ЦВК КПК передав суть наклепу на VI конгрес Комінтерну в Москві та вказав, що має плани демонтувати центральне управління ТУРФДому, понизити його відділи до статусу локальних клубів під контролем ЦВК. У відповідь українські комуністи приготували свою декларацію й

делегували І. Навізівського. Декларація спростовувала звинувачення, зроблені КПК, наголошувала на внеску українських комуністів у виховання пролетарської свідомості серед неосвічених українських робітників і у боротьбі з українськими «націоналістами» в Канаді, звинувачувала лідерів КПК у бездіяльності, упередженому ставленні до українців (незважаючи на попередження українців, Т. Бак не розпізнав таємного агента РСМР Дж. Ессельвейна; також КПК блокувала переобрання єдиного комуніста члена муніципалітету В. Колісника) [396, р. 351–352, 355–357]. Комінтерн доручив вирішити цей конфлікт спеціальним комінтернівським комісіям. Це підтверджувало невизначеність становища українських громадських комуністичних організацій у Канаді.

Ситуація з автономією ТУРФДому змінюється на VI конгресі Комінтерну в Москві в липні 1928 р., на якому було визначено новий курс Комінтерну, спрямований на комуністичну революцію й класову боротьбу, що мав стати знаряддям радянської зовнішньої політики [292, с. 272]. Світові комуністичні партії мали відмежуватись від профспілок та «прогресивних» партій, якщо вони не підтримують революційний курс, знищити ілюзії у робітників про можливість реформ, приготуватись до революційної боротьби і захисту СРСР. Дж. Макдональд знову ж таки не підтримував цього курсу і не хотів розривати з соціал-демократами і некомуністичними лівими. Однак на протипагу йому сформувалась партійна опозиція Т. Бака та С. Сміта [395, р. 267–269].

Процес вирішення становища ТУРФДому був затянутий через міжфракційну боротьбу в КПК між більшістю Дж. Макдональда й меншістю Бака-Сміта. Здобувши перевагу на пленумі ЦВК КПК влітку 1929 р., Т. Бак стає генеральним секретарем. З його вказівки М. Попович перестає бути членом Політбюро, а партія розширює контроль над ТУРФДомом і братніми організаціями. М. Попович виступав проти розширення цього контролю [292, с. 273–274]. Джерелом до вивчення цих процесів в українському комуністичному блоці є його лист до однопартійців, опрацьований і виданий А. Макухом, де М. Попович говорить про «нахабну, брехливу, подлу кампанію Бака-Сміта» і про ситуацію, яка «вимагає того, щоб ми могли порозумітися, що робити, щоб рятувати вплив партії в наших організаціях і між українськими робітниками» [73, с. 272–276].

У 1930 р. з КПК було виключено опозиціонера новому керівництву І. Стокалюка та його прибічників. Українці найняли його як вчителя до вищих освітніх курсів ТУРФДому. У грудні 1930 р. Комінтерн виніс свій вердикт у справі конфлікту в канадському комуністичному русі, де зайняв позицію Т. Бака [395, р. 270–271].

Як бачимо, у період Великої економічної депресії тиск компартії на

ТУРФДім ще більш посилюється. Був час, коли вона хотіла взяти під свій контроль фінанси громадських інтернаціональних об'єднань. Однак таким зазіханням запобіг Т. Кобзей. У лютому 1930 р. на XI з'їзді товариства члени партії стали наголошувати на важливості участі організації в «революційній класовій боротьбі», а не культурно-освітній діяльності. Було вирішено проводити курс «політичної грамоти» з вивчення ідеології марксизму-ленінізму. Отже, він мав виховувати не вчителів, а політичних агітаторів [190, с. 122, 128–129]. Зі слів Т. Кобзея, політбюро компартії отримувало гроші з Москви на підтримку її діяльності, а ТУРФДім – ні. Тому можна стверджувати, що ТУРФДім певною мірою був фінансово незалежним. На наступних з'їздах керівництво об'єднання почало закликати до революції та створення Радянської Канади [191, с. 28, 68]. Цей факт підтверджує і М. Шарик, коли в час економічної кризи комуністи заохочували робітників та фермерів «встановити комуністичну, «радянську» владу в Канаді. Владу, яка «віддасть» усе фермерське фермерам, а фабрики і індустрію робітникам» [206, с. 244].

Наприклад, Д. Лобай наводить цитату з промови Сема Карра на XII з'їзді ТУРФДому у 1931 р.: «Вже недалеко той день, коли під проводом КПК... ми візьмемо владу в свої руки... Всі наші робітничі організації приймають заклик до світової революції і стають під провід компартії, щоб знищити цей капіталістичний лад» [195, с. 755]. Цей заклик був схвалений жіночою секцією та іншими структурними підрозділами ТУРФДому [412, р. 104]. У 1931 р. до Канади нелегально прибув більшовицький комісар П. Михайленко, який був представником Комінтерну і мав налаштовувати українські робітничі громадські організації на класову боротьбу [191, с. 21].

У період економічної кризи відомі такі акції комуністичної партії, як «голодові походи» на Едмонтон і Вінніпег із закликами до уряду відстрочити виплати боргів, підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, усунути масове безробіття; збори підписів під петицією до прем'єр-міністра з вимогами надання роботи чи повного утримання; «голодовий похід» на Оттаву, захоплення державного допомогового бюро, потягів; страйки, сутички з поліцією. Під час страйків «агенти СРСР» вимагали від канадського уряду проводити торгівлю з Радянським Союзом і налагодити з ним дипломатичні відносини, що мало допомогти вийти з кризи [220, с. 279].

Як наслідок, організовані комуністами робітничі заворушення призвели до того, що у 1931 р. у Торонто відбувся судовий процес. На ньому комуністів, серед яких були і члени ТУРФДому М. Попович та І. Бойчук, згідно з 98 статтею Кримінального кодексу звинуватили в заколоті та змові й засудили до 5 років ув'язнення (з місць позбавлення волі вони повернулись у 1934 р. – *О. Д.*). На процесі комуністичну партію було визнано нелегальною, а участь у ній злочинном. Після цього поліція час від часу проводила обшуки

в робітничих домах і їх видавництвах з метою контролювати ситуацію [365, р. 279]. Пізніше, у червні 1936 р., 98 статтю Кримінального кодексу було скасовано прем'єром В. Л. Маккензі Кінгом як таку, що суперечить демократії, що, як результат, легалізувало діяльність комуністичної партії [271, с. 36].

Окрім цього гучного процесу, наслідком травневих демонстрацій був арешт членів молодіжної секції ТУРФДому в 1930 р. у Порт-Артурі. Вони провели кілька місяців у тюрмі. Деякі мітинги, окрім арештів, завершувались кровопролиттям. 29 вересня 1931 р. ТУРФДім спільно з Профспілкою гірників Канади (Mine workers' union of Canada) та Лігою робітничої єдності провели парад у містечку Естеван, незважаючи на те, що міська рада заборонила його. Внаслідок, парад був розігнаний поліцією, 3 демонстрантів (з них двоє українців – М. Нарган і Ю. Гришко) загинуло, 12 було поранено. Після «голодового походу» на Едмонтон 1932 р. одному з членів ТУРФДому А. Войтишину присудили кілька місяців важких виправних робіт. Деякі страйки навпаки закінчувались позитивно. З кінця 1933 р. і до березня 1934 р. страйкували фермери містечка Мирнам. Це було пов'язано з несправедливою оцінкою зерна на продаж, як другосортного, а не першосортного. Українські страйкарі відмовились постачати зерно до встановлення справедливості. У страйковий комітет увійшли ліві, праві й центристські сили. Зернові компанії погодилися змінити агентів у Мирнамі, чим частково виконали вимоги фермерів. Деякі громадські заворушення призвели до депортацій [395, р. 276–280]. У травні 1932 р. було депортовано працівника друкарні видавництва ТУРФДому Д. Хоміцького та ректора Студентського інституту ТУРФДому в Едмонтоні І. Сембая відповідно до 41 статті Імміграційного акту * [226, с. 136].

Як бачимо, у час Великої економічної депресії комуністи особливо

* Королівська канадська кінна поліція напередодні 1 Травня 1932 р. провела арешти учасників робітничо-фермерського руху за донесеннями своїх таємних агентів у ТУРФДомі. Вона заарештувала І. Сембая і тримала рік у в'язниці Галіфаксу, оскільки у цей час велась підготовка його відправлення до СРСР як політв'язня. У 1933 р. І. Сембай з дружиною і донькою отримали дозвіл на поселення в Радянському Союзі. У Москві ними опікувалась Міжнародна організація допомоги революціонерам. Невдовзі родина переїхала до Харкова. З 1 жовтня 1933 р. І. Сембай став працювати в місцевому університеті. Після арешту 15 січня 1934 р. він до 28 квітня 1934 р. перебував у тюрмі Харківського ОДПУ. «Трійка» засудила І. Сембая до 5 років ув'язнення в концентраційному таборі в Астрахані. Дружина отримала сповіщення про його смерть, яка настала 14 червня 1934 р. через 6 тижнів перебування у таборі. Згідно з таємним актом Астраханського ОДПУ діаспорного комуніста було вбито бандитами, котрі на зворотньому шляху відібрали у нього корову, куплену для табору [70, с. 5–6]. Враховуючи суворість табірної режиму й можливість утечі, таке пояснення виглядає малопереконливим. На нашу думку, швидше за все він був розстріляний ще у Харкові.

активізувались, на що відреагував уряд Канади. Шеф поліції Д. Дрейпер встановлював особливі едикти, якими заборонялось робітникам збиратись на мітинги на публічних площах, на роздоріжжях і в парках, влаштовувати демонстрації. Ці едикти стосувались і представників Українського робітничого дому.

У липні 1935 р. VII конгрес Комінтерну знову змінив свій курс і підтримав об'єднаний фронт усіх робітничих і «прогресивних» партій, що готові боротися з фашизмом. КПК стала більш відкритою до пошуку нових альянсів. Ще в кінці 1934 р. вона створила Канадську лігу проти війни і фашизму, наступницею якої у 1937 р. стала Канадська ліга за мир і демократію. Аналогічно після VII конгресу Комінтерну члени ТУРФДому намагались побудувати «Об'єднаний фронт українців у Канаді». У липні 1936 р. вони навіть домовилися з греко-католицьким священником у Ванкувері, консерватором М. Бартманом, щоб він поділився своїми ідеями про створення Всеукраїнськоканадського конгресу на зібранні робітників, спонсорованому ТУРФДомом. Голови греко-католицької церкви засудили дії М. Бартмана. У вересні 1938 р. ТУРФДім опублікував відозви у пресі до некомуністичних громадських організацій із закликом до спільного протесту проти переслідувань українців у Польщі [395, р. 297–299, 301].

У березні 1937 р. провінційний уряд М. Дюплесі у Квебеку прийняв так званий «закон колодки». Діючи на основі закону, поліція напала на приміщення робітничих організацій, у тому числі й ТУРФДому, забороняла їм влаштовувати збори, мітинги, демонстрації, закривала монреальські холи ТУРФДому. Українські інтернаціональні громадські об'єднання з цього приводу посилали резолюції та петиції до уряду провінції з вимогами скасувати закон [272, с. 167, 199, 271, 273]. А в 1940 р. уряд Канади закрив усі прокомуністичні організації й товариства, а також їх пресу [220, с. 285]. Це було пов'язано з виступом комуністів проти вступу Канади до антигітлерівської коаліції, оскільки на той час у СРСР діяв договір з Німеччиною про ненапад [287, с. 147].

Як уже зазначалось, українські комуністи в Канаді утворили Українську секцію Комуністичної партії Канади та деякий час видавали нелегальний «Бюлетень Української секції Комуністичної партії Канади». Вони створюють ряд організацій, що були підпорядковані централі партії [220, с. 280]. Загалом, на 1929 р. Комуністична партія Канади нараховувала 18 тис. членів (зі звіту для Комінтерну), з яких 95 % склали фіни, українці та євреї [190, с. 134–135].

Творцями й популяризаторами ідей ТУРФДому були М. Попович, І. Навізівський та М. Шатульський. Вони писали пропагандистські тексти для преси й організаційних з'їздів, відстоювали доцільність і необхідність комуністичного устрою в Україні та Канаді. Отже, пропаганда була одним

із напрямів діяльності українських комуністів у Канаді в міжвоєнний період.

Ідеологічною зброєю комуністів насамперед була преса. Так, на сторінках комуністичних часописів «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя», «Голос робітниці» (згодом «Робітниця») публікувались статті про події в СРСР, вчення К. Маркса, Володимира Леніна, світовий комуністичний рух. Окремо на цю тематику виходили також брошури. 19 лютого 1921 р. офіційний орган СУРД надрукував текст «Договору між РСФРР і УСРР» [56, с. 3].

Вже на 1929 р. тираж «Українських робітничих вістей» становив 10 000 примірників, «Фермерського життя» – 6000, «Робітниця» – 6800, «Світу молоді» – 3700. У лютому 1929 р. при ТУРФДомі діяло 60 бібліотек з 13 327 книгами [395, р. 253– 254].

Ідеологію товариства можна вивчити також за виданнями його членів, що висвітлюють історію та напрями діяльності організації, ставлення прихильників комунізму до інших громадських об'єднань у діаспорі, оцінку ними ситуації в Україні. Такими роботами є твори М. Шатульського під псевдонімом Матвій Волинець «Жовтоблакитна доларохапна презва» (подано критику місії української діаспори Канади на мирну конференцію, «позичок» на ЗУНР, українську революцію тощо), «П'ятнадцять років ТУРФДім» (викладено систематизовану історію ТУРФДому і братніх інституцій), брошури «Робітник і фермер», «Обвинувачуємо вбивць Коновальця», «Німецьке чудо в Карпатах» тощо; книга П. Кравчука під псевдонімом Марко Терлиця «Правнуки погані» (з критикою національно-патріотичних організацій).

Член націоналістичної організації Українського національного об'єднання М. Шарик згадує, як комуністи видавали соціально-психологічні та пропагандистські твори, зокрема «Хіба режуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Родина Щіткарів» Мирослава Ірчана тощо [206, с. 57], з метою повернути на свій бік промислове та сільськогосподарське населення діаспори.

У час, коли національно-патріотичні організації Канади активно боролись і збирали кошти на перемогу Української революції, комуністи посприяли створенню у 1920 р. на чолі з М. Поповичем Комітету медичної допомоги Радянській Росії і Радянській Україні [297, с. 59]. Вони майже в кожному числі «Українських Робітничих вістей» закликали українських робітників і фермерів «не дати ані цента торговцям так званою «українською справою»; скликали в діаспорі робітничі мітинги, на яких протестували проти збору грошей на допомогу національно-визвольному рухові на Батьківщині. Окрім того, вони саботували віча проукраїнських товариств, прикладом чого є збори 7 серпня 1921 р. у Вінніпезі [225, с. 91, 194].

У період громадянської війни комуністичні осередки в Канаді збирали

кошти на медикаменти Червоній армії, проводили мітинги за припинення іноземної інтервенції, учасником якої була і Канада. Коли на початку 1920-х рр. у СРСР був голод, українці-комуністи створили Комітет несення допомоги голодуючим, що зібрав 65 тис. доларів на допомогу своїм співвітчизникам і одночасно голодуючим Поволжя. За кращого економічного становища комуністи Канади створювали спеціальні товариства для збору матеріальних ресурсів для придбання сільськогосподарської техніки та інших машин, а також заради підготовки спеціалістів у агросфері, які готові були повернутись на Батьківщину й розбудувувати її господарство [265, с. 96–97]. Вони вивчали будівельну справу, керування трактором та автомобілем, слюсарську й ковальську роботу. Такі гуртки існували у Вінніпезі та Монреалі. Згодом об'єднавшись, вони прийняли назву Перша робітничо-агрокультурна комуністична група з Канади [349, с. 89–90].

22 червня 1921 р. РПО РСФРР прийняла постанову «Про американську промислову еміграцію», що передбачала приїзд великих груп промислових і сільськогосподарських працівників, частина з яких мала осісти в УСРР [280, с. 58–59].

У квітні 1922 р. комунари приїхали в Україну, в с. Мигаєво Одеської області. Навесні 1923 р. до них приєдналась друга група канадців українського походження, що разом утворюють Першу канадську агрокомуна ім. Володимира Леніна [349, с. 90]. Друга комуна з канадських комуністів «Хлібороб» була заснована у квітні 1923 р. у с. Тихий Став на Криворіжжі. У вересні 1922 р. внаслідок злиття канадської та американських комун запрацювала комуна «Новий світ» у Таращанському повіті Київської губернії. Всього в УСРР діяло 8 американських та канадських агрокомун. Перед від'їздом члени майбутніх комун давали спеціальні розписки, дезобов'язувались взяти достатню кількість грошей на перший рік проживання своєї родини в УСРР. Їх діяльність була у віданні Наркомзему УСРР та Повноважної комісії РПО, за участі представників губернських управлінь.

На IV з'їзді СУРД у січні 1923 р. створено Комітет технічної помочі Радянській Україні, що мав на меті здійснювати експорт техніки та сільськогосподарських знарядь, організувати групи з кваліфікованих робітників. Він став секцією такого ж об'єднання в Нью-Йорку.

Перша й найбільша комуна імені Володимира Леніна була закладена головним чином членами Товариства «Український робітничо-фермерський дім». Члени комуни (52 особи) привезли з собою 3 трактори, 6 плугів, 7 борон, 5 сіялок, 6 снопов'язалок, токарний верстат, молотарку, 2 вантажні машини, а також насіння. На її облаштування пішло більше 30 тис. дол. На 1925 р. комуна складалась з 159 осіб, з них 49 місцевих. 9 листопада 1922 р. згідно

рішення Президії Всеросійського центрального виконавчого комітету прийнято постанову про визнання цієї комуни зразковою. Їй виділявся земельний наділ площею 1500 десятин. Проте вже в перший рік роботи з'явилися бажаючі повернутись до Канади. Їх клопотання були відхилені на зборах комуни.

Працювали комунари з великим ентузіазмом, їх врожаї були вищими в 2–3 рази порівняно з місцевими господарствами, однак і їх не оминули репресії [280, с. 58–59, 61–64, 66–69]. Вже наприкінці 1923 р. у доповідній записці наркомзема І. Клименка «О коммунах американских эмигрантов» пропонувалось «в дальнейшем водворение реэмигрантских коммун на территории УССР прекратить» через внутрішні переселенські потоки з аграрно перенаселеного Правобережжя згідно плану Наркомзему в степові губернії [18, арк. 4].

Отже, у 1924–1925 рр. стали помітні тенденції згортання рееміграції, спершу зменшували кількість приїжджаючих, а потім зовсім зупинили. Це було пов'язано зі страхом вищого керівництва стосовно витоку правдивої інформації про господарство в УСРР.

На 1 липня 1925 р. у цих комунах налічувалось 1260 осіб, 443 з них було місцевими, а 215 – вибуло за різними причинами. Дехто з комунарів таки повернувся до Канади, дехто став працювати на шахтах Донецького вугільного басейну, будівництві метро у Москві тощо [280, с. 66–68].

У час суцільної колективізації ці комуни ліквідовувались, як і самі комунари. Частина з них відправили до концтаборів чи розстріляли за звинуваченням у «шпигунстві», декотрі загинули під час голодомору [349, с. 91–92]. Це підтверджують спогади вченого-історика, в'язня Соловецького табору особливого призначення С. Підгайного про зустріч у Харківській пересильній тюрмі з двома шахтарями з Канади. Від них він довідався про долі реемігрантів, які «попрацювавши рік та витративши всі гроші, звертаються до советського уряду, щоб їм дозволили повернутися в країну «капіталістичного рабства та експлуатації». Усіх, що зверталися з таким проханням, ГПУ, звичайно, заарештовувало. Тоді інші кинулись тікати, а те саме ГПУ ловило їх на кордонах... Всі вони дістали славетний 6-й пункт (обвинувачення в шпіонажі). Позасилано їх до найглухіших кутків Советського Союзу» [198, с. 91]. Жертвою репресій стали провідні комуністичні лідери – Мирослав Ірчан та вже згаданий раніше І. Сембай. Мирослав Ірчан повернувся до України у травні 1929 р., у грудні 1933 р. був заарештований за членство в Українській військовій організації. Цю інформацію канадським комуністам повідомив І. Навізівський, делегований в УСРР спеціально у справі арешту Мирослава Ірчана та І. Сембая, після розмови з секретарем ЦК КП(б)У М. Поповим [70, с. 6]. Мирослав Ірчан розстріляний 3 листопада 1937 р. згідно присуду «трійки» УНКВС Ленінградської області (протокол № 83 від 9 жовтня),

реабілітований посмертно [243, с. 210] *. П. Божок, котрий зміг повернутись до Канади після роботи в комуні, вступив до УНО [412, р. 107].

Іншим напрямом допомогової діяльності комуністичного товариства став рух за приєднання Західної України до УСРР. Для цього у 1922 р. було утворено Український робітничо-фермерський комітет за визволення Східної Галичини. Першою його акцією був збір коштів (15 000 доларів) для підтримки політв'язнів та їх сімей [265, с. 97]. Насправді ж ця підтримка йшла на Закордонне бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галичини у Відні (далі – ЗБД КПСХГ). Це підтверджує листування І. Навізівського зі згаданим бюро. Для прикладу, у листі від 28 вересня 1922 р. І. Навізівський радить ЗБД КПСХГ змінити назву на «комітет несення помочі жертвам польського терору в Сх. Галичині» [13, арк. 50], щоб уряд Канди не знав про збір коштів на компартію, так як і національно-патріотичні активісти, яких заохочували до цієї акції. За порадою І. Навізівського бюро змінило назву на Комітет несення помочі політичним в'язням Східної Галичини (з 1923 р. – Комітет допомоги політичним в'язням Східної Галичини). З листа І. Навізівського до Комітету від 2 січня 1923 р. довідуємось про справжнє призначення зібраних коштів, які «вдійсності були зужиті тільки на комуністичну пропаганду» [13, арк. 156]. Його слова підтверджує й Т. Кобзей: «Гроші вислано до Відня, до так званого Тайного Комітету, але, як виявилось пізніше, ці гроші були зужити представники компартії за кордоном» [190, с. 118]. Такими були методи діяльності українських комуністів у Канаді.

У той час, коли національно-патріотичні товариства у діаспорі активно збирали кошти на підтримку ЗУНР, комуністи взагалі заперечували її існування: «1. Українські робітники, зібравшись 7 серпня у Вінніпезі, засуджують діяльність агентів уряду Петрушевича... 2. Збори застерігають українських робітників і фермерів Канади... перед новим обманом... який полягає у продажі бондів визволення т. зв. Галицької держави» (Резолюція віча в Українському робітничому домі 7 серпня 1921 р.) [58, с. 50]. Такі судження комуністів пояснювались їх бажанням включити Західну Україну до складу Радянського Союзу, а не дозволити їй існувати самостійно чи приєднатись до УНР.

У 1927 р. було створено Центральний комітет несення допомоги потерпілим від повені, що зібрав 28 тис. доларів жителям Галичини й Буковини. Окрім матеріальної допомоги, у справі боротьби з польськими загарбниками

* Коротенькі уривки з соловецького ув'язнення Мирослава Ірчана описано у спогадах С. Підгайного, де він зазначає, що «смутний і розгублений вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках соловецький Кремль... Разом з українським етапом покинув і він Соловки наприкінці 1937 року» [198, с. 91–92].

надавали їй моральну. У січні 1927 р. на VIII з'їзді ТУРФДому було видано резолюцію із закликами до канадського уряду звернути дипломатичним шляхом увагу Польщі на українське питання і припинити «знущання» над українським народом [277, с. 98–99]. У січні 1928 р. І. Навізівський прибув до Львова, щоб передати зібрані кошти [266, с. 35]. У 1930-ті рр. в комуністичній пресі виходили статті про польську політику пацифікації [75, с. 1].

У березні 1931 р. було сформовано Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні, що через відповідні фонди мало надавати матеріальну підтримку революційній пресі, політичним в'язням та їх родинам. Його членство зросло з 3000 у 1931 р. до 4500 у 1939 р., що вказувало на схвалення їй підтримку таких акцій українцями діаспори. До керуючої ради ТОДОВИРНАЗУ увійшли М. Кадиляк, М. Ліщинський, П. Лисець, С. Пура, П. Кравчук, М. Чачковський. У 1939 р., коли землі Західної України увійшли до складу УРСР, товариство припинило свою діяльність [266, с. 37–38].

Товариство співпрацювало з Центральним комітетом КП Західної України, ЦК Міжнародної організації допомоги революціонерам на Західній Україні, ЦК робітничо-селянської єдності. Воно налагодило зв'язки з українськими політичними в'язнями з польських тюрем і концентраційних таборів. За вісім років свого існування товариство переслало близько 20 тис. доларів на допомогу ув'язненим і революційному руху на Західній Україні [277, с. 101, 107, 110]. Окрім матеріальної допомоги, воно надсило резолюції окупаційним урядам, організувало масові мітинги, на яких викривалась політика окупантів Західної України, «терор польської дефензиви, румунської сигуранци, чеської поліції» [276, с. 128]. У 1936 р. об'єднання проспонсорувало виступ І. Бойчука на вінніпезькій радіостанції про умови життя на західноукраїнських землях, політичних в'язнів та їх родин [395, р. 301]. Останнім актом у діяльності допомогового товариства був меморандум, вручений урядові Польщі через генерального консула Польщі в Оттаві 19 травня 1939 р. У ньому йшлося про загрозу фашизму для поляків і українців та про необхідність надання усіх громадянських прав українському народу. Копії меморандуму були вручені урядам Канади та Великобританії й зачитувались на комуністичних мітингах [277, с. 112]. ТОДОВИРНАЗУ випускало спеціальну літературу з описом подій на зазначених землях і пропагандистські листівки, зокрема книжку «Геть окупантів і УВО із Західної України», листівку «Волинь у крові – на оборону!». Основоположниками й керівниками організації були М. Ленартович, М. Кадиляк, М. Ліщинський, П. Лисець, М. Кашак, М. Чачковський, П. Кравчук [276, с. 128]. При ній в останні два роки існування діяло Товариство оборони Буковини і Бесарабії [349, с. 108].

Коли національно-патріотичні організації виступали проти більшовицьких масових репресій в Україні, комуністи називали інтелігентів з фіктивної СВУ

«контрреволюціонерами» (див. «Робітниця» 1 січня, 15 березня, 1 і 15 травня 1930 р.). XI з'їзд ТУРФДому засудив «контрреволюційну» діяльність СВУ і тих представників української діаспори, хто виступав на їх захист. Секція молоді ТУРФДому підтримала його резолюцію від 17 квітня 1930 р., що вітала комуністів з ліквідацією контрреволюційної організації. Знищення наукових інститутів у Радянській Україні та зникнення ув'язнених членів СВУ не згадувались діаспорними комуністами. В опублікованих у пресі листах говорилось лише про успіхи колективізації [395, р. 285–286]. Також у березні–квітні 1930 р. комуністичні періодичні видання, такі як «Українські робітничі вісті» та «Фермерське життя», видавали серії статей під заголовками «Контр-революційні змовники «СВУ» перед пролетарським судом» (зі стенограмами свідчень підсудних на суді), «Що таке «Спілка визволення України» і чого вона хотіла» тощо [25, арк. 3–38а].

Звістки про голодомор у канадській пресі інтернаціональний блок сприйняв як пошук приводу капіталістичним світом для нападу на СРСР. Він намагався ігнорувати цю трагедію і не висвітлювати її у своїх газетах. У «Фермерському житті» було сказано, що в Україні не було ніякого голоду, що уряд не відбирав зерно, а купував за встановленими цінами, і що лише в Західній Україні у складі Польщі був справжній голод («Фермерське життя», 17 травня 1933 р.). Одного разу з метою зупинити мітинг українських національно-патріотичних організацій проти голодомору комуністи навіть вдерлись до будинку «Просвіти» і зчинили бійку [395, р. 289–291].

Як бачимо, у справах допомоги українцям у «старому краї» комуністи розставляють акценти. Вони, які члени проукраїнських організацій у діаспорі, висловлюють протести проти включення західних територій України до Польщі, Румунії, Чехословаччини і прагнуть возз'єднання України, але тільки під владою більшовиків. Події ж голодомору 1932–1933 рр. в УСРР трактують як наклеп буржуазії.

Зрозуміло, що українські комуністи в канадській діаспорі, як і в інших країнах, підтримували загальний робітничий рух. Вони допомагали будувати профспілки й неодноразово були організаторами страйків. А учас громадянської війни в Іспанії близько 400 канадських українців боролись в інтернаціональних бригадах, а саме батальйонах імені Маккензі-Папіно та Домбровського. При останньому була створена сотня імені Т. Шевченка [349, с. 110]. Батальйон Маккензі-Папіно був сформований 1 липня 1937 р. Українці мали свій підрозділ у батальйоні – «Кривonos». На підтримку добровольців у Канаді у травні 1937 р. постає товариство «Друзі батальйону Маккензі-Папіно». Члени ТУРФДому писали листи до канадських політиків з проханням підтримати волонтерів і Народний фронт.

Канадський уряд слідував за британською політикою неутручання. Кількість

бажаючих отримати паспорти для подорожі до Європи стурбувала RCMP. 31 липня 1937 р. набув чинності Акт про закордонну військову службу, згідно з яким канадські військові добровольці в Іспанії були поставлені поза законом. Тому набір новобранців у Канаді здійснювався таємно. Через що зараз важко ідентифікувати всіх учасників тих подій [397, р. 182–183].

У квітні 1937-го та січні 1938 р. І. Бойчук зустрівся з українсько-канадськими добровольцями на фронті й передав їм посилки з Канади [395, р. 302–303].

М. Момрик у своїй статті говорить про 1709 ідентифікованих добровольців з Канади, кількість українців серед яких коливалась від 225 до 360 осіб. Відомо, що 49 українців загинуло в боях, а 12 пропало без вісти. Перед від'їздом до Іспанії комуністи мали співбесіду з членами Комітету допомоги іспанській демократії у Торонто для того, щоб захиститись від шпигунів RCMP. Дехто був змушений добиратись до фронту через США або Францію. У вересні 1938 р. учасники громадянської війни в Іспанії утворили асоціацію канадських ветеранів на чолі з В. Кардашем, однією з цілей якої було офіційне визнання їх боротьби в Іспанії [397, р. 184, 189–191].

У культурній сфері комуністи влаштовували для своїх прибічників концерти, ставили драматичні вистави в робітничих домах. При них діяли також мандолінові оркестри, хори, гуртки народних танців. Культурні осередки в діаспорі мали зв'язки з такими ж осередками в Україні, отримували від них спеціалізовану літературу. Підтримувались тісні контакти з Музичним товариством ім. М. Леонтовича в Києві. У діаспорі пройшли гучні святкування 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. 15 липня 1939 р. комуністи організували Всекрайовий фестиваль української пісні, музики і танцю. Фестиваль пройшов з великим успіхом, що підтверджувала десятитисячна публіка на ньому. З 1920 р. в комуністичній пресі починають виходити твори українських радянських письменників, таких як В. Чумак, В. Сосюра, П. Тичина, Остап Вишня, В. Поліщук, Іван Кулик, Мирослав Ірчан, М. Бажан, М. Рильський, М. Шеремет. У цих творах в основному прославлялась Червона армія і трудові подвиги робітничого класу, оспівувалась велич Радянського Союзу [277, с. 114, 120, 130–134].

У 1928 р. ТУРФДім показував радянський фільм «Тарас Шевченко». Кіно пройшло цензуру в поліції завдяки вимогам пронаціональних сил [273, с. 171]. А у січні 1939 р. у Торонтському робітничому домі більше 3500 глядачів побачили радянський пропагандистський фільм «Якщо завтра прийде війна», який мав на меті показати, як радянські війська розіб'ють «фашистського» агресора [395, р. 306]. Комуністи мали власні школи, де навчали дітей у прокомуністичному дусі. У 1929 р. ними було створено Студентський інститут ТУРФДому у Едмонтоні.

Таким чином, комуністи підтримували освітньо-культурні зв'язки з

Радянською Україною. Вони пересилали кошти українським митцям і культурним товариствам в Україні, друкували статті з інформацією про останні літературні, драматичні, музичні новинки на Батьківщині, отримували твори українських радянських письменників, передруковували статті з радянських ЗМІ. Окрім цього, «Українські робітничі вісті» на першій сторінці започаткували рубрику «Вісті з Радянської України», в якій подавали опис економічного, культурного й політичного життя республіки [див. 274]. На з'їзді СУРД у квітні 1924 р. було схвалено резолюцію, що зобов'язувала Екзекутивний комітет зайнятись справою допомоги просвітнім організаціям і дитячим садкам в УСРР. На своєму з'їзді 30–31 січня 1925 р. Робітниче запомогове товариство ухвалило взяти шефство над Харківським інститутом народної освіти та обмінюватись з ним досвідом, допомагати літературою [349, с. 93–95].

Загалом, на нашу думку, якщо відхилити пропагандистські лозунги, діяльність комуністів усе ж опосередковано сприяла розвитку української культури в Канаді. Доволі парадоксальним є приклад з М. Поповичем. Останній після виходу з в'язниці і по поверненню до роботи в ТУРФДомі розкритикував редакцію так званого «Харківського правопису» 1928 р. * в УСРР і назвав її русифікованою [391, р. 386].

Ще одним завданням комуністів була дискредитація національно-патріотичних громадських організацій в очах українців діаспори. П. Кравчук зазначає, що «товариство вело вперту і послідовну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, викривало політику уніатських ксьондзів й народовців... і націоналістичних шарлатанів, які видурювали в українських трудящих важко зароблені гроші на різні «фонди» [272, с. 149].

Комуністи, будучи ворогами націоналістичного табору, прагнули його розколоти з середини. Для цього в січні 1931 р., як зазначалось вище, була зроблена спроба створити при ТУРФДомах відділи Українських стрілецьких червоних громад для рядових стрільців. Останні нібито були введені в оману своїми старшинами, що стояли на службі в німецьких і польських панів. Однак, перше організаційне віче в Едмонтоні з цього приводу завершилось

* Український правопис, затверджений 6 вересня 1928 р. народним комісаром освіти УСРР М. Скрипником, називають ще іноді «скрипниківським» або «скрипниківкою». Його укладачами були відомі українські мовознавці: А. Кримський, Л. Булаховський, О. Курило, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Грунський, В. Ганцов, М. Наконечний, Г. Голоскевич, Б. Ткаченко – та літератори: М. Йогансен, С. Єфремов, Микола Хвильовий, М. Яловий. Особливістю правопису є поєднання писемних традицій Галицької та Наддніпрянської України. У 1933 р. правописна комісія на чолі з Андрієм Хвилею (засуджений до страти у 1937 р.), переробила «Український правопис», визнавши його норми «націоналістичними».

сутичкою з «жовто-блакитними стрільцями» і провалом ідеї формування таких громад [206, с. 138–146].

На X з'їзді ТУРФДому між іншими була схвалена така постанова: «Прирікаємо, що будемо готові в кожний час дати відсіч контр-революційній українській еміграції в її зазіханнях на здобутки трудового населення Радянської України...». На XII з'їзді ТУРФДому у липні 1931 р. було прийнято резолюцію в питанні боротьби проти «українського фашизму», у якій говорилось про необхідність викривати антикомуністичну діяльність націоналістів і налаштовувати проти них робітниче населення діаспори [272, с. 176, 216]. А наприкінці січня 1933 р. всім осередкам Товариства «Український робітничо-фермерський дім» та його жіночим і молодіжним відділам була розіслана таємна інструкція «Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакитників». В інструкції наказувалось «вирвати трудящих з під впливу» некомуністичних організацій; вступати в національно-патріотичні об'єднання і налаштовувати їх членів проти проводу; зривати мітинги; стежити за діяльністю цих об'єднань [296, с. 43]. Представників національно-патріотичного блоку в Канаді називали «капіталістичними наймитами», «фашистами», «народними зрадниками». Часто застосовували проти них силу під час зібрань та мітингів некомуністичних товариств.

Навіть у смерті Є. Коновальця звинувачували самих націоналістів. Як уже зазначалось, 3 червня 1938 р. вони хотіли провести з цього приводу віче, промовцем на якому мав бути член ЦК Комуністичної партії Канади І. Бойчук. Але промову так і не було виголошено через присутність українських націоналістів на цих зборах, які закінчились бійкою [205, с. 153–159, 170].

Напередодні Другої світової війни українські комуністи Канади виступають проти гітлерівського нацизму й націоналістичних організацій у Канаді. Вони активно публікують про це викривальні статті у своїй пресі. У Вінніпезі навіть відбувся масовий мітинг проти «терору українських фашистів» з-понад 5000 осіб. У Торонто мітинг трудящих разом з українськими комуністами нараховував уже 15 000 осіб [340, с. 115].

Не всі українські комуністичні організації в Канаді підпорядковувались ТУРФДому. Самостійно існував «Лемко-союз», члени якого називали себе карпато-росами, а не українцями. Перше відділення асоціації виникає у 1929 р. у Вінніпезі з головою Т. Пейком, а друге – у 1931 р. в Торонто. Друкованим органом товариства була газета «Лемко», що видавалась у США. У 1936 р. управління Союзом переноситься до Нью-Йорка. Керівниками об'єднання у США та Канаді були Т. Кохан (1929–1931 рр.), М. Боволяк (1931–1933 рр.), Дж. Шуфлат (1935–1939 рр.) [352, с. 113–114]. Ідеологічні засади членів базувались на комунізмі, а у сфері політики вони орієнтувались на СРСР. Вони підтримували зв'язки з канадськими комуністичними

товариствами та «Лемко-союзом» у США. У 1934 р. організація утворила свій відділ при Канадській робітничій оборончій лізі й допомагала канадським ув'язненим комуністам. Разом з представниками ліги вона проводила акції протесту проти гоніння на комуністів у Канаді. Її члени брали участь у робітничому русі, у «поході на Отаву» у червні 1935 р., в оформленні профспілок, частина з них вступила в ряди інтернаціонального батальйону Маккензі-Папіно в час війни в Іспанії. При організації карпато-росів діяли хори, драмгуртки, які проводили власні концерти та інші культурні заходи [283, с. 8–15].

Голова крайової екзекутиви УНО М. Шарик так пояснює підтримку комуністичних ідей у діаспорі Канади: «Багато з «наших» комуністів жили в Канаді з-перед першої світової війни і відродженої української держави у 1917–1920 роках не бачили, а що їм комуністична преса і політруки зогидили, як появу «панської і німецької» затиї». А ті що, прибули у час другої хвилі еміграції, невдоволені своїм становищем в Україні, «очорнювали» її революційну пронаціональну владу [206, с. 83].

М. Марунчаком були зроблені підрахунки кількості національно-патріотичних та інтернаціональних організацій у Канаді й підбиті підсумки, за якими на 1929 р. перших було 160 у 140 поселеннях, а других – 90 у 86 [297, с. 77]. Переваги комуністів полягали у більшій скоординованості дій єдиним керуючим центром у Вінніпезі, у об'єднанні єдиною метою. Інші ж українські громадські організації були роз'єднані та ще й до того час від часу ворогували між собою. Важливим фактором у популярності комуністичних організацій, на нашу думку, була їх зацікавленість у справах робітників і конкретні практичні кроки щодо поліпшення їх становища в діаспорі. Такої ініціативи проукраїнський блок не виявляв.

Коли ТУРФДім дійшов до піку розквіту діяльності, з України почали приходити вісті про голодомор, заслання до Сибіру, розстріли української інтелігенції та селянства (так званих куркулів). У своїх спогадах Т. Кобзей писав про реакцію членів ТУРФДому на ситуацію в Україні та долю реемігрантів-комуністів: «Ми, гурток партійних членів у проводі ТУРФДім, почали сходитись ще в 1932 році й обговорювати ці події в Україні та радились, що робити далі. В цім гуртку були: Д. Лобай, Т. Кобзей, Т. Кульчицький, ... О. Хоміцький, М. Смит, Н. Гандзюк і М. Кашак, потім до нас дійшли ще М. Змійовський, С. Хвалібога, М. Бречка, І. Гжибаковський та Т. Пилипас.

Нарешті в 1933 році наспіла вістка, що комісар [освіти] УССР Микола Скрипник... скінчив самогубством... Згодом після самогубства Скрипника скінчили самогубством П. Любченко, М. Хвильовий, потім у 1934 році арештовано Ірчана і Сембая, яких згодом розстріляли. Цього вже, як то

кажуть, було нам забагато» [191, с. 29–30]. Інформація про ці події була вражаючою для Т. Кобзея та його однодумців, враховуючи, що на нараді ТУРФДому і братніх організацій діяльність репресованих визнали контрреволюційною, а правоту радянської влади – безсумнівною. Всі ці новини, включно з розстрілами ідейних комуністів, призвели до розколу в інтернаціональному блоці.

В опозиції до керівників товариства опинились вищезгадані особи, які визнавали політику Москви терором. Відкритий спротив вони показали на партійній конференції у березні 1935 р. перед з'їздом у Вінніпезі. Д. Лобай засудив сталінську політику в Україні: «В цій промові я піддав гострій критиці всю русотяпську політику на Україні, заявивши відкрито, що провідних людей на Україні арештують і винищують за те, що вони українці» [195, с. 758]. Його слова підтримали Т. Кульчицький, Т. Кобзей, С. Хвалібога, М. Зміювський. Усі вони були членами Центрального виконавчого комітету, через що до наступного виконавчого комітету з них було включено лише Т. Кобзея, котрий наприкінці 1935 р. також залишає товариство. У той час Д. Лобай разом з І. Зелезом видає брошуру «За дійсне положення на Радянській Україні» з критикою сталінського терору, а опозиціонер Т. Кобзей пише одноднівку «Всім, що хочуть знати правду» [295, с. 78]. У брошурі, розісланій передплатникам преси ТУРФДому, Д. Лобай звинувачував провідників комуністичного руху М. Шатувського, оскільки останній мав доступ до всіх радянських публікацій, та І. Навізівського, який нещодавно був у УСРР для з'ясування обставин арешту Мирослава Ірчана та І. Сембая, у замовчуванні правди про події в Україні. Одразу після цього вийшла серія статей про Д. Лобая в «Українських робітничих вістях», написаних І. Бойчуком, М. Поповичем, М. Шатувським, І. Навізівським. Нарешті ТУРФДім підготував, так би мовити, догану Д. Лобаю і попросив її підписати провідних активістів товариства. Т. Кобзей, С. Хвалібога, М. Зміювський відмовились її підписати і приєднались до Д. Лобая [391, р. 378–381].

Канадська письменниця та соціалістка О. Потребенко називала цю групу «незалежними комуністами» [399, р. 257], тобто такими, що діяли окремо від партії.

Колишні члени комуністичного об'єднання, що зрозуміли справжню роль більшовиків в Україні, створюють соціалістичну організацію «Українське робітничо-фермерське освітнє товариство» (далі – УРФОТ) з відділами у Вінніпезі й Трансконі. Офіційним органом товариства з 1936 р. стає газета «Правда» з редактором Д. Лобаєм, яка відкрито критикувала сталінізм і його антиукраїнську політику, одночасно не заперечуючи ленінських постулатів. Але організація залишалась нечисельною й непопулярною [369, р. 198–199]. До початку Другої світової війни кількість соціалістів доходила

ледве до 500 [408, р. 180]. Т. Кобзей був секретарем новоствореної організації та згадував про всі етапи розвитку соціалістичного руху в Канаді: «Мені, як секретареві, доручено переписатись з товаришами Довганем, Сободем та Підгайним у Детройті які кілька років раніше виступили з контрольованого комуністичною партією Союзу Українських Робітничих Організацій у ЗДА, – і так постало об'єднання канадських організацій з детройтським СУРО. Ще потім зайшла потреба скликати з'їзд який відбувся в Торонті 30 і 31 липня та 1 серпня 1936 року. З'їзд був скликаний за згодою товариств Вінніпег, Транскона і Портеджля Прері, Українським Просвітним Товариством з Монтреалю і Товариством «Каменярі» з Торонта та детройтським СУРО» [191, с. 36]. На цьому з'їзді було засновано «Федерацію українських робітничо-фермерських організацій».

На політичній арені соціалісти підтримували ФКС на чолі з Дж. Вудсвортом. 16 листопада 1936 р. вони запросили її лідера на виступ до канадсько-українського інституту «Просвіта» у Вінніпезі, на який прийшло 500 осіб Прихильники ГУРФДому зірвали цю зустріч, чим охолодили взаємини з Дж. Вудсвортом [391, р. 391].

На наступній конференції у грудні 1936 р. Федерація українських робітничо-фермерських організацій змінила назву на Союз українських організацій (далі – СУО), а назву газети «Правда» на «Вперед» (щотижневик, 1938–1940 рр.) [295, с. 78–79]. Це сталось після успішного позову М. Поповича на «Правду» за викрадення і продаж списку адрес передплатників «Українських робітничих вістей» і ознаменувалось не лише зміною назви, але й переїздом до Торонто. У Торонто Д. Лобая встановлює альянс з невеличкою групою українських троцькістів. Організація продовжує залишатись малочисельною [391, р. 391]. Прямим доказом відмови від комуністичних постулатів була участь СУО (який на 1940 р. був перейменований на Українську робітничу організацію), разом з іншими національно-патріотичними організаціями діаспори, у створенні Комітету українців Канади у 1940 р.

На думку М. Марунчака, діяльність Д. Лобая та його прибічників показувала бажання полишити комуністичні позиції і об'єднати всі некомуністичні робітничі й фермерські організації в українській діаспорі Канади [295, с. 78–79]. Однак, маючи таке минуле, зробити це було непросто. Провідними представниками соціалістичних товариств у Канаді були Д. Лобая, Т. Кобзей, С. Хвалібога, Т. Кульчицький, Ю. Елендюк та інші.

Окрім зазначених вище організацій, соціалістичний рух у Канаді був представлений Українським трудовим об'єднанням, яке вийшло з середовища УНДому наприкінці 20-х років ХХ ст. Його ідейним творцем був М. Мандрика [295, с. 80]. М. Мандрика прибув до Канади у серпні 1928 р. і виголосив близько 60 доповідей про ситуацію у світі та Україні, в тому числі Кубані

і Зеленому Клині, питання соціалізму, інтернаціоналізму, націоналізму, кооперативного руху, більшовицької агресії, українську культуру тощо. Протягом 1930–1931 рр. він продовжив свої тури Канадою та прочитав близько 200 лекцій, видав теоретико-ідеологічні праці «Будучність українського населення в Канаді» (Вінніпег, 1929), «Теорія господарської демократії» (Вінніпег, 1934). Остання, завдяки перекладу на англійську мову та старанням М. Лучковича, у 1936 р. знайшла зацікавлених читачів серед канадських політиків в особі Дж. Вудсворта. Секретар партії Н. Прістлі допомагав поширювати книгу серед українців. Незалежна робітничка партія Манітоби також ознайомилась з виданням [332, с. 199, 202–206]. Зі своїх спостережень М. Мандрика писав, що в Канаді зовсім небагато радянських більшовиків, а більшість українських комуністів – це представники діаспори, що витрачають власні заробітки на справу комуністичного руху і завдяки їм «в Канаді приучаються інші національності дивитися на українців як на комуністів, ворогів всякого громадського ладу» [74, с. 36–37]. У 1930 р. до Канади з візитом прибув відомий соціалістичний лідер М. Шаповал [332, с. 204].

УТО пов'язувало своє ідейне підґрунтя з Українською партією соціалістів-революціонерів у Празі та Українською соціалістичною радикальною партією у Львові. УТО, яке працювало майже десять років, очолювали М. Мандрика, В. Баран, В. Брилинський, Д. Гунькевич, С. Котик, В. Левицький, П. Павлюкевич, О. Басова, С. Ємчук, С. Задорожний, Н. Лібер, І. Палка та ін. [295, с. 81].

У середовищі громадських організацій діаспори соціалісти займали двояке становище. Їх негативно характеризували ліберали. Причому СУС навіть був ініціатором невдалого судового процесу проти УТО. Зі свого боку, консерватори сприймали їх як противників української церкви, комуністи – як розкольників.

Як бачимо, соціалістичний рух у Канаді був нечисленним і не мав впливу в українській громаді. Основну його частину склали колишні прихильники ТУРФДому, що переоцінили значення комуністичної ідеології та дізналися правду про тоталітарний режим в УСРР.

Отже, в 1918–1939 рр. у діаспорі Канади був досить поширений комуністичний рух, який організаційно оформився в Товариство «Український робітничо-фермерський дім» (до 1924 р. – під назвою Товаришення «Український робітничий дім») з жіночою та молодіжною секціями, Робітничим запомоговим товариством, Товариством допомоги визвольному рухові на Західній Україні. Його соціальну базу склали працівники у сфері промисловості, сільського господарства та безробітні. Пік популярності цього руху припадає на початок 30-х років ХХ ст., однак звістки про голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, розкуркулення та розстріли ідейних комуністів призводять до його

розколу і відходу частини його членства.

Тіж прибічники комуністичного руху, що розчарувались в його постулатах і політиці більшовиків в Україні, створюють власні соціалістичні товариства у другій половині 1930-х рр. В червні 1940 р. уряд Канади взагалі заборонив діяльність Комуністичної партії Канади й суміжних комуністичних організацій, у тому числі й ТУРФДому. Новий же соціалістичний рух у міжвоєнний період тільки формувався й не встиг широко розгорнути свою діяльність. Він мав на меті об'єднати всі робітничі некомуністичні товариства.

Отже, в українській діаспорі Канади ще на початку ХХ ст. почали з'являтися перші громадські об'єднання, переважно релігійного та культурно-просвітницького спрямування. Міжвоєнний же період вирізняється формуванням мережі громадських організацій політичного характеру.

Так, у перші повоєнні роки українське громадське життя в діаспорі було представлено Українським канадійським горожанським комітетом, Українським центральним комітетом, Українською народною радою, Українським Червоним Хрестом, освітніми установами тощо. Їх завданням стало відстоювання прав українців на Батьківщині та в Канаді. Зазначені організації посприяли пробудженню національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори.

Помістах Канади провідники українського руху проголошували й закликали з платформ: «В організації і солідарності криється сила народу». У читальнях «Просвіти» говорилося: «Знання висвободить рільника і робітника з неволі». Українці, що займалися бізнесом, проголошували клич: «Кооперативно переможемо всі труднощі». Між робітництвом закликалось: «Робітники всіх країв єднайтеся». У церквах священники проповідували: «Віра в єдину церкву спасе нас на чужині» [202, с. 99]. Такі заклики були близькі українцям діаспори у міжвоєнний період і знайшли їх підтримку. Значний масив канадців українського походження був залучений до діяльності в громадських організаціях відповідно до їх переконань. З приходом переселенців другої хвилі імміграції з'являються нові кличі та нові ідеї в діаспорі, що знаходять своє вираження в нових об'єднаннях. Такими новими об'єднаннями стали ліберальні, націоналістичні та консервативні товариства, які в сукупності склали національно-патріотичний блок організацій у Канаді.

Спільними цілями й напрямками діяльності блоку проукраїнських організацій у Канаді в міжвоєнний період були: допомога співвітчизникам в Україні у боротьбі за її незалежність, поширення української ідеї в Канаді та в колах світової громадськості, боротьба з розповсюдженням комуністичних ідей у громадських організаціях діаспори. Також вони ставили перед собою завдання зберігати й розвивати українську культуру, мову, традиції, школи та інститути, національну ідентичність, сприяти ефективній соціалізації

українців і налагоджувати для них механізми самоорганізації в діаспорі.

Напрямами діяльності комуністичного ТУРФДому в міжвоєнний період були: допомога українським трудящим Канади та України в роки криз; встановлення контактів з урядом УСРР; популяризація комуністичних ідей через агітацію у пресі, виступи на мітингах з промовами, видання відповідних книг; участь у страйках, демонстраціях, «голодових походах», запланованих Комуністичною партією Канади; освітня робота з виховання української молоді; поширення українських та радянських культурних традицій у діаспорі. Не менш важливим напрямом роботи для комуністів була дискредитація в очах спільноти діаспори неробітничих громадських товариств, стосунки з якими були відверто ворожі й часто переростали у фізичні розправи. Проте, як би комуністи не намагались пропагувати свої ідеї, правдива інформація про більшовицький терор у СРСР привертала основну масу населення на сторону національно-патріотичних громадських об'єднань.

РОЗДІЛ 4

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КАНАДІ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Громадська ініціатива у розбудові українських шкіл діаспори

Значна частина українських емігрантів кінця XIX – початку XX ст. була малограмотною або й зовсім неписьменною. Таке становище склалося внаслідок збігу цілого ряду обставин: низький рівень освіти населення західноукраїнських земель; кількість неписьмених людей серед поселенців зростала за рахунок невідвідування школи значною частиною дітей через незадовільні матеріальні умови; політику правлячих кіл Австро-Угорщини, які не дуже переймалися проблемою освіти українців Галичини й Буковини. До того ж, усе це супроводжувалося невисоким на той час рівнем національної свідомості самих українців. Можливість здобути освіту вже на території свого нового поселення ускладнювалась труднощами економічного характеру, поселенням у лісистих чи болотистих місцевостях, віддалених від міських центрів. Найпершою і найпекучішою проблемою для новоприбулих було здобути засоби для існування [287, с. 105–107]. Для підтвердження тези про малограмотність українських поселенців достатньо навести той факт, що на 1921 р. українці були однією з найбільш неграмотних національностей у Канаді (близько 40 % неграмотних, починаючи з десятирічного віку). Найосвіченішими були норвежці (1, 4 % неписьмених) [147, р. 170]. Така статистика ставила перед громадськими активістами діаспори вимоги посиленої роботи на просвітній ниві.

У підсумку, за підрахунками О. Мартиновича на 1931 р. кількість неписьмених зменшилась до 14 %. А вже у 1936 р. неписьменність в основному була притаманна українцям похилого віку, котрі приїхали в країну до Першої світової війни. Молодші міжвоєнні іммігранти й народжені в Канаді практично всі були грамотними [395, р. 61].

У Канаді діяли принципи загальнодоступності та обов'язковості навчання в державних і, залежно від заробітків, у приватних школах. Ще у 1840 р. було запроваджено загальну систему початкової освіти тривалістю 12 років (1–4 класи – початковий рівень, 5–8 класи – основний, 9–12 – вищий). Навчання в канадських державних школах передбачало можливість вивчати шкільні предмети на вибір. Для бідних учнів діяла безкоштовна видача посібників, талановитим дітям призначалися субсидії [223, с. 25, 41, 54, 56]. Згідно зі змінами у законодавстві, що вступали в силу з 1 червня 1922 р., діти мали навчатись у школі не до 14 років, як це було раніше, а до 15. «Однакож рада тростів (шкільна рада. – О. Д.) може дитину від школи увільнити, коли дитина має 13 літ і скінчила п'яту класу» [76, с. 1].

Після скасування двомовної системи навчання в Канаді у 1916 р. (в Саскачевані у 1919 р.), яке було зумовлене асиміляційною політикою канадського уряду щодо іммігрантів, почався новий етап в освіті української молоді. Його визначальною особливістю стало формування приватних шкіл. Діти вивчали в них українську мову, літературу, географію, культурні традиції землі своїх батьків. Дуже часто уроки в «рідних школах» призначались на вечірні години та суботи, хоча такий графік роботи був доволі незручним і складним для нормального засвоєння матеріалу учнями. Уроки відбувались у залах читалень, народних домів або парафій, що не мали всіх зручностей, необхідних для навчального процесу. Часто за наявності недостатньої кількості дітей батьки не були спроможними утримувати школи, зокрема оплачувати роботу вчителя. Також бракувало кваліфікованих кадрів [295, с. 120–121]. Так, зі спогадів вчителя з 25-літнім стажем Д. Прокопа випливає, що після завершення Першої світової війни багато українських шкіл були відкритими лише під час літніх канікул, коли можна було взяти за вчителів студентів університетів, котрі були зацікавлені у підробітку. Студенти отримували тимчасовий дозвіл на викладацьку роботу в так званих провінційних міністерствах освіти, оскільки федерального міністерства освіти в Канаді не існувало. В Альберті така система практикувалась до 1923 р., коли стало вдосталь кваліфікованих учителів і школи почали працювати з 1 вересня по 30 червня [200, с. 22].

Характеристику праці вчителів наводить у своїх спогадах писар Української стрілецької громади в Кіркланд Лейку В. Несторовський: «Учителі в рідних школах мінялися часто, не раз мусіли бути одночасно диригентами хору й оркестри, ставилися до них вимоги високі, а праця тяжка, невдячна і слабо оплачувана, бо завжди не ставало грошей» [197, с. 175]. Отже, педагоги в діаспорі ставили собі за мету не отримувати гарний заробіток, а нести просвіту й українську думку дітям. Саме громадська позиція та ініціативність визначали розвиток української початкової та середньої освіти в діаспорі.

Член комітету «рідних шкіл» В. Свистун так писав про оплату вчителів: «Давніше було так, що учитель, який в додаток до програми, приписаної шкільним законом, зобов'язувався навчати рідної мови, діставав за це від шкільних рад («тростісів») вищу платню від платні, яку діставав учитель, що української мови не знав, або не хотів «вчити по-українськи» після четвертої години. Пізніше такої різниці щодо платні вже не було. Були навіть випадки, де шкільні радні, хоч самі українці, або в більшості українці, воліли «наймати» англійських учителів замість українських, бо, мовляв, англійський учитель краще говорить по-англійськи, як учитель-українець» [87, с. 17–18]. Отже, саме громадська позиція та ініціативність визначали розвиток українських початкової та середньої освіти в діаспорі.

Заробітки вчителів у «рідних» і державних школах відрізнялися. Можна зробити припущення, що у 1924 р. платня вчителя складала близько 800 дол. за рік. Так П. Гуменюк, критикуючи українського посла до парламенту Манітоби М. Роецького, згадує, як останній казав, що «учителеви досить до 80 \$ на місяць, себто 800 \$ на рік» [54, с. 6]. Д. Прокоп згадує про свою вчительську зарплату в державній школі, що на 1931 і 1938 рр. становила 900 дол. на рік (плюс надавалось безкоштовне житло та опалення) і була доволі високою [200, с. 36, 50]. З 1915-го по 1929 р. зарплата вчителів у державних школах зросла від 532.23 до 1130.42 дол. за рік, головним чином це було спричинено підвищенням мінімальної заробітної плати у 1919 р. до 840 дол. О. Мартинович зазначає, що протягом 1930-х рр. деякі з українських вчителів погодились заробляти менше порівняно з англосаксонськими через їх бажання втриматись на робочому місці. За викладання українознавчих студій у позаробочий час вчителі отримували 200–300 дол. щороку. Відрізнялась зарплата вчителів залежно від 1–3 ступенів їх сертифікатів, отриманих у нормальних школах (Normal schools) * (навчальний заклад, що готував шкільних учителів. – О. Д.). Так, учителі з 1 ступенем сертифіката могли заробляти 2300 дол. за рік [393, р. 204, 223].

«На удержанє публичних в 1922 р. у Вінніпезі, населене міста мусить дати 2 мільони, 939 тисяч долярів. Решту, т. є. 240 тисяч, 817 долярів і 50 [центів]... провінціональне правительство у формі т. зв. шкільного гренту», – констатувалось у «Канадійському фармері» [97, с. 1]. Отже, бюджет шкіл поповнювався через державний грант, який надавало провінційне міністерство освіти, і через муніципальні кошти. Спочатку школи вирішували свої фінансові питання самостійно, а приблизно з 1931 р. це було передано у відання муніципалітетів [60, с. 6]. «Рідні школи» ж фінансувались за рахунок внесків батьків, громадських організацій чи парафій.

Якщо педагоги у приватних школах, згадував учитель М. Кумка, вели уроки й додатково організовували творчу самодіяльність учнів, брали участь у роботі громадських товариств, то їх зарплата була від 80 до 100 дол. на місяць. Якщо вони не брали участі в роботі товариств, то отримували від 50 до 75 дол. Якщо ж вони працювали в школі вечорами два або три рази на тиждень і не організовували гуртків для дітей, то заробляли від 25 до 40 дол. [цит. за: 322, с. 292–293].

Оскільки платня вчителів великою мірою залежала від внесків батьків,

* Починаючи з 40-х рр., вони трансформуються у педагогічні факультети університетів Канади. Альберта у 1945 р. зробила це першою, слідом за нею – інші провінції. Деякі з нормальних шкіл, перш ніж стати факультетами, пройшли проміжну сходинку педагогічних коледжів.

то вони були змушені виконувати часом безглузді вказівки та рекомендації своїх «роботодавців» щодо ведення уроків.

Щоб отримати посаду вчителя в державній школі, потрібно було, як згадано в газеті «Український голос», «перейти бодай одинацять (декуди дванайцять) степенів публичної школи... а відтак перейти учительський курс в т. зв. нормальній школі (нормал скул), що має значення старокраєвого семінаря. Одинацять степенів публичної школи можна перейти і за рік» [80, с. 6]. Це означало, що українці мали здобути канадську середню освіту і, звичайно, вільно володіти англійською мовою.

Тим, хто закінчив курс у нормальній школі (до 1919 р. – 4 місяці, до 1928 р. – 9 місяців, після 1928 р. – 39 тижнів), успішно пропрацював у звичайній школі і отримав схвальний відгук шкільного інспектора, надавався сертифікат, що дозволяв ставати вчителем у канадській школі. Першими українцями, які закінчили нормальні школи Альберти стали В. Курієць та Г. Косташ у 1916 р. На 1924–1925 рр. 2, 7 % (17 осіб) студентів нормальних шкіл Альберти були українцями, на 1930–1931 рр. – 7, 8 % (75 осіб) [393, р. 205, 222].

Для роботи в українських приватних школах також потрібна була певна підготовка. Інститут імені П. Могили організував два учительські курси по 8 місяців, що давали змогу працювати в «рідних школах». «Хто має першу часть сего курсу, може учителювати через три роки, потім мусить кінчати другу частину, і по успішнім укінченю дістає другої чи першої кляси учительський сертифікат», – повідомлялось у газеті «Канадський фермер» [67, с. 8]. На нашу думку, такі курси були потрібні лише для тих молодих людей, які не мали досвіду педагогічної роботи. Ті ж іммігранти, котрі здобули цю професію ще в Україні, їх не відвідували.

«Рідні школи» за структурою намагались відповідати державним. Залежно від кількості учнів у них було від одного до шести класів по 20–30 дітей різного віку [322, с. 83–84]. Навчальний рік обов'язково завершувався екзаменом, що надавав можливість перевестись до наступного класу [324, с. 201]. Правила роботи «рідних шкіл» були прописані у їх статутах.

Адміністративними питаннями при школі займались виборні шкільні ради (у підпорядкування яких входило декілька шкіл), шкільні управителі (тобто інспектори) та секретарі. Двоє останніх здійснювали виконавчу функцію. Пошук і підбір кадрів було покладено на плечі шкільних рад. Так, у пресі час від часу з'являлись оголошення із запитом про заміщення вакантних посад учителів.

У 1930 р. міністр освіти Альберти П. Е. Бейкер спробував позбавити шкільні ради права вибирати вчителів. Їх мали б обирати окружні ради. Українські та інші вчителі виступили проти втрати шкільної самоуправи.

Одним з активних діячів цього руху був А. Шандро. Вчителям вдалось на певний час призупинити втілення цього рішення. Однак, після Другої світової війни шкільні ради таки втратили самоуправу.

В Альберті першим українцем-інспектором (тобто головою правління шкільного округу) державних шкіл у 1935 р. став Г. Косташ. Таку ж посаду займав з 1938 р. Ф. Ганночко. У Саскачевані статус першого інспектора у міжвоєнний період мав Ф. Гаврилук (з 1926 р.) [354, с. 64, 69]. У Вінніпезі (Манітоба) шкільним тростом (членом шкільної ради. – *О. Д.*) у 1933 р. стала М. Дима [55, с. 1].

Діяльність українських учителів у Канаді на ниві національної освіти була надзвичайно важливою. Однак вона зустрічала опір серед канадських урядовців, котрі прагнули викоринити національну самосвідомість і окремішність іммігрантів. Так, зі звіту 1918 р. шкільних інспекторів Г. С. Лорда та Р. Г. Робертса з Форт-Саскачевану «теперішній час є важливим періодом для неанглійських шкіл і треба продовжувати супроти них більше ніж коли-небудь агресивну політику... Ціль, до якої змагаємо, є сканадійшити неанглійське населення – опануванням нашої мови і прийняттям нашої суспільної спадщини». Шкільний інспектор О. Вільямс із Вегревілю підтверджує вищезгадану цитату уривком зі свого звіту за 1929 р.: «Дані щодо ново канадських шкіл дуже підбадьорливі. Це безпосередній доказ, що наші зусилля щодо асиміляції успішні. Коли ж підросте третє покоління, зникне відмінність мови, культури і звичаїв» [354, с. 60]. Такі судження висловлювали шкільні інспектори і з інших округів, що було прямим доказом асиміляційної політики канадського уряду, інструментом якої вони були.

Одного разу упереджене ставлення до українських освітян вилилось у неприємний інцидент. Навесні 1928 р. розпочалась кампанія проти українських учителів Саскачевану через поширення анонімного циркуляра, в якому їх звинувачували в антиканадській пропаганді. Згідно циркуляра місцевий шкільний інспектор стверджував, ніби вчителі вчать відмежовуватись українців від інших громадян Канади, не поважати державну символіку і гімн. У ньому зазначалось, що українські педагоги забирають посади в англійських. Документ викликав різко негативну реакцію серед членів ку-клукс-клану та воєнних ветеранів. Його поява спричинила також допити з боку поліцейських і відкриття слідства міністерством. На захист українських педагогів на сторінках часопису «Yorkton enterprise» (21 вересня 1928 р.) став викладач історії Грінельського коледжу (Айова, США) Ч. В. Лайтбаді. Він наголосив на відсутності доказів навчання української мови в непередбачені для цього шкільні години, а навчання в позашкільні години ніяк не шкодить освітньому процесу. Автор підтримав українців у їх намірах вивчати українознавчі дисципліни. На підтримку учителів, вихованців Інституту ім. П. Могили,

у газеті «Saskatoon star-phoenix» за 29 вересня 1928 р. виступили президент Саскачеванського університету В. Ч. Мюррей, професор університету В. В. Свансон, посол до парламенту в Оттаві О. М. Янг, послі до легіслатури (провінційного парламенту. – *О. Д.*) Саскачевану Дж. Т. М. Андерсон і Г. Макконел. Після цього хвиля незадоволень з боку англо-канадців спала [338, с. 210–214].

Однак, урядова політика асиміляції в освітній сфері за міжвоєнні десятиліття все ж дала свої плоди після Другої світової війни. Це підтверджують статистичні дані [101, с. 27–28]. Зокрема, на початку 1950-х рр. частина молоді стала менше вживати українську мову, переважно в колі сім'ї. Це було пов'язано з їх прагненням влаштуватись на престижну роботу, влитись у нове суспільство й покращити своє соціально-економічне становище. Зі зростанням освіченості ліквідовувався мовний бар'єр, зростали контакти з місцевими жителями й послаблювався зв'язок з діаспорою.

Загалом, як пише В. Кайс-Кисілевський, у діаспорі до українських вчителів ставились з особливою повагою, оскільки основний її сегмент складали сільськогосподарські працівники. А вчитель стояв вище у суспільній драбині [385, р. 11]. Робота педагогів була стартовим майданчиком для політичної кар'єри. З їх рядів вийшли такі послі до провінційних та федерального парламентів, як Т. Ферлей, В. Федун, М. Лучкович, А. Глінка, Ф. Заплітний, І. Горецький та ін. [317, с. 8]. Вчителі також ставали адвокатами, закінчивши студії права при університетах (І. Романюк, І. Басараб) [354, с. 69].

Таким чином, українських учителів у Канаді можна поділити на дві групи: тих, котрі працювали в державних школах і, крім своєї щоденної фахової роботи, вчили дітей української мови після обов'язкових годин або ввечері; а також тих учителів, які займались виключно навчанням українознавства й активно проводили громадську діяльність.

Українські педагоги Манітоби мали свою окрему організацію, яка проводила щорічні конференції вчителів, де вирішувались проблеми організації та проведення навчання в школах. Перша з них після війни була у Вінніпезі в липні 1921 р. Про хід таких конференцій у своїх споминах писав учитель «рідної школи» М. Кумка: «Приймаючи учителя до праці в школі, шкільні трости ставили учителеві вимогу, щоб він учив дітей української граматики після обов'язкових годин. Звичайно всі українські вчителі, які з'їздилися на конвенції, свідомо і радо приймали цей додатковий обов'язок у школі і гостро засуджували тих учителів, які відмовлювались від цього обов'язку (бо були й такі!). Ясно, що учителеві за додаткову працю належить додаткова плата, але скільки саме? І це питання теж широко обговорювали. Яких читанок вживати, де їх можна дістати? Праця вчителя в громаді і т. п.» [цит. за: 295, с. 121–122]. Такі конференції збирались до 1938 р. Їх

члени робили важливу працю на просвітній ниві в діаспорі. Вони активно заохочували громадськість до співпраці, виховували молодь у національно-патріотичному руслі, збагачуючи її знання з українознавства.

Учили дітей української мови по букварях і читанках М. Матвійчука (видані у Львові спеціально для українців США і Канади), а також по букварях і читанках А. Крушельницького (видані у Відні); граматики – по підручниках В. Сімовича та О. Поповича (видані у Львові), В. Коцовського та І. Огоновського (перевидані у Вінніпезі), «Руській правописі зі словарцем» і «Українській граматиці» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (видані у Вінніпезі); історії – по «Історії України» І. Крип'якевича; географії – по «Географії України» С. Рудницького тощо [324, с. 201–203]. Використовували педагоги також «Помічник до науки початків української мови в «Літніх школах» авторства А. Загарійчука [295, с. 126]. Підручниками, виданими у Канаді, послуговувались рідко, оскільки вони поступались своїм фаховим рівнем перед вітчизняними. У 1935 р. І. Кириак упорядкував перший у Канаді «План науки українознавства в рідних школах», який, крім програми навчання української мови як основного шкільного предмета, включає програми вивчення української літератури, історії та географії України, а також методичні рекомендації для вчителів щодо практичної реалізації програмних положень. На розгляд учителів цей план можна було застосовувати в навчальному процесі [233, с. 37–39]. Ціни на шкільні підручники у 1920-ті рр. коливались від 25 центів до 3 доларів. Загалом вартість навчальних книг не перевищувала 1 долара [99, с. 8].

Крім засвоєння українознавчих дисциплін, діти вчилися гри на музичних інструментах (скрипка, мандоліна тощо), готували драматичні вистави до різних свят і подій [322, с. 83–84]. Кращі вчителі підготовляли своїх учнів до шкільних концертів, де діти співали рідною мовою й показували народні танці. Це була своєрідна маніфестація національно-культурних почувань українців [295, с. 126]. 12 березня 1933 р. у Вінніпезі завдяки старанням Товариства «Українських учителів рідних шкіл» у Канаді вперше відбувся спільний концерт «рідних шкіл» [89, с. 8].

У липні 1923 р. на конференції вчителів Манітоби було утворено Комітет «рідних шкіл». Він мав займатись координацією навчального процесу. Два місяці пізніше Головний комітет «рідних шкіл» видав звернення до української спільноти в Канаді, подаючи при ньому свої завдання, які зводилися до таких напрямів праці: координувати процес вивчення української мови; створювати побільше «рідних шкіл»; вести реєстр таких шкіл, статистику вчителів, дітей; підвищувати кваліфікацію педагогів за допомогою курсів українознавства; дбати про набір кадрів до шкіл тощо. У Головному комітеті «рідних шкіл» тоді працювали Я. Арсенич, М. Стечишин, І. Рудачек, О. Дик, З. Бичинський,

М. Білаш, Д. Ростоцький, М. Корецька, П. Гуменюк, В. Свистун, М. Мігайчук, Г. Новак, П. Войценко, М. Оленьчук, О. Гикавий, О. Назарук, І. Боберський, І. Карач, Т. Ферлей. Більшість з них були не тільки педагогами, а й видатними громадськими діячами. На з'їзді 1923 р. також було ухвалено замінити стару назву Організації українських учителів на Товариство українських учителів Канади (далі – ТУУК). Делегати вирішили в 1924 р. повести під час літніх канікул учительський курс українознавства. Такий курс було проведено. На ньому читали історію й географію України, українську мову й літературу, теорію музики й займались фізичним вихованням.

З початку 1930-х рр. через економічну кризу в Канаді простежується певний занепад у праці й активності ТУУК. Але вже в 1932 р. діяльність організації пожвавлюється: проводяться вчительські наради та семінари, на яких викладались українознавчі дисципліни, педагогіка, музика й танці. У 1934 р. головою товариства став М. Іванчук, а провідними його членами – С. Кравчик, М. Вавриков, В. Костюк, Г. Гаврилюк, В. Вала, В. Сарчук та ін.

ТУУК співпрацювало з тотожними вчительським угрупованнями в Саскачевані та Альберті, але тут організація вчителів виглядала дещо інакше. У Саскачевані вчителі гуртувалися спершу при Інституті ім. П. Могили і під час щорічних з'їздів інституту проводили тут свої наради. У 1929 р. створено Союз українських учителів Саскачевану. Чільними його членами були І. Шклянка, І. Данильчук, С. Микитюк, А. Чепесюк та ін. В Альберті вчителі гуртувались довкола Інституту ім. М. Грушевського. До їх організації входили М. Шевчук, М. Леміський, Н. Зварич, П. Воробець [295, с. 122–124].

В Альберті з жовтня 1917 р. розпочала роботу Організація українських учителів Альберти (далі – ОУУА), головою якої став М. Лучкович, секретарем – О. Григорович. На загальних зборах 2 вересня 1923 р. ОУУА заснувала інформаційне бюро для українських учителів і шкільних секретарів [354, с. 62]. ОУУА займалась проблемами організації роботи шкіл, ужитку української мови в навчальному процесі, а також освітньою політикою Канади, піднесенням статусу вчителів [403, р. 113].

ОУУА заснувала бібліотеку з творів українських письменників та наукових видань НТШ зі Львова. Бібліотека розташовувалась у приміщенні Інституту ім. М. Грушевського, окремо від інститутської бібліотеки. У грудні 1924 р. бібліотекарем було обрано П. Галицького за винагороду 5 дол. щорічно.

У грудні 1925 р. на з'їзді вчителів Альберти було прийнято рішення організувати чотири курси для вчителів: українська історія й література, спів і диригентура, українська етнографія, українські танці [354, с. 67–68].

Вищеописані організації включали в себе так званих «двомовних» учителів.

Окремо виділяються «рідношкільні» вчителі, котрі не викладали в державних школах. Вони вели вечірні та суботні уроки й були виключно на утриманні організацій чи парафій. Так, громадський діяч, голова товариства «Просвіта» у Форт-Вільямі І. Гуменюк згадує про дітей іммігрантів, які «після науки в канадійських школах приходили до дому «Просвіти» і вчилися української мови і українознавства взагалі» [187, с. 23]. У 1932 р. педагоги утворили у Вінніпезі Товариство українських учителів рідних шкіл у Канаді (далі – ТУУРШ). Ініціативу в цьому виявили викладачі вінніпезьких «рідних шкіл» при таких установах, як Український народний дім, читальня «Просвіти», інститут «Просвіти», Інститут ім. Т. Шевченка у Бруклендсі, товариство «Кобзар» на Форт Руж, Товариство ім. Т. Шевченка в Сен-Боніфасі, Товариство рідна школа ім. М. Шашкевича та інші [295, с. 124–125]. Заснування ТУУРШ пояснювалось тим, що «рідним школам... треба надати один напрям науки, одну систему, один плян, так щоби всі наші школи могли користати прикмети єдності». Головою ТУУРШ став А. Загарійчук [48, с. 8]. Учителям неодноразово доводилось фінансово підтримувати роботу шкіл, оскільки батьки не завжди були в змозі платити за навчання дітей. Проіснувало товариство до Другої світової війни [295, с. 125–126].

Об'єднання українських вчителів займались також питанням статистики освітніх закладів і їх працівників. У вересні 1923 р. інформаційне бюро ОУУА розіслало анкети вчителям і шкільним секретарям з наміром зібрати інформацію про шкільні округи. Так, із 77 повернутих анкетних листів впливало, що серед 77 шкіл було 66 однокласних, 10 двокласних та одна чотирикласна у Смокі Лейку. У них навчалось 3818 дітей, з яких 3482 (91, 2 %) – українці, 133 (3, 5 %) – англійці, 203 (5, 3 %) – інші національності. Поряд зі школами містилися помешкання для вчителів: 43 однокімнатні, 15 двокімнатних, 2 трикімнатні, 3 чотирикімнатні, 1 будували. Деякі школи взагалі не мали житла для вчителів [354, с. 62–63].

У 30-х роках ХХ ст. централь товариства «рідних шкіл» у Канаді поставила собі за мету скласти статистику українського шкільництва в Канаді, а саме порахувати кількість суботніх та вечірніх шкіл, якими вона опікувалась та організовувала. Учителі цих шкіл якраз і створили цю централь. Передовиками тут були А. Загарійчук, А. Господин, М. Кумка, Ю. Цукорник, Є. Ситник та інші.

Згідно із поданим звітом до Календаря канадійських українців «Провідник» на 1934 р. в Манітобі в 1933 р. навчалось 1123 осіб у суботніх та вечірніх школах. У Вінніпезі працювали «рідні школи» при таких організаціях, як Український народний дім, Канадський український інститут просвіти, Рідна школа М. Шашкевича, читальня «Просвіти», парафія св. Володимира і Ольги, парафія св. Покрови, парафія св. Євхаристії. Були також «рідні

школи» в передмістях Вінніпега, в Трансконі, Портедж ля Прері, Брендоні, Росборні та ін. На жаль, в інших провінціях такої докладної статистики не було проведено [297, с. 137–139].

У 1936 р. перший інспектор державних шкіл у Ріджайні (Саскачеван) Ф. Гаврилюк підрахував кількість українських учителів. Так, у Манітобі було 205 вчителів, у Саскачевані – 253, в Альберті – 280, разом – 738. Число інспекторів шкіл перейшло за 10, більша їх частина працювала в Альберті [227, с. 111–112]. За підрахунками О. Мартиновича на 1939–1940 рр. у Альберті працювали 474 вчителі [393, р. 223], у Саскачевані – 425, а у Манітобі – 357 [395, р. 65]. Ці підрахунки дають змогу простежити процес зростання кількості закладів середньої освіти в українській діаспорі Канади та кількості вчителів і вихованців.

На кінець 1930-х рр. на теренах Канади за різними відомостями працювало понад 100 «рідних шкіл», у яких навчалось більше 5 тис. дітей. Понад 70 шкіл з них працювало протягом усього року, решта – під час літніх канікул. Окрім цього, діяло 9 шкіл при монастирях сестер-служебниць і 3 при ордені отців Василіан, де вивчались українознавчі дисципліни. На жаль, у багатьох шкільних округах «рідні школи» взагалі не діяли [324, с. 142].

Початковою та середньою освітою для українських дітей займались також гуртки націоналістичних УСГ та УНО, відділи ліберального Союзу українок Канади. У 1933 р. в Торонто було засновано «рідну школу» та курси українознавства при філії УНО. Освітні заклади виникають і при інших філіях протягом 1933–1939 рр. Спочатку навчання було безкоштовним, а від 1939 р. батьки почали платити по 50 центів за дитину на місяць [263, с. 38]. Для прикладу, список предметів у цих школах можна довідатись зі свідоцтва про закінчення 3 класу за 1936 р. [12, арк. 1].

Існували освітні заклади і при комуністичному Товаристві «Український робітничо-фермерський дім», на другому з'їзді якого у січні 1921 р. було прийнято ухвалу про створення робітничих шкіл при його відділах [226, с. 65]. ТУРФДім ставив перед собою такі завдання: 1. Встановлення й ведення шкіл для робітників, фермерів і членів товариства, безплатні школи для їх дітей та курси для неграмотних; 2. Організація мітингів, лекцій, конференцій, влаштування концертів і театральних вистав, побудова читалень і т. ін. Ці школи були розраховані на певну категорію учнів, батьки яких поділяли прокомуністичні погляди. Кошти на школи покривали родичі й місцеві відділи стоваришення, що заохочували членів до відкриття таких шкіл. Про їх діяльність говорять звіти й резолюції, схвалені річними зборами і згодом з'їздами ТУРФДому. На з'їзді товариства 1923 р. було обрано Центральну шкільну раду, якій було доручено розробити навчальну програму для шкіл, знайти спосіб і засоби для придбання підручників, розглянути можливості

організації курсів для підготовки вчителів української мови й музики. Незважаючи на ліві погляди педагогів, у цих школах, щоб не провокувати канадський уряд, невикористовували радянські підручники. Тому з проханням написати навчальну літературу звернулися до членів «братньої» організації в США. Також використовувався буквар М. Матвійчука. У 1925 р. було опубліковано уніфіковану шкільну програму «Порадник», що включала специфіку шкіл при ТУРФДомі. У тому ж році було проведено 6-місячний Вищий освітній курс для підготовки вчителів, журналістів, ідеологічних інструкторів та організаторів. На ньому читались лекції з української граматики, літератури, історії, всесвітньої історії, математики, географії, природознавства, теорії та практики гри на мандоліні, педагогіки, а також історії робітничого руху, політекономії та марксизму. Такі курси проводились більш-менш регулярно аж до 1938 р. Пізніше на них вивчали також українські народні танці.

Статистичні підрахунки свідчать про збільшення шкіл з 34 (1600 учнів) у 1923 р. до 50 (2175 учнів) у 1928 р. У роки економічної кризи деякі школи були змушені припинити свою діяльність через брак коштів на зарплати вчителям. У 1937 р. було вирішено знімати по 50 центів на місяць з дітей безробітних батьків, а в деяких випадках не знімати й цього. Решту шкільних коштів покривало відділення ТУРФДому. У цьому ж році було ухвалено розширити Центральну шкільну раду за рахунок членів Центрального виконавчого комітету ТУРФДому й центрального відділу Робітничого запомогового товариства, Жіночої секції, Федерації канадсько-української молоді, а також шкільного директора і трьох місцевих учителів [330, с. 132–138].

Такі школи, окрім того, що навчали рідної мови, літератури, географії, пропагували інтернаціональні ідеї та виховували майбутніх членів робітничого товариства. Учні шкіл вступали до секції молоді, пізніше до Федерації канадсько-української молоді, юнацької секції при ТУРФДім.

Українські діти також навчалися рідної мови в цілоденних (поруч з державними) англомовних, вечірніх та вакаційних школах, де вчителювали сестри-служебниці, і при їх монастирях, при парафіяльних католицьких школах [297, с. 140]. Такими навчальними закладами були школа Пресвятого серця для дівчат в Едмонтоні, школа св. Миколая у Вінніпезі, дві школи в Йорктоні: Академія пресвятого серця для дівчат і колегія св. Йосифа для хлопців, школа в Ріджайні [295, с. 127]. На початкових етапах у цих школах вчили до 8 та до 10 класу. З часом вони запроваджують у себе «вищу школу» (12 класів). Культурно-освітню й духовну місію провадив Ювенат (Мала семінарія), що готував своїх вихованців на майбутніх священників. Висвячували священників з Великої семінарії в Йорктоні [217, с. 52].

Для допомоги бідним учням протестантські церкви побудували в різних місцевостях бурси для хлопців і дівчат, де за невелику оплату або й безкоштовно вони діставали утримання й ходили до публічних шкіл. Такі бурси містилися в Тулоні, Вегривілі, Принс Альберті, Йорктоні та інших місцевостях [214, с. 209]. Таким чином, до вирішення освітніх проблем активно долучалась церква. На фермах і по містах, де жило більше число українців, організовувались «рідні школи», в яких учили дітей рідної мови, історії, співу та музики.

Позашкільною освітою займались просвітні товариства, а особливо «Просвіта», яка була всім відома ще з рідного краю. Свій внесок в освіту українців зробили читальні, самодіяльні гуртки, народні доми. Так, при народному домі у Вінніпезі у 1916 р. виникла «рідна школа», що протягом 30 років випустила 3 тис. учнів. Утримувалась вона за рахунок виплат батьків дітей і внесків членів народного дому [320, с. 219, 588–589]. При цих організаціях створювались і діяли музичні колективи (хори, оркестри, ансамблі, драматичні гуртки) та музичні товариства, які носили масовий характер. Концертна діяльність колективів була спрямована на проведення різних тематичних свят, а започаткування різноманітних курсів для диригентів виконувало освітню функцію [254, с. 431].

«Рідні школи» в Канаді діяли за рахунок колективних зусиль громадських активістів, служителів церкви та небайдужих батьків. Представники української діаспори не були настільки заможними, щоб на належному рівні забезпечити початкову та середню освіту в діаспорі. Робота вчителів була тяжкою й значною мірою трималась на їх ініціативі. У міжвоєнний період відчувались серйозні труднощі з навчально-методичним забезпеченням освітнього процесу. Зокрема, ще не існувало єдиної програми навчання, а підручники пересилались переважно з України. Вчителі навчали української мови, літератури, історії, географії, культури своєї Батьківщини тощо. Для забезпечення збереження українських звичаїв і традицій ними організовувались дитячі гуртки, концерти з народними співами, танцями тощо. Українознавчі студії викладались і в державних школах у позаурочний час, що не фінансувалось з канадського бюджету. Як бачимо, незважаючи на всю складність ситуації, в якій опинилось українське населення в Канаді, українці прагнули дати своїм дітям освіту, щоб вони в майбутньому стали повноправними членами канадського суспільства, при цьому не забуваючи свою мову та історію.

4.2. Українознавчі студії у вищих освітніх закладах Канади

Крім «рідних шкіл», які зазвичай відвідували діти шкільного віку, перші поселенці подбали про інститути для молоді. Ці установи не лише забезпечували учнів і студентів приміщенням і харчуванням, що особливо важливо було

для тих, хто жив поза містом, а їх була переважна більшість, але й також стали виховними інституціями. Усі вони утримувались головним чином коштом батьків, українських громадських організацій, церкви та меценатів. Перший заклад такого типу «Українська бурса» був організований в Едмонтоні (1912 р.) [264, с. 106–108]. У 1915 р. були відкриті бурси ім. А. Коцка (проіснувала лише до 1917 р.) та ім. А. Шептицького (проіснувала до 1925 р.) [96, с. 10]. При останній діяло студентське товариство, що видавало власний журнал «Діамант дорогий» [295, с. 95]. Такі дії були доказом високого рівня національної свідомості серед просвічених кіл українців діаспори, готових власним коштом засновувати й підтримувати навчальні заклади. Ці заклади мали плекати почуття гордості у дітей за їхню батьківщину й забезпечувати знаннями, які б не дали українцям забути про своє походження.

Головою бурси ім. А. Коцка став Я. Арсенич. У серпні 1915 р. бурса отримала чартер. За два роки у ній навчалось усього лиш 38 студентів.

У перший рік навчання до бурси ім. А. Шептицького було прийнято 60 студентів. Уроки проводились у будинку, купленому за фінансової підтримки церкви. У бурсі студенти вивчали українську мову, літературу, історію, релігію. Щомісячна плата становила 20 доларів. Діяли також гуртки: студентський, драматичний, хоровий та інші. Студенти видавали українською мовою свій власний часопис. З початком 1925 навчального року бурса була закрита через брак студентів [264, с. 107–108].

У 1916 р. світською інтелігенцією та студентами на засіданні студентського гуртка була заснована бурса ім. П. Могили (у 1917 р. набуває статусу інституту). Ініціативу заснувати інститут приписують двом студентам: А. Кібзею та В. Свистуніві. Заклад мав готувати громадських провідників з числа учнів середніх шкіл та студентів університетів [230, с. 121]. Діяльність інституту в юридичному плані керувалась Актом про компанії 1917 р., згідно з яким він був зареєстрований. Його дирекція не хотіла, щоб заклад був у приватній власності («Український голос», 1917, ч. 39) [338, с. 69–70]. Статут інституту проголошував, що його метою є давати дешево, а деяким студентам і безкоштовно освіту, проводити курси з українознавства, тим самим виховувати молодь в проукраїнському дусі [91, с. 261–262]. Училось у закладі від 40 до 150 осіб залежно від економічної ситуації в країні. Першим ректором інституту ім. П. Могили став В. Свистун, а з 1921 р. – Ю. Стечишин, з 1929 р. – М. Зюбрак, у 1931 р. на свою посаду повертається Ю. Стечишин, у 1933–1935, 1936–1937 роках ректором був В. Бур'яник, у 1935–1936 рр. – В. Сарчук, 1937–1939 рр. – І. Кішук. Загалом в обов'язки ректорів українських інститутів Канади входили нагляд за дисципліною та навчальним процесом у закладі, призначення предметів, вибір підручників, контроль над бібліотекою, презентація інституту в пресі, міністерстві й перед суспільством і подання

звітів про його роботу [див. 338]. Інститут мав свою філію у Вінніпезі, керівниками якої були В. Свистун (1927–1931 рр.), А. Павлик (1931–1932 рр.), В. Бур'яник (1932–1933 рр.).

Інститут ім. П. Могили став основним предметом боротьби між національно свідомою інтелігенцією, яка бачила його вільним від будь-якого конфесійного впливу, і єпископом Никитою Будкою, котрий вимагав для нього статусу католицької школи. Позицію дирекції інституту було влучно представлено в «Українському голосі»: «На перше місце ми кладемо українство, а релігійне виховання на другим місці, бо всі ми українці, члени одного народу, а не члени Греко-католицької чи Православної церкви» («Український голос», 16 квітня 1916 р.). Тоді єпископ Будка зробив заяву, що інститут не зможе розраховувати на підтримку греко-католиків, якщо він не буде записаний на єпископську корпорацію так само, як церкви [95, с. 19]. З цього приводу розгортається жорстка полеміка в пресі. Греко-католицький часопис «Канадійський українець» протягом міжвоєнного періоду існування інституту видавав регулярно пасквілі на його членів та дирекцію. Навіть відбувся судовий процес між фермером П. Воробцем та о. Л. Боске (Л. Боський) через те, що останній у своїх проповідях наголошував, що ті, хто вчиться в некатолицьких вишах та школах горітимуть у пеклі [338, с. 92–94]. Отже, греко-католицька церква засуджувала своїх парафіян, які віддавали дітей до цієї установи.

Тиск з боку греко-католицького духовенства змусив засновників інституту та членів редакції «Українського голосу» в липні 1918 р. на спеціальних зборах мирян прийняти рішення про формування Української греко-православної церкви в Канаді. Це рішення було продиктовано не бажанням наголосити на відмінностях католицької та православної конфесій, а вказати на патріотичне повернення до віри своїх предків, котрі були змушені зректися її та приєднатися до Риму в 1596 р. [230, с. 122]. Після постанови УГПЦ велось запекле протистояння між прихильниками католицьких освітніх установ і православних або незалежних від релігії. У березні 1924 р. з ініціативи греко-католиків проходили дебати на тему: «Рішено, що Українська Православна церква є непотрібна українському народу» [338, с. 147]. На своїх з'їздах релігійні опоненти Інституту ім. П. Могили доводили твердження про негативний вплив закладу на формування особистості студента. На жаль, ці несправедливі судження знаходили відгук у певних колах української спільноти в Канаді. Таким чином релігійні суперечності впливали на освітню ситуацію в діаспорі.

Для кращої організації роботи Інституту проводились регулярні з'їзди його членів та гостей, на яких вирішувались і питання матеріального забезпечення вишу. Проходив збір коштів також під час так званої «коляди», коли спеціальні робітники-колектори їздили по провінціях Канади і збирали

гроші на діяльність Інституту. Розсилали і листи з проханнями пожертвувати різним громадським активістам. Писали про свої потреби в ЗМІ. Така система збору грошей була і в інших українських освітніх закладах Канади. Особливо вони потребували допомоги в часи економічних негараздів у країні. На з'їздах інституту розглядалися і питання підтримки українців у «Старому краї», напрями руху в громадській діяльності. Інститут ім. П. Могили щорічно проводив так звані народні з'їзди в Саскатуні, його філія – у Вінніпезі, а Інститут ім. М. Грушевського – в Едмонтоні. Взагалі Інститут ім. П. Могили активно співпрацював з освітніми закладами в цих містах і запроваджував у них тотожну освітню систему. Восени 1927 р. вже було оголошено про один конкурс студентів для всіх трьох вишів, а з 1930-го вони починають вести спільне господарство [95, с. 26].

Як уже зазначалось вище, члени Інституту переймалися не лише освітніми проблемами, а й суспільними та політичними. Так, серед резолюцій третього народного з'їзду Інституту у грудні 1918 р. висувались вимоги до урядів Великобританії й Канади затвердити українського представника на Паризьку мирну конференцію; відмінити закон про воєнні заходи 1914 р., що забороняв українським громадянам Канади голосувати; відкликати урядове розпорядження, що забороняло видавати українські книги та періодику без англomовного перекладу. Резолюції були надіслані до місцевого та федерального урядів Канади і британського посольства у Вашингтоні. Заходами інституту 22 квітня 1922 р. відбулась демонстрація з протестами проти окупації Західної України. На шостому народному з'їзді Інституту було прийнято резолюцію до канадського уряду, щоб він вплинув на світову дипломатію у справі визнання Західноукраїнської Народної Республіки. Інститут довгі роки допомагав «рідній школі» у Галичині [338, с. 98, 100, 128–130, 222]. Її представник Л. Ясінчук під час своєї поїздки по Канаді влітку 1929 р. був гостем вишу і збирав кошти на «рідну школу» в Україні [208, с. 200, 210]. Другу поїздку на Північноамериканський континент, мета якої була тотожна попередній, він здійснив у 1931–1932 рр. до 50-ліття «рідної школи».

На одному зі з'їздів в Саскачевані делегати дійшли думки про потребу створення національної організації, яка б об'єднала всіх українців Канади. І в грудні 1927 р. на черговому зібранні було створено ліберальний Союз українців самостійників, його президентом обрано В. Свистуна («Український голос», 4 січня 1928 р.) [цит. за: 230, с. 121–123]. Уже з 1929 р. до участі в організації з'їздів долучився СУС, очільник якого В. Свитун був одночасно головою Інституту. СУС перебрав на себе більшу частину організаційної роботи Інституту. Так, тринадцятий народний з'їзд (31 грудня 1929 р. – 2 січня 1930 р.) став першим з'їздом, скликаним СУС, а не інститутом.

З цього моменту питання функціонування і планів СУС вирішувались на цих з'їздах. Члени Інституту активно долучались до роботи в СУС. Так, під час судової справи над Союзом визволення України СУС у Вінніпегу сформував Центральний протестаційний комітет, який закликав українську спільноту в Канаді виступати проти більшовицького терору. Інститут також належав до того комітету й долучався до скликання протестаційних віч у Канаді та висилав протести до різних іноземних представництв. Проводились протестаційні віча Інститутом і з питань польської пацифікації в Західній Україні.

У 1933 р. через Велику економічну депресію в Канаді було закрито філію Інституту у Вінніпезі. Сам заклад зазнав тяжких втрат, кількість студентів значно зменшилась [див. 338].

При Інституті ім. П. Могили з 1932 р. діяв духовний семінар, що готував православних священників [320, с. 586]. Функціонував при Інституті також студентський гурток на чолі з М. Стечишином, що скликав збори щотижня. Студенти видавали свій журнал «Бурсак». У 1917 р. постало студентське об'єднання «Каменярі», яке під однойменною назвою видавало власний журнал. Його засновником і головою був С. Савчук [див. 338]. «Каменярі» проводили координаційну роботу з іншими студентськими організаціями і створили Централю українських студентських кружків, що співпрацювала з Центральним союзом українського студентства в Європі [295, с. 95].

Молодь переймалась майбутнім українців у Канаді й чітко визначила для себе необхідні кроки, щоб стати «провідниками» українського народу. Зі слів члена гуртка М. Гринюка, для цього «перш за все вам потрібно навчитись української мови... Крім мови кожний з нас має познакомитись з історією і літературою нашого народу... Без знання історії і літератури, кожний провідник чується як той рибак, що без сіті ловить рибу» [71, с. 7.]. Таким чином, цей виступ на зборах «Каменярів» мав на меті мотивувати студентів усвідомлювати необхідність українознавчих студій у діаспорі.

У 1932 р. Інститут спільно з Союзом українок Канади провів трьохтижневий курс домашнього господарства для українського жіноцтва. Організаторкою курсу стала С. Стечишин, засновниця і голова СУК. Окрім побутових порад жінки прослухали лекції з літератури, історії та мистецтва [338, с. 239].

Уся робота в Інституті ім. П. Могили проводилась під гаслом, що українці в Канаді повинні мати свою інтелігенцію, яка, здобувши вищу освіту, була би корисною для свого народу. Інститут спонукав до пожертвувань в українській громаді і довів, що український народ може будувати свою освіту власними силами. Він відіграв велику роль у поширенні української справи серед неукраїнського населення Канади. Саме цей виш дав поштовх до створення Української греко-православної церкви.

Інститут ім. П. Могили спричинив заснування тотожного закладу в Едмонтоні. Ініціативу у цій справі виявив гурток студентів ім. А. Коцка з В. Грицюком, І. Гринчишиним, С. Микитюком, І. Киріяком, П. Василюшиним, М. Лучковичем, А. Кібзеєм, С. Сенюком та ін. На зборах 10 березня 1918 р. було утворено Інститут ім. М. Грушевського з управою на чолі з Д. Фарбесом. Його засновники наголошували на «всенародному» характері установи, її цілковитій незалежності від церкви. Ректором став А. Кібзей (1918–1919 рр.), пізніше ними були І. Глова (1919–1922 рр.), І. Гринчишин (1922–1924 рр.), П. Галицький (1924–1927 рр.), Ю. Стечишин (1927 р.), П. Лазарович (1927–1932 рр.), П. Василюшин (1932–1934 рр.), І. Зварич (1934–1935 рр.), І. Горецький (1935–1936 рр.), О. Лукіячук (1936–1940 рр.). Вже у 1919 р. відбулось прикріплення до бурси в Едмонтоні бурси ім. Т. Шевченка у Вегривілі. Від Інституту функціонувала «рідна школа», хор під керівництвом Ю. Цукорника та театральний гурток. Число студентів складало від 35 до 90 осіб залежно від фінансового та економічного становища в Канаді. У студентів було не так багато часу для навчання, що обумовлювалось годинами роботи державних закладів освіти. Інститут у будні дні працював з 17:00 до 18:15 і з 19:00 до 20:00, а у вихідні – цілий день.

У виші викладались традиційні і для інших навчальних закладів українознавчі предмети: граматики, історія, географія, література, музика. Студенти вчилися за читанками М. Матвійчука, граматиками Й. Левицького, М. Возняка, підручником з літературознавства В. Радзикевича, підручниками з історії О. Барвінського, Д. Дорошенка, В. Будзиновського, М. Грушевського, підручником з географії С. Рудницького тощо [279, с. 7–16, 70, 87–88].

З 1921-го по 1924 р. був кризовий період для закладу. Тому в 1924 р. вводиться податок на членів інституту в розмірі трьох доларів на рік, доки ситуація не поліпшиться. Було створено окремий комітет, який займався збором коштів для сплати боргу. За допомогою пожертвувань добровольців Інститут утримався на плаву. В 1930 р. загальноканадська економічна криза не оминула й навчальних закладів. Завдяки невтомній праці його членів Інститут ім. М. Грушевського в Едмонтоні витримав і це випробування [320, с. 581–582].

Освітній заклад тісно співпрацював з Інститутом ім. П. Могили. Для координації та консолідації проукраїнських сил у 1928 р. на з'їзді було прийнято рішення про злиття цих двох вишів. Як уже говорилося, на з'їздах членів Інституту обговорювались не тільки освітні та фінансові проблеми закладу, а й політичні, релігійні, питання національного розвитку українців у діаспорі, проблеми, створювані комуністичною пропагандою серед фермерства й робітництва, культурні потреби громадськості в діаспорі. Так, наприклад, програма 12-го Народного з'їзду, скликаного Інститутом

ім. П. Могили, Інститутом ім. М. Грушевського й Союзом українців самостійників, що відбувся взимку 1928–1929 рр. містила такі пункти: «1. Поглиблення організації СУС; 2. Злука Народних Домів; 3. Видавничий фонд; 4. Організація молодіжи; 5. Рідна Школа в Канаді; 6. Справи учительські; 7. Справи економічні; 8. Справи фермерські; 9. Справи робітничі; 10. Справи централі українських студентів Канади; 11. Українське питання перед другими народами; 12. Справа української імміграції; 13. Злука Інститутів; 14. Ділові справи Інститутів; 15. Справи Союзу Українок Канади». Інститут запрошував на свої з'їзди шанованих і впливових громадян. На них були присутні мер Едмонтона, міністр освіти, прем'єр-міністр провінції, ректор Альбертського університету, видатні педагоги тощо. Все це робилось з метою покращення суспільно-політичного статусу українців у Канаді.

Англійці відкривали для себе таланти маловідомих для них українців. Також Інститут подавав інформацію про свої з'їзди, українських іммігрантів та українське питання в Європі до щоденних англомовних канадських часописів. З 1938 р. було систематизовано вихід радіопрограм, які створював виш на едмонтонській радіостанції СІСА. Це було зроблено з метою ознайомити ширший загал з працею інституту й, зокрема, з ідеологією СУС [див. 279]. У 1937 р. на запрошення СУС курс з українознавства в Інституті прочитав Д. Дорошенко. Курс пройшов з великим успіхом і був повторений у 1938 р. [338, с. 252].

Студенти Інституту активно проявили себе на ниві українознавства. Влаштували дебати, звіти, концерти. Читали курси з української історії, літератури, граматики, хорального співу. Діяла також вечірня школа з англійської мови. Студенти поширювали освітню працю й поза Інститутом. Було відкрито «рідну школу» в передмісті Беверлей, де вчителювали студенти з Інституту ім. М. Грушевського [320, с. 578].

За 25-літню історію закладу з його стін випустилось 718 вихованців [264, с. 113].

За всі роки діяльності з відозв Інституту простежуємо, як він активно заохочував молодь до навчання. А з роботи гуртка ім. А. Коцка бачимо, як освітній заклад підтримував громадську діяльність студентів. Для підвищення самоповаги та збереження національної пам'яті для молоді діяли курси з українознавства. Думку українського суспільства в діаспорі формували також з'їзди членів Інституту та гостей. Через українську та канадську пресу Інститут розповсюджував інформацію про життя в діаспорі та в Україні для громадян Альберти.

Окрім власних шкіл, комуністи у 1929 р. заснували Студентський інститут ТУРФДому в Едмонтоні [297, с. 67–68]. Цей заклад забезпечував навчання й виховання молоді в комуністичному дусі та мав спеціальне приміщення

для проживання студентів, котрі паралельно здобували освіту в інших університетах Канади. Першим ректором Інституту був І. Сембай, котрий залишив свою посаду внаслідок депортації у 1932 р.

Соціалісти також намагались закласти свої вищі освітні заклади в Канаді. У січні 1929 р. ними було відкрито філію пражського Українського робітничого університету, яка пропонувала заочну форму навчання для студентів з Канади та США. Студенти отримували свої завдання з Праги, а виконані роботи повертали до відділу у Вінніпезі. Програма навчання включала такі предмети, як українознавство, історія, історія держави і права, сучасні канадські закони, географія, українська та англійська мови, література, економіка, музика, аграрна наука, електричні технології тощо. Викладачами курсів були М. Мандрика, Е. Козловський, І. Чайка, С. Озеро, В. Дем'янчук, Д. Якиміщак, С. Ковбель та М. Вавриков. У перший навчальний рік студентами філії стали 80 канадських українців. Університет мав існувати за рахунок оплати за навчання та пожертв. Це був перший український освітній заклад в Канаді із заочною формою навчання. У 1931 р. виш було закрито. Для проведення наукової роботи М. Мандрика став ініціатором заснування у червні 1929 р. Канадійсько-українського товариства наукових дослідів, яке нараховувало 41 члена. Серед завдань товариства були дослідження про українські поселення в Канаді, досягнення українських студентів, правові стосунки з українцями та їхній культурний розвиток (освіта, пісні, музика й танці). Одним із найважливіших його здобутків був спільний проект з Канадським національним інститутом соціальної гігієни на чолі з Х. Рід. Співробітником Інституту Ч. Янгом було видано вже згадану працю «Українські канадці. Дослідження з асиміляції» [332, с. 200–201, 205].

У 1932 р. у Вінніпезі було засновано Духовний семінар, що готував православних священників.

З 1917 р. п'ять років під керівництвом католиків в Едмонтоні працювала бурса ім. Т. Шевченка [263, с. 35, 37]. Під їх проводом у Канаді діяла також колегія св. Йосифа. У 1919 р. в Йорктоні оо. Н. Декамп і Л. Боске зайнялись питанням формування української католицької колегії, яка відкрилась для студентів у жовтні 1920 р. Вихованці навчального закладу мали змогу вивчати українську, англійську, французьку, німецьку, латинську мови. Щорічно вони складали державні іспити й мали привілей у здачі екзаменів наперед з кількох предметів. Так найздібніші студенти могли закінчити чотирирічний курс навчання за три роки. Багато уваги приділялось у колегії спорту. Після її закінчення випускники мали право вступити до учительської семінарії, університету чи духовної семінарії [327, с. 37]. При колегії молодь заснувала «Український літературний кружок» на чолі з В. Филиповичем [50, с. 5].

У 1925 р. у Едмонтоні засновано Український католицький інститут, що мав продовжувати роботу бурси ім. Т. Шевченка, яка завершила свою діяльність у 1922 р. [338, с. 189].

У 1935 р. у Саскатуні постає бурса Братства українців католиків ім. М. Шашкевича. Ініціаторами утворення цього закладу були о. П. Сулятицький, О. Прийма, Й. Топущак. Два перші, а також посол О. Жеребко, В. Харко, Б. Корчинський та о. П. Криворучка управляли цим закладом довгі роки. Студенти-чоловіки тут отримували місце для проживання, харчування, а у вечірні години мали пари з української мови, літератури, історії, співу, музики та релігієзнавства. Традиційно при бурсі діяв студентський гурток [295, с. 96, 127]. Бурса була тісно пов'язана з церквою. Її дирекцію та ректора затверджував греко-католицький єпископ. Останній мав право перевіряти її фінансові справи, звільняти працівників і навіть виключати студентів [395, р. 472–473].

Функціонували також освітні заклади при протестантських місіях, зокрема Манітобський коледж у Вінніпегу, в якому навчались і українці. Утримувались українські студенти в притулках таких міст, як Сіфтон, Тулон у Манітобі, Принс Альберт у Саскачевані, Вастао, Вегревіль, Смокі Лейк в Альберті. У той час такі суто релігійні бурси не мали широких симпатій серед провідної верстви української молоді [320, с. 92, 577].

Чи не першою спробою створення українознавчих студій у вищих закладах Канади була резолюція до провінційного уряду Саскачевану про відкриття кафедри української мови, історії та літератури у Саскачеванському університеті, ухвалена на першому народному з'їзді Інституту імені П. Могили у серпні 1916 р. [338, с. 53]. Хоч у міжвоєнний період українознавчі кафедри в канадських університетах так і не з'явилися, проте шлях до цього вже було прокладено.

Відсутність українознавчих студій у канадських вишах звісно не означала відсутність українських студентів у цих закладах. За підрахунками першого українця інспектора шкіл у Канаді Ф. Гаврилюка першим українцем, який закінчив канадський виш (Манітобський університет) у 1913 р. був О. Жеребко, а до 1925 р. таких випускників було вже 28. З 1926-го до 1934 р. їх кількість зросла до 165, а лише на 1935 р. було зареєстровано 196 українських студентів у Канаді [227, с. 112]. Першою українокою, котра закінчила виш у Канаді у 1923 р. стала М. Дима (Манітобський університет) [263, с. 40]. Першою українокою, яка закінчила факультет правознавства в Манітобському університеті стала М. Вавриков у 1934 р. [43, р. 2]. Ці показники підтверджують ріст рівня освіченості українських іммігрантів протягом міжвоєнного періоду.

Одним із перших українців, який закінчив університет Саскачевану, був В. Свистун (1918 р.), у 1919 р. слідом за ним пішов М. Стечишин. У 1921 р.

університетські дипломи отримали Ю. Стечишин, І. Яців, А. Вавринюк. Першою жінкою українського походження, котра випустилась із Саскачеванського університету була Ю. Стечишин у 1930 р., а після неї О. Стратійчук [42, р. 7].

В Альбертському університеті перший студент українець з'явився у 1915/16 навчальному році. У 1927/28 навчальному році було вже 29 українських студентів з близько 1500, а у 1938/39 р. – 47 [393, р. 222].

Також у міжвоєнний період українські студенти вступали до Університету Макгілла, Торонтського університету, Університету Західного Онтаріо, Університету Квінз, Університету імені Макмастера. У 1931 р. перший українець випустився з університету, що входить до Ліги плюща, а саме Єльського університету, де продовжив розпочате у Манітобському університеті навчання. Між 1913 і 1941 рр. від 400 до 500 канадських українців одержали дипломи канадських і американських вишів. У 1933 р. у Канаді перший українець отримав ступінь доктора філософії [395, р. 66–68].

Спроби українців здобути університетські знання були показником прогресу освітнього рівня іммігрантів.

Якщо говорити про престижність спеціальностей, то більшість студентів обирали тоді педагогічні та сільськогосподарські, хоча спостерігався потяг і до набуття інженерних, лікарських та правничих професій. Такий вибір зумовлювався, перш за все, соціальним становищем і потребами, які були необхідними для життєдіяльності української етнічної групи.

У 1930-х рр. у канадських шкільних підручниках починають з'являтися перші історичні згадки про Україну та українців. Одночасно українці Західної Канади розпочали працювати над шкільними підручниками для навчання української мови вже для англomовних учнів. Виникла ідея, щоб вивчати українську мову як іноземну [287, с. 112–113, 119]. Через клопотання Ю. Стечишина в 1933 р. до міністра освіти Дж. Т. М. Андерсона з'явилися читанки для школярів з витягами з української літератури.

Перші бібліотеки в українській діаспорі в Канаді почали виникати ще на поч. ХХ ст. Почин до їх заснування дав орден отців Василіан у Мондері (Альберта), де у 1902–1903 рр. постала перша бібліотека. У Йорктоні в 1913 р. отці Редемптористи організують другу бібліотеку, що зберігала книги переважно богословського змісту. При Інституті ім. П. Могили в Саскатуні була бібліотека для студентів. У Вінніпезі та в Торонто при народних домах також створювались бібліотеки [219, с. 237].

У Саскачеванському університеті в листопаді 1930 р. українські студенти об'єднались у студентське товариство «Альфа і омега». Членство було відкрите для всіх вихованців університету, що цікавились українською історією та бажали плекати українську культуру. Головною причиною

відкриття товариства було прагнення завдяки взаємодії й підтримці співвітчизників гідно увійти в університетські кола. Згідно статуту, саме підтримка українських студентів була ключовим вектором діяльності товариства. Ідея заснування товариства виникла у В. Я. Яремія, як впливає з його листа до С. Стечишин від 21 березня 1954 р. До цього процесу залучились В. Кудрик, обоє Стечишинів, І. Гнатишин, проф. Дж. В. Сімпсон [42, р. 3–4, 8], О. Бендас.

При Альбертському університеті українські студенти у 1933 р. створили гурток «Prometheus». Вони поширювали відомості про український визвольний рух у Європі та зріст культурно-освітнього рівня українських переселенців [279, с. 81].

У 1922 р. було створено Центральний союз українського студентства (далі – ЦЕСУС) з осідком у Празі, який репрезентував українську прогресивну молодь. У рамках Союзу об'єднались студентські організації західних українських земель, Буковини, Закарпаття, окремих європейських країн, США та Канади (Централь українських студентів Канади на 1929 р. налічувала 7 громад з приблизно 400 членами). Цей загальностудентський український центр був досить активним у 20–30-ті роки ХХ ст. і мав чималі успіхи. ЦЕСУС був вільним членом Міжнародної студентської конфедерації і його представники брали постійно участь у різних міжнародних студентських з'їздах і конференціях. Першим його директором став П. Ган, а потім І. Федів, М. Масюкевич, В. Орелецький, С. Нижанківський та Я. Барановський. З уваги на воєнні події об'єднання перестало діяти. Поза ЦЕСУС-ом були ті студентські угруповання, що стояли на прокомуністичних позиціях [336, с. 34].

Таким чином, специфікою міжвоєнного періоду є те, що через відсутність українознавчих студій при канадських університетах українці вимушені були докладати значних зусиль і коштів для розвитку власної освіти в діаспорі та збереження молоддю культурної ідентичності своїх батьків. Так постають перші українські інститути в Канаді. Вони мали статус своєрідних резиденцій для українських студентів, що навчались в канадських університетах, і додатково проводили викладання українознавчих студій у своїх стінах. Встановлення низької плати за навчання в інститутах дало змогу молоді з незаможних сімей здобути вищу освіту. З роками число вступників до вишів збільшувалось. За цей час було сформовано й налагоджено роботу з'їздів членів комітетів інститутів та бурс, що сприяли кращій і більш скоординованій організації діяльності освітніх установ діаспори.

Вищі освітні установи українців у Канаді в міжвоєнний період були створені не з прагматичною метою, а тому не обіцяли своїм викладачам достойного заробітку. Їх випускники в майбутньому не могли нормально

працевлаштуватись. Дипломи інститутів були корисними хіба що для роботи в «рідних школах», бурсах та інститутах, функціонування яких здійснювалось фактично на громадських засадах.

Однак інститути стали важливими осередками українського життя в Канаді. Вони нараховували сотні членів та вихованців, які були активними суспільними діячами, котрі спрямовували і планували діяльність української спільноти. За роки функціонування в міжвоєнний період виші зробили великий внесок у поширення вищої освіти серед молоді, а також у напрямі пробудження національної свідомості серед своїх вихованців та української громадськості в Канаді. Варто відзначити також їх роль у популяризації серед неукраїнського населення Канади відомостей про українців, українську історію, мову, літературу, церкву, звичаї, мистецтво, націокультурні цінності й тогочасні визвольні змагання нашого народу в Європі.

Діяльність діаспорних навчальних закладів справила великий вплив на життя української спільноти в країні. Вони відіграли важливу роль у формуванні прошарку інтелігенції в Канаді поряд з фермерським та робітничим класами. Викладачі виховували у молоді почуття гордості за батьківщину своїх предків, сприяли збереженню українських традицій, спонукали до формування проукраїнських товариств у Канаді. Крім освітньої, вони проводили націокультурну роботу серед громадськості, не даючи українству асимілюватись з місцевим населенням. Безсумнівно, зріст освіченості серед українських іммігрантів сприяв також підвищенню їх суспільно-політичного статусу в Канаді в міжвоєнний період.

ВИСНОВКИ

Характеристика формування суспільно-політичного становища українців в умовах імміграційної політики Канади у міжвоєнний період безпосередньо та опосередковано представлена в узагальнюючих, спеціалізованих і довідкових виданнях з історії української діаспори Канади радянських, діаспорних, зарубіжних та сучасних українських вчених. Основоположними з обраної теми стали: ґрунтовний доробок діаспорного вченого М. Марунчака, роботи М. Боровика, О. Мартиновича, В. Макара, С. Качараби й О. Сича. Історіографічна база дослідження проливає світло на процес інтеграції українців у поліетнічне суспільство Канади та їх соціальний статус у ньому. Однак, досі залишається ряд питань, що потребують подальшого розроблення у нових наукових працях.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є значною за обсягом та різноманітною. Вона включає в себе нормативно-правові акти держав Канади, Польщі, Румунії, Чехословаччини й УСРР, постанови та статuti громадських організацій; справочинні документи; публіцистичні та політичні твори членів партій, громадських об'єднань та рухів; пресу органів державного управління, громадських організацій, політичних партій; статистичні матеріали; мемуари, приватнелистування, особові справи потенційних емігрантів тощо. Зазначений комплекс джерел та історіографії надає можливість дослідити причини та характер еміграції українців за океан, імміграційну політику Канади та її етапи, охарактеризувати ставлення уряду і самих канадців до українських переселенців, нові умови їх проживання і шляхи пристосування до них, створення українцями громадських та освітніх установ і напрямів їх діяльності в діаспорі у міжвоєнний період.

У 1918–1939 рр. тривала друга хвиля еміграції українців до Канади, зумовлена наслідками Першої світової війни, поразкою Української революції 1917–1921 рр. та соціально-економічним, політичним становищем українців під окупаційними режимами Польщі, Румунії, СРСР та у складі Чехословаччини. Причини еміграції визначили і її характер. Число економічних емігрантів у міжвоєнний період перевищувало число політичних. Однак, це була вже не суто заробітчанська, а й політична імміграція, яка активно включилась у суспільно-політичне життя Канади й розбудувала ряд українських громадських організацій та освітніх установ.

Більшу частину українських переселенців складали працівники у сфері сільського господарства, а меншу – робітники, колишні солдати і старшини української армії, службовці державного апарату, вчителі, представники інтелігенції, священнослужителі, промисловці, люди вільних професій, великі

та середні землевласники, торговці та підприємці. За статистичними підрахунками основну масу іммігрантів представляли вихідці з Галичини, на другому місці були прибулі з Волині та Західного Полісся, потім із Закарпаття та Буковини. Обмеженим був виїзд з території Радянської України. Чисельність українських переселенців до Канади у міжвоєнний період становила від 68 до 70 тис. осіб. Основними місцями їх поселення стали степові провінції – Манітоба, Альберта, Саскачеван, меншою мірою – Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек. Українці надавали перевагу поселенням у сільській місцевості, що вказувало на їх зайнятість у сфері сільського господарства. Ті, хто селився у містах і на околицях, влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, у кравецькій й кушнірській майстерні.

Значною мірою на склад та кількість іммігрантів впливало законодавство Канади, в основі якого лежав Імміграційний акт 1910 р., поправки до якого вносились у 1919 і 1928 рр. Питаннями імміграції у Канаді займалось Міністерство імміграції та колонізації, а з 1936 р. – Міністерство гірничорудної промисловості та ресурсів. Пріоритетним уряд ставив в'їзд переселенців з Великобританії та США; на другому місці – скандинавів, швейцарців, німців, бельгійців, голландців, французів; на третьому – австрійців, угорців, румунів, поляків, українців, росіян, литовців, латишів, естонців, чехів, словаків, жителів Югославії. Взагалі небажаними вважались вихідці з Південної Європи та Азії. Це був негласний поділ у владних колах Канади, який не мав правового статусу. Вихідці з Центральної та Східної Європи могли бути переважно працівниками у сфері сільського господарства та членами родин таких працівників. Отже, імміграційні інстанції Канади приймали нових переселенців згідно соціально-професійних та національно-етнічних критеріїв відбору.

У свою чергу, зміни в імміграційній політиці Канади визначались економічним становищем у країні, кон'юнктурою ринку праці, думкою роботодавців і громадськості Канади загалом. Міжвоєнний імміграційний український потік до Канади то збільшувався, то зменшувався залежно від зазначених обставин. Такими обставинами були реалії Першої світової війни, Великої економічної депресії тощо. Нормативні акти певною мірою визначали характер і склад другої хвилі еміграції українців до Канади, коригували місце розселення новоприбулих, майбутній вид їх діяльності.

До 1921 р. українці навіть не фігурували як окрема етнічна група в канадській урядовій статистиці. Їх іменували буковинцями, галичанами, русинами. Протягом міжвоєнного періоду у владних колах вони згадувались чи у контексті «ворожих іноземців» – вихідців з Австро-Угорщини, чи у зв'язку з комуністами і «червоною загрозою», чи як мешканці Центрально-

Східної Європи. Часом канадський уряд сприймав українців як окрему національність зі своїми потребами, однак не вирізняв їх у правах поряд з іншими іммігрантами з Центрально-Східної Європи. Українська імміграція до Канади не розглядалась окремим питанням у міністерстві імміграції. Хоча проблеми українців, громадян Канади, озвучувались на засіданнях парламенту.

Загалом міжвоєнну хвилю імміграції до Канади можна поділити на такі етапи: 1) 1918–1925 рр. (цей період позначився обмеженням імміграції у зв'язку з економічним становищем та імміграційним законодавством Канади щодо іноземців з країн-противників Великобританії у Першій світовій війні); 2) 1926–1930 рр. (етап пройшов під впливом «залізничної угоди» від вересня 1925 р., що тривала до серпня 1930 р.); 3) 1930–1934 рр. (характер цього етапу був результатом економічної кризи в Канаді й обмежувальних заходів Міністерства імміграції та колонізації); 4) 1935–1939 рр. (останній період відзначився відновленням та зростанням у незначному обсязі імміграції у зв'язку із покращенням економічного становища Канади).

На активізацію чи скорочення імміграційних процесів також впливало законодавство Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР, діяльність мореплавних та еміграційних агентств, залізничних компаній та товариств допомоги українським емігрантам. Уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини стимулювали відтік українського населення за кордон, тому що їхня політика була спрямована на зміцнення економічного й суспільного становища польського, румунського та чехословацького елемента на західноукраїнських територіях. Одним із напрямів втілення цього задуму було активне сприяння і пропаганда переселення українців. У той же час еміграція з теренів СРСР була можлива лише в незначній кількості у 20-ті роки ХХ ст. Само собою зрозуміло, що агітація до еміграції для мореплавних, залізничних та еміграційних компаній була вигідною, оскільки безпосередньо впливала на їх прибуток.

Товариства допомоги українським іммігрантам в основному вирішували проблеми з переселенням, поселенням і працевлаштуванням іммігрантів. Їх завдання були такими: допомога українським емігрантам у справах виїзду за кордон; підтримання зв'язків української діаспори з Батьківщиною; захист інтересів українських емігрантів перед канадським, польським, румунським, чехословацьким урядами; інформування у питаннях, пов'язаних з еміграцією. Товариства значно полегшили і покращили умови поселення й пошуку роботи українців у Канаді в міжвоєнний період. І хоча допомогіві організації Західної України не ставили собі за мету стимулювати виїзд українців за кордон, однак опосередковано цьому сприяли.

Після Першої світової війни Канада, як і інші європейські держави, зіштовхнулася з економічною кризою і, як наслідок, – безробіттям. Учасники

війни протестували проти іммігрантів, у тому числі українських, вважаючи, що ті відбирають у них робочі місця і забуваючи про те, що українці в основному працювали на фермах і освоювали прерії. Населення Канади через різноманітні робітничі страйки, в організації яких активну участь брали деякі з українських переселенців, упереджено ототожнювало більшість українців з комуністами. Були відомими акції протесту проти «залізничної угоди» 1925 р., що дозволяла масове перевезення іммігрантів з Центрально-Східної Європи. У Саскачевані наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. навіть діяв ку-клукс-клан, вороже налаштований проти іммігрантів з Центральної та Східної Європи. Отже, не завжди становище українців у Канаді було задовільним, оскільки спостерігались випадки рееміграції та депортацій. Лише довгі роки чесної роботи та громадської діяльності, боротьби за свій статус дозволили їм посісти гідне місце в канадському суспільстві.

Одним з критеріїв адаптації українців діаспори до нових умов життя та включення в канадське суспільство, вироблення ними певного суспільно-політичного статусу є участь у політичному житті країни. Активна участь українців у політичному житті Канади у 1918–1939 рр. пояснюється покращенням економічного становища переселенців порівняно з першою хвилею імміграції, а отже збільшенням часу на політичну та громадську роботу, прагненням інтегруватись у нове суспільство, захищати свої права й отримати політичні важелі впливу.

Іммігранти, які здобували канадське громадянство, могли обирати й бути обраними до муніципалітетів, провінційних та федеральних парламентів. Вони досить швидко увійшли у громадсько-політичне життя Канади, беручи активну участь у виборах та місцевому самоврядуванні як шкільні та міські радники, секретарі муніципалітетів і, зрештою, голови муніципальних управ, посли до провінційного та федерального парламентів.

Представниками до парламенту від українців були переважно юристи, вчителі, лікарі, громадські діячі, найчастіше особи з вищою освітою. У міжвоєнний період не було жодного українця міністра чи сенатора і лише один посол до федерального парламенту – М. Лучкович. Українці на той час також не мали власних партій, не беручи до уваги Комуністичну партію Канади, одними з організаторів якої вони були і яка досить довго діяла нелегально, жодного разу за міжвоєнний період не сформувавши свій уряд. В основному українці підтримували ті партії, членами яких були їх земляки. Це був так званий принцип «блокового голосування». З цього користувались канадські політики, запрошуючи представників української діаспори в ряди своїх партій і тим самим збільшуючи свої рейтинги.

До початку 20-х років ХХ ст. в Канаді були дві провідні політичні сили,

що почергово ділились владою – ліберальна й консервативна партії. Соціалістичні рухи в Європі, більшовицький переворот у Росії вплинули на створення нових партій у Канаді, в основному фермерських і робітничих. Такими були провінційні партії: Об'єднані фермери Онтаріо, Манітоби, Альберти; федеральна фермерсько-робітничка Прогресивна партія Канади; Комуністична партія Канади; Партія соціального кредиту; Федерація кооперативної співдружності. З утворенням нових партій у країні українці починають вступати в їх ряди, голосувати за їх представників.

Українцям вдалось ставати депутатами в місцях їх компактного поселення. Тому логічно, що найбільше число послів до провінційного парламенту було з Альберти, менше з Манітоби й найменше з Саскачевану. Українські переселенці ставили перед собою завдання боротись за свої права, зміцнювати своє соціальне становище, висувати на розгляд громадськості українське питання в Європі через участь у державному управлінні країни в ролі голів муніципалітетів, послів до локальних та загальнодержавного парламентів.

Як результат, активна участь українців у політичному житті Канади зміцнила їх позиції в країні як повноправних членів канадського суспільства, підвищила їх суспільно-політичний статус.

Ще однією з форм пристосування до нових умов побуту в Канаді стала участь українців у громадському житті. Процес створення громадських організацій був під контролем уряду Канади. Більшість українських громадських організацій діаспори були домініальними й мали розгалужену мережу філій по Канаді. Можливість їх легального існування в діаспорі забезпечував чартер, виданий державним секретарем. Чартери давали право на заснування відділів і вказували на територіальні межі утворення товариств. Уряд Канади мав схвалити назву та статут організації, які долучали до заяви на отримання чарту. Зміни до статутів установ мали реєструватись завчасно в державного секретаря в Оттаві. Громадські організації могли займатись лише тим, що було прописано в чартері, що, у свою чергу, базувався на їх заявах. Як показує досвід, канадський уряд не ставив перешкод у заснуванні та діяльності українських громадських товариств у міжвоєнний період, окрім комуністичних, підривної роботи яких була орієнтована на зміну державного ладу в країні.

В українській діаспорі Канади ще на початку ХХ ст. почали з'являтися перші громадські об'єднання, переважно релігійного та культурно-просвітнього спрямування. Міжвоєнний же період вирізняється формуванням мережі громадських організацій політичного характеру. Кількість українців громадських активістів складала більше 15 % українських іммігрантів, що є доволі високим показником.

Події Української революції 1917–1921 рр. наклали свій відбиток на

представників діаспори, котрі активізували свою діяльність у суспільній сфері та приступили до створення нових громадських організацій. Також нова хвиля імміграції після Першої світової війни поповнює українську діаспору політичними іммігрантами. Як результат, у діаспорі засновуються Український канадський горожанський комітет, Український Червоний Хрест, Українська народна рада тощо. У час другої хвилі імміграції в Канаді постають ліберальні, націоналістичні, консервативні, соціалістичні товариства з жіночими та молодіжними секціями. До них ще на початку ХХ ст. розпочали свою діяльність комуністичні громадські організації. Консервативні організації спирались на католицьку церкву й монархічні засади існування держави, ліберальні орієнтувались на православну церкву й демократію, націоналісти, як і ліберали, були більш прихильними до православ'я, але на перших порах існування української держави допускали авторитарний режим, комуністи ж не сприймали націоналістичних поглядів, виступали за більшовицький тоталітарний режим і взагалі не визнавали церкви. Важливим фактором, що пояснював популярність комуністичних та соціалістичних організацій у діаспорі, була їх зацікавленість у справах робітників і поліпшення їх становища у діаспорі. Такої ініціативи проукраїнський блок фактично не виявляв.

Соціальну базу ліберального, націоналістичного, консервативного рухів складала переважно інтелігенція та військові, а комуністичного та соціалістичного – фермери, робітники. За етнічною приналежністю члени національно-патріотичного блоку організацій були українцями. Комуністичний же табір був інтернаціональним. Однак основна маса іноземців перебувала в лавах Комуністичної партії Канади, а в українських громадських організаціях вони були представлені у невеликій кількості. Число прихильників національно-патріотичного громадського руху переважало над комуністичним. Переваги останніх полягали у більшій скоординованості дій, в об'єднанні єдиною метою. Інші ж українські громадські організації були роз'єднані та ще й до того час від часу ворогували між собою.

Національно-патріотичні товариства реагували на події в діаспорі та на Батьківщині. Після того, як час показав неспроможність Ліги Націй вирішувати міжнародні конфлікти та міжнаціональні претензії, саме громадські активісти стали на захист прав корінних українців. Так, з року в рік українські національно-патріотичні сили в Канаді намагались довести світу, а в першу чергу владним колам Канади й Великої Британії, що через своє геополітичне положення незалежність України є стратегічно важливою для балансу сил в Європі.

Загалом представники національно-патріотичного блоку Канади ставили перед собою ряд спільних завдань: допомога співвітчизникам в Україні у

боротьбі за її незалежність; пропагування української ідеї в Канаді; боротьба з проявами тоталітаризму в громадських організаціях діаспори; розбудова культурного і громадського життя в діаспорі; створення освітніх інституцій і їх фінансова підтримка; видання своєї преси; розвиток української культури. Шляхами втілення цих завдань було проведення акцій зі збору коштів під час зібрань членів товариств, святкових ярмарків на допомогу потребуючим в еміграції й на Батьківщині, а також потребуючим цього освітнім, релігійним інституціям у Канаді; подання меморандумів до уряду Канади; організації протестних віч на захист національної ідеї; написання публікацій до преси щодо становища українців в Україні та діаспорі, щодо пропагандистської роботи комуністичного блоку українців у Канаді, злодіянь більшовиків на теренах УСРР; видання брошур і книг про національно-патріотичний рух у Канаді; читання лекцій з назрілих питань у тогочасній політичній ситуації в Україні та діаспорі тощо; заснування шкіл, бурс, проведення освітніх курсів, публічних лекцій; створення бібліотек; постановка драматичних вистав, концертів; організація хорів та оркестрів. Незважаючи на відмінність ідеологічних орієнтирів, головною метою національно-патріотичних товариств була розбудова громадського життя в діаспорі, сприяння консолідації та протистояння асиміляційним тенденціям. Зазначені організації посприяли пробудженню національної свідомості та ініціативності серед українців діаспори Канади.

Інтернаціональний блок складався з комуністичних та соціалістичних організацій. Ідеологія комуністичних громадських організацій Канади не сильно відрізнялась від більшовицької в СРСР. Вони раділи постанові цієї наддержави і призначеній автономії для України, багато з їх членів належали до нелегальної Комуністичної партії Канади. Але, не перебуваючи під згубним впливом політики русифікації СРСР, українсько-канадські комуністи зберігали, розвивали українську культуру та мову. Напрямами діяльності комуністичних організацій у міжвоєнний період були: допомога українським трудящим Канади та України в роки криз; наведення контактів з урядом УСРР; пропаганда комуністичних ідей через агітацію у пресі, виступи на мітингах з промовами, видання відповідних книг; участь у страйках, демонстраціях, «голодових походах», запланованих Комуністичною партією Канади; освітня робота з виховання української молоді; поширення українських та радянських культурних традицій в діаспорі. Не менш важливим напрямом роботи для комуністів була дискредитація в очах спільноти діаспори неробітничих громадських товариств, стосунки з якими були відверто ворожі й часто переростали у фізичні розправи. Українські соціалістичні товариства в Канаді виникають внаслідок критичної оцінки прибічниками комуністичного руху діаспори політики компартійно-радянського режиму,

яка з 1930-х рр. розгорнулася у СРСР. Новий соціалістичний рух у міжвоєнний період тільки формувався і не встиг розгорнути широку діяльність. Він мав на меті об'єднати всі робітничі некомуністичні товариства. Як не дивно, але після розколу в комуністичному таборі ряди його прибічників продовжували рости.

Національно-патріотичні громадські організації завжди долучались до загальнодіаспорних акцій з таких важливих питань, як протест проти політики польської пацифікації, більшовицького терору, голодомору в Україні, підтримка постанов Карпатської України тощо. Зрозуміло, що члени організацій комуністичного характеру виступали за світовий робітничий рух, класову боротьбу і не підтримували акції національно-патріотичного блоку.

Як прокомуністичний (інтернаціональний), так і проукраїнський табори надавали матеріальну допомогу населенню Східної Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, збирали кошти для видання національної преси, організували мітинги проти національного гніту на цих землях, писали відозви до уряду Канади тощо.

Отже, однією з головних особливостей української спільноти в Канаді стало формування громадських організацій та інституцій, що були покликані зберігати та розвивати українську культуру, мову, традиції, національну ідентичність, сприяти ефективній соціалізації українців і налагоджувати для них механізми самоорганізації в діаспорі. Громадське самоврядування для українських переселенців стало однією з форм пристосування до нового способу життя в Канаді.

Як впливає з наведеного вище, тими показниками, що визначали статус українців у Канаді були їх можливості залучення до громадського та політичного життя країни. Ці можливості диктувалися як владними колами держави, так і настроями в суспільстві й бажанням самих українців активно брати участь у суспільно-політичному житті Канади.

Українська спільнота доклала значних зусиль задля становлення українських освітніх установ у Канаді в міжвоєнний період. Оскільки шкільна освіта в Канаді була обов'язковою, українці значно підняли рівень своєї грамотності порівняно з повоєнними роками. Представники діаспори впроваджували українознавчі дисципліни в навчальний процес для виховання підростаючого покоління, збереження його ідентичності, консолідації українців у Канаді на ґрунті «рідної» освіти.

Вищі освітні заклади, які за якістю та обсягом знань важко назвати інститутами в класичному значенні цього слова, швидше – інститутами-резиденціями, – стали осередками української культури в Канаді, що допомагали виховувати почуття національної гідності в українських іммігрантів. Окрім цього вони заклали підґрунтя для розбудови українських наукових установ

та формування прошарку української інтелігенції в Канаді. Завдяки ініціативі та старанням громадських діячів, просвітників, викладачів іммігрантам вдається чинити опір асиміляційній політиці канадського уряду, що розпочалась після скасування двомовної системи навчання.

Українці також ставали випускниками канадських вишів. І хоча у 1918–1939 рр. українознавчі кафедри в канадських університетах так і не з'явились, проте шлях до цього було прокладено.

Таким чином, у міжвоєнний період українська діаспора створила власний механізм самоврядування та самоорганізації, цим самим заклавши базу для пристосування до нової дійсності, збереження власної ідентичності та подальшого піднесення свого соціального статусу в Канаді. Участь українців у політичному та громадському житті країни допомогла їм консолідуватись і покращити своє суспільно-політичне становище у Канаді в міжвоєнний період. Порівняно з повоєнними роками офіційна позиція канадського уряду щодо українських переселенців змінилась на краще, останні стали відчувати підтримку владних кіл через надання їм практичної свободи дій у суспільно-політичній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Львів Ф. 430 (Товариство опіки над українськими емігрантами. 1925–1939 рр.)

Оп. 1.

1. Спр. 1. Статути, 1925–1926 рр., 37 арк.
2. Спр. 5. Примірники газети «Український емігрант», 1934–1935 рр., 6 арк.

Ф. 802 (Державне управління посередництва праці, м. Львів. 1920–1934 рр.)

Оп. 1.

3. Спр. 15. Розпорядження Головної еміграційної управи у Варшаві про права і обов'язки пароплавних товариств для обслуговування емігрантів, 5 березня 1923 р., 1 арк.
4. Спр. 188. Циркулярний лист Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади, 20 лютого 1923 р., 2 арк.

Ф. 854 (Союз громадських організацій опіки над емігрантами, м. Львів. 1928–1939 рр.)

Оп. 1.

5. Спр. 15. Програма роботи Союзу, 1931 р., 4 арк.
6. Спр. 18. Звіт (керівництва) Еміграційного дому у Львові (за 1931 р.) про значення і роботу «Дому», 1931 р., 1 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

Ф. 37 (Український визвольний фонд. 1933–1992 рр.)

Оп. 1.

7. Спр. 12. Листування УВФ з ПУН про переказ коштів, співпрацю тощо, 25 квітня 1939 р. – серпень 1983 р., 96 арк.
8. Спр. 53. Документи (запрошення, статті про святкування, програма святкування тощо) відносно відзначення 50-річчя УВФ, 14 квітня 1981 р. – 28 лютого 1982 р., 173 арк.
9. Спр. 96. Збіркові листи УВФ на допомогу українським політичним в'язням тощо, 1934–17 лютого 1986 р., 165 арк.

Ф. 39 (Організація державного відродження України. 1933–2000 рр.)

Оп. 1.

10. Спр. 2. Документи (запрошення, листи, програми, проекти резолюцій тощо) з'їздів ОДВУ, 9 липня 1934–4 вересня 2000 р., б/д, 121 арк.

Ф. 41 (Селешко Михайло Дамянович (1901–1981), український журналіст та громадський діяч. 1932–1980 рр.)

Оп. 1.

11. Спр. 45. Документи (програми з'їздів, буклет, бюлетень та ін.) Братства українців католиків Канади з прим. Селешка М. Д., 22 липня 1933–1935 рр., 8 арк.

Ф. 50 (Українське національне об'єднання. 1936–1995 рр.)

Оп. 2. 1936–1995 рр.

12. Спр. 12. Свідоцтво про закінчення «Рідної школи» [м. Торонто] за 1942/43, 1943/44 та 1944/45 н. /р., 28 червня 1936 р., 1942–1945 рр., 56 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 6 (Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ).
1917–1936 рр.)**

Оп. 1. 1917–1936 рр.

13. Спр. 40. Листування з ЗБД (Закордонним бюро допомоги) з питань допомоги політв'язням Східної Галичини і фінансування органу ЦК КПЗУ «Наша правда», 1 лютого 1922 р. – 17 березня 1924 р., 235 арк.

14. Спр. 217. Інтерпеляція послів польської комуністичної фракції про еміграцію, 9 червня 1925 р. – 1925 р., 5 арк.

**Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі». Кінець XIX ст. –
1948 р.)**

Оп. 1. 1911–1948 рр.

15. Спр. 107. Меморандум діяча Січових організацій в США і Канаді В. Босого до гетьманської управи в Берліні, до головної січової централі в Чикаго, до Східної Галичини стосовно своєї діяльності в 1914–1924 рр., 1926 р., 53 арк.

16. Спр. 162. Звернення заяви, оголошення, афіши товариства Січ ім. Б. Хмельницького в Нью-Йорку, політичного товариства Українська рада в Нью-Йорку, українського товариства «Просвіта» у Буенос-Айресі, інших українських громадсько-політичних і професійних організацій і об'єднань в США і Канаді, 23 жовтня 1910 р. – 26 січня 1930 р., 127 арк.

Оп. 3. 1919–1945 рр.

17. Спр. 72. «Український емігрант» – орган Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові, Ч. 13, 15 липня 1933р.; Ч. 14, 31 липня 1933 р., 15–31 липня 1933 р., 4 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України**

Ф. 1 (Верховна Рада України, мм. Харків, Київ. 1917–2017 рр.)

Оп. 2. 1921–1925 рр.

18. Спр. 935. Доповідні записки Народного Комісаріату земельних справ УСРР про його діяльність в 1922/23 р. і про стан комун емігрантів з Америки, 1923 р., 83 арк.

**Ф. 3 (Постійне представництво Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР,
м. Москва. 1921–1980 рр.)**

Оп. 1. 1921–1929 рр.

19. Спр. 256. Проект постанови РПО СРСР про завдання освоєння незаселених територій СРСР та переселення в степові райони; проект положення про переселенські товариства, короткий звіт про діяльність іммігрантських комун, характеристика і список групи «Німеччина», що бажає переселитися з Німеччини в Одеську губернію, доповідна записка Наркомзему УСРР про комуні американських емігрантів, 24 жовтня 1923 р. – 8 квітня 1925 р., 172 арк.

Ф. 4 (Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків. 1919–1925 рр.)

Оп. 1. 1919–1925 рр.

20. Спр. 141. Інструкції, циркуляри і положення, що стосуються профілю п/відділу віз і закордонних паспортів, 10 червня – 29 грудня 1922 р., 78 арк.

Ф. 1429 (Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина. 1917–1938 рр.)

Оп. 2. 1918–1924 рр.

21. Спр. 161. Розпорядження уряду Директорії про призначення генерала-хорунжого Сікевича делегатом у Канаду, 10 травня 1924 р., 2 арк.

Ф. 4363 (Редакція часопису «Розбудова нації» – орган Проводу українських націоналістів в м. Празі. 1927–1935 рр.)

Оп. 1. 1927–1935 рр.

22. Спр. 1. Обіжник для всіх відділів і членів Канадійської січової організації КСО в справі її реорганізації згідно з постановами статуту та вирізки з газет «Свобода», «Воля», «Український голос» та інших, 15 лютого 1929 р. – 12 березня 1931 р., 248 арк.

23. Спр. 16. Підшивки різних газет, часописів та бюлетенів, надісланих до редакції, 1930 р., 247 арк.

24. Спр. 17. Підшивки різних часописів та газет, надісланих до редакції, 1931–1932 рр., 315 арк.

25. Спр. 19. Вирізки з газет «Америка», «Українські робітничі вісті», «Свобода», «Український голос», «Народна воля», «Фермерське життя», «Канадійський фермер» та інші, 1929–1930 рр., 143 арк.

26. Спр. 21. Вирізки з газет «Америка», «Народна воля», «Український голос», «Народне слово», «Україна», «Український хлібороб» та інших, 1930–1931 рр., 254 арк.

Ф. 4460 (Президіальна канцелярія Диктатора Західноукраїнської Народної Республіки, м. Відень. 1920–1922 рр.)

Оп. 1. 1920–1922 рр.

27. Спр. 2. Висновок судді Яворського в справі політичного агента ЗУНР у Америці Цегельського Л. обвинуваченого у перевищенні владою та зловживаннях, 6 червня 1922 р., 23 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-111 (Київський губернський исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком). 1919–1925 гг.)

Оп. 4. 1921–1925 рр.

28. Спр. 1. Циркуляри і распоряжения СНК РСФСР, УССР, НКВД о порядке оформления иностранного подданства и выезда за границу лиц иностранного подданства, 21 февраля 1921 г. – 26 декабря 1922 г., 124 арк.

Ф. Р-3066 (Акционерное общество «Русско-канадско-американское пассажирское агенство» (РУСКАПА). 1926–1930 гг.)

Оп. 1.

29. Спр. 373. Дидух-Шмагай Михаил, 11 февраля 1928 г. – 18 апреля 1928 г., 15 арк.

30. Спр. 776. Машковская Ефросиния, 19 апреля 1926 г. – 3 июля 1926 г., 13 арк.

31. Спр. 830. Наконечный Иван, 8 января 1926 г. – 7 июля 1927 г., 45 арк., 4 зв. арк.

Ф. Р-4205 (Управление уполномоченного Народного комиссариата иностранных дел УССР в Киевском районе. 1921–1925 гг.)

Оп. 1.

32. Спр. 115. Циркуляры и инструкции Наркоминдела УССР, 31 июля 1922 г. – 12 июля 1923 г., 42 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 46 (Волинське воєводське управління, м. Луцьк. 1921–1939 рр.)

Оп. 2. 1929–1939 рр.

33. Спр. 556. Листування з Міністерством внутрішніх справ про повернення емігрантів українців до Польщі, проект договору з СРСР про сплав лісу по кордонних річках та ін., 26 березня 1930 р. – 20 грудня 1933 р., 73 арк.

34. Спр. 594. Звіт рівненського старости про службову діяльність відділів, 19 липня 1930 р. – 3 лютого 1931 р., 50 арк.

Оп. 4. 1921–1939 рр.

35. Спр. 379. Статистичні дані про кількість господарських осадників на Волині, 8 вересня 1934 р. – 22 жовтня 1934 р., 32 арк.

Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.)

Оп. 1.

36. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930 р. – 20 березня 1933 р., 262 арк.

37. Спр. 2. Відомості Еміграційного синдикату для емігрантів, 5 січня 1935 р. – 19 липня 1935 р., 25 арк.

38. Спр. 7. Листування з центральним синдикатом про еміграцію в Канаду і списки сімей, що виїжджають на місце роботи, листопад 1937 р. – листопад 1938 р., 116 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 1 (Львівське воєводське управління)

Оп. 34.

39. Спр. 1022. Звіти Львівського і Жешівського відділів Польського трансатлантичного корабельного товариства лінії «Гдиня-Америка» про рух емігрантів, 1932–1934 рр., 29 арк.

Ф. 7 (Львівське повітове староство).

Оп. 3. 1919–1931, 1932–1935, 1936–1939 рр.

40. Спр. 623. Справа про діяльність бюро по організації інформації і допомоги емігрантам, 1939 р., 7 арк.

Státní ústřední archiv v Praze

Č. f. 820 (Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice (RUESO). 1918–1938)

Karton 39.

41. Inv. и. 251. Jednání vñeemigrantského sjezdu organizací ukrajinských inženýrm v listopadu 1930 v Poděbradech a vytvoření Svazu organizací inženýrm a technikm – Ukrajincm v emigraci se sídlem v Paříži, 1930, 626 f.

University of Manitoba Archives and special collections

Fonds MG 242 (Alpha Omega Society fonds)

42. Alpha Omega Society scrapbook. – 250 f. – URL: <https://digitalcollections.lib.umanitoba.ca/islandora/object/uofm%3A1899095> (last access: 22.04.2020).

Fonds MSS 189, PC 193 (A03–117) (Mary A. Wawrykow fonds)

43. Newscipping of interprovincial elocution contest featuring Mary Wawrykow, 1934. – 1 f. – URL: <https://digitalcollections.lib.umanitoba.ca/islandora/object/uofm%3Awawrykow> (last access: 22.04.2020).

Опубліковані джерела

44. Бак Т. Октябрьская революция и канадское рабочее движение / Т. Бак. – Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. – 24 с.

45. Бак Т. Тридцать лет коммунистического движения в Канаде (1922–1952) / Т. Бак. – Москва : Иностранная литература, 1954. – 240 с.

46. Биковський Л. Канада : замітки для переселенців / Л. Биковський. – Подєбради : Власним накладом, 1925. – С. 41–99.

47. В обороні емігрантів // Діло. – Львів, 1925. – 25 червня (Ч. 138). – С. 2.

48. Важна справа // Новий шлях. – Едмонтон, 1933. – 10 січня (№ 2). – С. 8.

49. Витяг з першого статуту Української стрілецької громади // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 579.

50. Вісти з Колегії св. Йосифа // Канадійський українець. – Вінніпег, 1924. – 3 грудня (№ 49). – С. 5.

51. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1963. – Т. 2 : Доба росту й диференціації. Роки після 1-ої Світової війни, 1919–1924. – VIII, 395 с.

52. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1965. – Т. 3 : Доба росту й диференціації. Роки 1925–1929. – 307 с.

53. Войценко О. Літопис українського життя в Канаді : у 8 т. / О. Войценко. – Вінніпег : Тризуб, 1969. – Т. 4 : Доба росту й диференціації. Роки 1930–1939. – VIII, 477 с.

54. Гуменюк П. Справозданне посла Роецького / П. Гуменюк // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1924. – 20 падолиста (№ 47). – С. 6.

55. Димова побідила у Вінніпегу // Новий шлях. – Саскатун, 1933. – 5 грудня (№ 49). – С. 1.

56. До українського громадянства в Канаді! // Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – С. 90–92.

57. Договір між РСФР і УСРР // Українські робітничі вісти. – Вінніпег, 1921. – 5 люте (Ч. 15). – С. 3.

58. Доповідь консула Польщі у Вінніпезі Скарбека до Міністерства закордонних справ Польщі Праводержавна ситуація Східної Галичини у висвітленні української преси // Українська діаспора. – Київ ; Чикаго : ІНТЕЛ, 1993. – Ч. 4. – С. 47–52.

59. Заборона на українські видавництва знесена // Українські робітничі вісті. – Вінніпег, 1919. – 5 квітня (Ч. 3). – С. 1.
60. Заінтересований. Під увагу шкільним тростізам / Заінтересований // Новий шлях. – Едмонтон, 1933. – 24 січня (№ 4). – С. 6.
61. Зі статті «Завдання УНО в економічній ділянці». Едмонтон, 20 грудня 1932 р. // Українське національне об'єднання в Канаді (УНО) : документи з фондів ЦДАЗУ / Державна архівна служба України, ЦДАЗУ. – Київ : [б. в.], 2015. – С. 16–17. – URL: http://tsdazu.gov.ua/files/online/12.02.2016/z_uno_canada.pdf (дата звернення: 30.10.2016).
62. Зі статті члена УНО Канади Тимоша Павличенка «Програма й тактика УНО». Едмонтон, 25 жовтня 1932 р. // Українське національне об'єднання в Канаді (УНО) : документи з фондів ЦДАЗУ / Державна архівна служба України, ЦДАЗУ. – Київ : [б. в.], 2015. – С. 14–16. – URL: http://tsdazu.gov.ua/files/online/12.02.2016/z_uno_canada.pdf (дата звернення: 30.10.2016).
63. Извлечение из устава Русско-канадско-американского пассажирского агентства. – URL: <http://hisdoc.ru/papers/21518/> (дата обращения: 3.02.2020).
64. Інструкція в справі еміграції, розроблена Еміграційним управлінням Речі Посполитої 18 лютого 1928 р., Варшава // Пам'ятки : археографічний щорічник. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 62–70.
65. Кам'янецький М. Німці і Україна: відносини німців до українців в пролягу історії / М. Кам'янецький. – Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1940. – 83 с.
66. Книш І. Центральна управа ОУК // На службі рідного народу : ювілейний збірник Організації українців Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпег : Видання Організації українців Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – С. 44–51.
67. Конкурс // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1922. – 10 серпня (№ 32). – С. 8.
68. Конституції государств Американского континента / под. ред. Г. С. Гурвича. – Т. 2. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1959. – Т. 2. – 525 с.
69. Копія листа Червоного Хреста СРСР, в якому відмовляється Канадському Червоному Хрестові в Канаді потребу матеріальної допомоги голодуючим в Україні // Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – С. 136.
70. Кравчук П. Українсько-канадська жертва сталінізму: (про трагічну долю Івана Сембая) / П. Кравчук // Життя і слово. – Торонто, 1989. – 4 вересня (№ 33). – С. 5–6. – URL: <https://newspapers.lib.sfu.ca/zis-773/page-5> (дата звернення: 30.04.2020)
71. Лазарович П. І. Річні збори «Каменярів» / П. І. Лазарович // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1924. – 30 жовтня (№ 44). – С. 7.
72. Лазарович П. І. Союз українців самостійників і українська визвольна справа / П. І. Лазарович. – Вінніпег : Накладом Союзу українців самостійників, 1951. – 32 с.
73. Лист М. Поповича до членів партії, відповідальних за працю в масових організаціях 17 липня 1929 р., Торонто // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 275–276.

74. Мандрика М. Шлях українського робітництва в Новім краю / М. Мандрика. – Вінніпег : Правда і воля, 1929. – 43 с.
75. На землях Зах. України лютує фашистський терор // Українські робітничі вісті. – Вінніпег, 1930. – 11 жовтня (Ч. 121). – С. 1.
76. Народи Саск. Союму закінчилися // Канадійский фармер. – Вінніпег, 1922. – 16 лютого (№ 7). – С. 1.
77. Оголошення про можливість еміграції українців до місцевості «Абітібі» в Квебеку, опубліковане в альманасі «Нове поле» (16 жовтня 1926 р.) // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 43–44.
78. Павличенко Т. К. Рух національної єдності / Т. К. Павличенко. – Вінніпег : Накладом Українського національного об'єднання Канади, 1952. – 31 с.
79. Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – 449 с.
80. Переписка редакції і адміністрації // Український голос. – Вінніпег, 1930. – 15 січня (№ 3). – С. 6.
81. Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року : документи і матеріали / упоряд. : Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – Київ ; Львів : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 559 с.
82. Перший статут УНО (відбитка наголовної і першої сторінки) // На шляху до національної єдності. П'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова екзекутива, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 22.
83. Протестуймо проти винищення України Москвою: спішімо із поміччю голодуючій Україні // Новий шлях. – Едмонтон, 1933. – 14 листопада (Ч. 46). – С. 1.
84. Протокол сегого собору Української греко-православної церкви в Канаді (Саскатун, Саск., 30 червня, 1–3 липня, 1935). – Вінніпег : Консисторія Української греко-православної церкви в Канаді, 1935. – 90 с.
85. Свистун В. Автокефалія чи залежність від чужих? : причинки до догматично-канонічного становища Української греко-православної церкви в Канаді / В. Свистун. – Вінніпег : [б. в.], 1935. – 46 с.
86. Свистун В. Наша ідеологія / В. Свистун // Союз українців самостійників : принципи і програма. – Вінніпег : Видано заходом головної екзекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. – С. 6–11.
87. Свистун В. «Український патріотизм» в Канаді – на словах і на ділі / В. Свистун. – Вінніпег : Накладом Товариства культурного зв'язку з Україною, 1957. – 111 с.
88. Союз українців самостійників : принципи і програма. – Вінніпег : Видано заходом головної екзекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. – 43 с.
89. Спільний концерт рідних шкіл // Новий шлях. – Едмонтон, 1933. – 11 квітня (№ 15). – С. 8.
90. Статут і регламент Організації українських робітників клясократів Канади. – Торонто : Накладом О. У. Р. К. К., 1937. – 14 с.

91. Статут інституту ім. П. Могили (в скороченню) // Ювілейна книга 25-ліття інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Інституту; з друкарні «Українського голосу», 1945. – С. 261–262.
92. Статут Товариства Український робітничо-фермерський дім, заінкорпорованого на цілу Канаду 1924 р. – Вінніпег : [б. в.], 1925. – 36 с.
93. Статут Українського народного дому у Вінніпегу // Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – С. 125–129.
94. Стечишин М. Союз українців самостійників і об'єднання українського народу / М. Стечишин. – Вінніпег : Видання Союзу українців самостійників, 1933. – 37 с.
95. Стечишин Ю. Між українцями в Канаді / Ю. Стечишин. – Саскатун : Видання Союзу українців самостійників, 1953. – 48 с.
96. Стечишин Ю. Наші досягнення в Канаді й наше майбутнє / Ю. Стечишин. – Торонто : Видання Союзу українців самостійників, 1967. – 28 с.
97. Три мільйони на школу // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1922. – 16 марта (№ 11). – С. 1.
98. Українська політична еміграція 1919–1945 : документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України ; кол. упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – Київ : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
99. «Українські книгарні» у Вінніпезі // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1922. – 3 серпня (№ 31). – С. 8.
100. Устав товариства «Українського Червоного Хреста» в Канаді. – Вінніпег : Накладом головного комітету Українського червоного хреста в Канаді, 1922. – 8 с.
101. Цибрівський Р. Українці в ЗСА й Канаді ідентифіковані переписами населення / Р. Цибрівський, І. Тесля. – Нью-Йорк : Український соціологічний інститут, 1975. – 32 с.
102. Чи гідний українець може бути проти цього: українці на чужині й закарпатська справа // Новий шлях. – Саскатун, 1938. – 18 жовтня (Ч. 42/2). – С. 4.
103. An Act respecting Immigration // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the ninth and tenth years of the reign of His Majesty King Edward VII. – Ottawa : C. H. Parmelee, 1910. – Vol. 1 : Public general acts. – Chap. 27. – 35 p. – URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_07184/2?r=0&s=1 (last access: 18.03.2020).
104. An Act to amend the Immigration Act // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the eighth and ninth [i.e. ninth and tenth] years of the reign of His Majesty King George V. – Ottawa : J. de L. Tachem, 1919. – Vol. 1 : Public general acts. – Chap. 25. – 15 p. – URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08048/2?r=0&s=1 (last access: 18.03.2020).
105. An Act to amend the Immigration Act // Acts of the parlement of the Dominion of Canada. – Ottawa : Brown Chamberlin, Law Printer (for Canada) to the Queen's Most Excellent Majesty, 1928. – Chap. 29. – P. 131. – URL: <http://www.collectionscanada.gc.ca/obj/021017/fl/nlc011080-v6.jpg> (last access: 20.12.2016).
106. Annual report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1918. – Ottawa : J. de Labroquerie Tache, 1919. – 32 p.

107. Annual report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1919. – Ottawa : J. de Labroquerie Tache, 1920. – 38 p.
108. Basic documents in Canadian history / by J. J. Talman. – Princeton : Van Nostrand, 1959. – 189 p.
109. Burianyk W. S. U. S. – its meaning and significance / W. Burianyk. – Toronto : Published by Ukrainian Self-reliance league of Canada, 1967. – 40 p.
110. Canada parliament. House of commons debates. – Ottawa : Queen's printer, 1948. – Vol. 264. – 5219 p.
111. The Canada year book 1919 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1920. – 697 p.
112. The Canada year book 1920 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1921. – 768 p.
113. The Canada year book 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1922. – 909 p.
114. The Canada year book 1922–23 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – 1038 p.
115. The Canada year book 1924 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – 1016 p.
116. The Canada year book 1925 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1926. – 1080 p.
117. The Canada year book 1926 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1927. – 1057 p.
118. The Canada year book 1927–28 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1928. – 1100 p.
119. The Canada year book 1929 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 1062 p.
120. The Canada year book 1930 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1930. – 1094 p.
121. The Canada year book 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1931. – 1148 p.
122. The Canada year book 1932 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1932. – 1100 p.
123. The Canada year book 1933 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1933. – 1146 p.
124. The Canada year book 1934–35 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – 1235 p.
125. The Canada year book 1936 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – 1154 p.
126. The Canada year book 1937 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1937. – 1126 p.
127. The Canada year book 1938 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1938. – 1141 p.
128. The Canada year book 1939 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1939. – 1190 p.

129. The Canada year book 1940 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1940. – 1142 p.
130. Canadian history in documents, 1763–1966 / ed. by J. M. Bliss. – Toronto : Ryerson press, 1966. – XIV, 397 p.
131. A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – 173 p.
132. Documenting Canada. A history of Modern Canada in documents / editors B. Waiser, D. de Brou. – Saskatoon : Fifth house publishers, 1992. – 702 p.
133. Editorial, Path of liberation – path of struggle, Новий шлях (New pathway), №1, October 30, 1930 // A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 59–60.
134. Gerus O. W. The Canadian-galician connection: Osyp Nazaruk in Canada, 1922–23 / O. W. Gerus // New soil – old roots. The Ukrainian experience in Canada / ed. by J. Rozumnyj. – Winnipeg : Ukrainian academy of arts and sciences in Canada, 1983. – P. 225–242.
135. Historical documents of Canada / general editor C. P. Stacey. – Toronto : Macmillan of Canada, 1972. – Vol. V : The arts of war and peace, 1914–1945. – 656 p.
136. Historical statistics of Canada / editor M. C. Urquhart. – Cambridge : Cambridge university Press, 1965. – 672 p.
137. Hunchak N. J. Canadians of Ukrainian origin: population / by N. J. Hunchak. – Winnipeg : Ukrainian Canadian Committee, 1945. – 164 p.
138. Immigration and population statistics / Department of Manpower and Immigration. – Ottawa : Information Canada, 1974. – 111 p.
139. International migrations / ed. by W. F. Willcox. – New York : NBER, 1929. – Vol. I : Statistics. – 1110 p.
140. International migrations / ed. by W. F. Willcox. – New York : NBER, 1931. – Voll. II : Interpretations. – 672 p.
141. Joint Agreement between Canadian Pacific Railway, Canadian National Railway and Department relating to Immigration, 1 September 1925. – Vol. 262. – 3 p. – URL: <http://www.pier21.ca/research/immigration-history/railway-agreement-1925> (last access: 16.03.2020).
142. Kalbach W. E. The impact of immigration on Canada's population / W. E. Kalbach. – Ottawa : Dominion Bureau of Statistics, 1970. – 465 p.
143. Letter from H. A. Mackie, M. P., to Prime Minister R. L. Borden, October 16, 1918, asking that the War-time Elections Act be rescinded // A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 36–41.
144. Letter from W. H. Walker, Assistant Under-Secretary of State for External Affairs to the Governor General, June 15, 1922, regarding the proper description of naturalized persons whose origins are from Western Ukrainian territories // A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 45–46.

145. Letter from W. Kossar, president of the Ukrainian national federation, to O. D. Skelton, Under Secretary of State for External Affairs, June 9, 1939, arguing that Ukrainian independence is in the interests of the British Empire // *A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962* / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 67–70.
146. Lord Tweedsmuir's visit to Ukrainian Canadians, Fraserwood, Manitoba, September 21, 1936 // *A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962* / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 63–64.
147. Origin, birthplace, nationality and language of the Canadian people (a census study based on the census of 1921 and supplementary data) / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 224 p.
148. Ostry S. The occupational composition of the Canadian labour force / S. Ostry. – Ottawa : Dominion bureau of statistics, 1967. – X, 88 p.
149. Petition of Ukrainian Canadian Citizens' League to Prime Minister R. L. Borden, April 24, 1919, requesting Canadian diplomatic recognition for the Ukrainian Democratic Republic // *A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962* / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 42–43.
150. Petition of the Ukrainian national committee to the rt. hon. R. MacDonald, prime minister of Great Britain, October 2, 1933, requesting investigation of the famine in Ukraine and assistance to organize famine relief // *A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962* / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 61–62.
151. Reid J. H. A source-book of Canadian history. Selected documents and personal papers / J. H. Reid, K. McNaught, H. S. Growe. – Toronto : Longmans Canada, 1959. – XVI, 472 p.
152. Reply from the High commissioner for the United Kingdom to the Ukrainian national committee, March 2, 1934, regarding the famine in Soviet Ukraine // *A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962* / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 62–63.
153. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1920. – Ottawa : Thomas Mulvey, 1921. – 52 p.
154. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1921. – Ottawa : F. A. Acland, 1921. – 66 p.
155. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1922. – Ottawa : F. A. Acland, 1922. – 65 p.
156. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1923. – Ottawa : F. A. Acland, 1923. – 69 p.
157. *Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1924.* – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – 59 p.
158. *Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1925.* – Ottawa : F. A. Acland, 1926. – Vol. 62. – 72 p.
159. *Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1926.* – Ottawa : F. A. Acland, 1927. – 69 p.

160. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1927. – Ottawa : F. A. Acland, 1928. – 83 p.
161. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1928. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – 101 p.
162. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1929. – Ottawa : F. A. Acland, 1930. – 90 p.
163. Report of the Department of immigration and colonization for the fiscal year ended March 31, 1930. – Ottawa : F. A. Acland, 1931. – 89 p.
164. The right danger in the Ukrainian mass organization of Canada, statement of the Communist party of Canada // A delicate and difficult question : documents in the history of Ukrainians in Canada 1899–1962 / by B. Kordan, L. Luciuk. – Kingston : Limestone press, 1986. – P. 53–57.
165. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. I : Population. Summary. – 1520 p.
166. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1933. – Vol. II : Population by areas. – XV, 939 p.
167. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – Vol. III : Ages of the people classified by sex, conjugal condition, racial origin, religion, birthplace, language, literacy, school attendance, year of immigration, naturalization, etc. – XVI, 1009 p.
168. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1934. – Vol. IV : Cross-classification. – XX, 1413 p.
169. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1935. – Vol. V : Earnings of wage-earners, dwellings, families, blind and deaf-mutes. – XIVII, 1730 p.
170. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1934. – Vol. VI : Unemployment. – XXVII, 1319 p.
171. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. VII : Occupations and industries. – XXVII, 1007 p.
172. Seventh census of Canada, 1931 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : J. O. Patenaude, 1936. – Vol. VIII : Agriculture. – CCXXII, 838 p.
173. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. I : Population. – XCVII, 859 p.
174. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. II : Population. – XLVIII, 776 p.
175. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1924. – Vol. III : Population. – 551 p.
176. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1929. – Vol. IV : Occupations. – XCVII, 837 p.
177. Sixth census of Canada, 1921 / Dominion bureau of statistics. – Ottawa : F. A. Acland, 1925. – Vol. V : Agriculture. – CXVIII, 787 p.
178. A statistical compendium on the Ukrainians in Canada 1891–1975 / ed. by W. Darcovich and P. Yuzyk. – Ottawa : University of Ottawa Press, 1980. – XXXIII, 834 p.

179. Stone L. O. Migration in Canada. Some regional aspects / L. O. Stone. – Ottawa : Dominion Bureau of Statistics, 1969. – XXIV, 407 p.

180. Tesla I. Demographic background / I. Tesla // Immigration Ukrainian Canadian / editor J. B. Gregorovich. – Toronto : Orelets press, 1976. – P. 1–54.

181. Unlawful assemblies to drill // The criminal code of Canada, section 98, P. 117–118 // Cranksha's Criminal code of Canada: with amendments to date, commentaries, annotations, forms etc., and an appendix containing: the Canada evidence act, ... the Opium and narcotic drug act, the Ticket of leave act Canada. Laws, statutes, etc. – Toronto : Carswell Co., 1924. – CIV, 1481 p. – URL: https://www.collectionscanada.gc.ca/immigrants/021017-119.01-e.php?&document_code=021017-102&page=1&referer=021017-2511.02-e.html-§ion_code=dp-radical&page_nbr=796&&PHPSESSID=fuqif3hndrcs3di2j4v9laod (last access: 12.10.2016).

182. The war measures act // Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the fifth year of the reign of His Majesty King George V. Public general acts. – Ottawa : J. de L. Tachem, 1914. – Chap. 2–4 p. – URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08039 (last access: 20.04.2020).

Мемуари, епістолярії

183. Брик О. С. Мої життєві студії / О. С. Брик. – Вінніпег : [б. в.], 1956. – 528 с.

184. Василюшин Є. Твердою ногою по довгому шляху... / Є. Василюшин // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 127–135.

185. Гавриш В. Моя Канада і я : спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді / В. Гавриш. – Едмонтон : Видано коштами автора, 1974. – 349 с.

186. Господин А. Сліди з моєї дороги : спогади вояка УГА / А. Господин. – Вінніпег : Накладом читальні «Просвіти», 1986. – 41 с.

187. Гуменюк І. Мої спомини (до розвитку організованого життя українців у Східній Канаді) / І. Гуменюк. – Торонто : Накладом автора, 1957. – 62 с.

188. Добра П. 20 років за океаном / П. Добра. – Ужгород : Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 116 с.

189. З «Нового краю» : листи українських емігрантів з Канади / зібрав і упорядкував О. І. Сич. – Едмонтон : Видавництво Канадського інституту українських студій, 1991. – Довідник № 45. – 66 с.

190. Кобзей Т. На тернистих та хрещатих дорогах : спомини з півсторіччя в Канаді / Т. Кобзей. – Скрантон : Видані коштом автора, 1972. – Т. 1. – 144 с.

191. Кобзей Т. На тернистих та хрещатих дорогах : спомини з півсторіччя в Канаді / Т. Кобзей. – Вінніпег : [б. в.], 1973. – Т. 2. – 122 с.

192. Кумка М. Початки руханки серед українців у Вінніпегу / М. Кумка. – Вінніпег : [б. в.], 1925. – 32 с.

193. Лист Полковника Є. Коновальця до Тураті (Володимира Мартинця) // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 375–376.

194. Личук Ю. А. На чужині / Ю. А. Личук. – Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1964. – 198 с.

195. Лобай Д. Комуністичний рух серед українців Канади / Д. Лобай // Пропамятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – С. 749–763.
196. Мушинка П. Из твердого кореня : спогади про рідний край і Канаду / П. Мушинка. – Пряшів : Фундація «Карпати», 1996. – 168 с.
197. Несторовський В. На канадській півночі / В. Несторовський // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 173–177.
198. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках : спогади 1933–1941 / С. Підгайний. – [Новий Ульм] : Прометей, 1947. – 93 с.
199. Пласконіс В. Вздовж і впоперек Канади... (у п'ятдесятлітній мандрівці) / В. Пласконіс // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 205–208.
200. Прокоп Д. Спомини вчителя-піонера / Д. Прокоп. – Вінніпег : Тризуб, 1979. – 93 с.
201. Сікевич В. Сторінки із записної книжки / В. Сікевич. – Едмонтон : Накладом автора, 1951. – Т. VII. – 75 с.
202. Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді / зібрав і написав В. Чумер. – Едмонтон : [б. в.], 1942. – 188 с.
203. Турківська М. І. Сторінки мого життя / М. І. Турківська // Як ми жили за океаном: розповіді репатріантів / ред. О. Суслівський. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1958. – С. 46–53.
204. Шарик М. В боях з большевизмом / М. Шарик // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 136–150.
205. Шарик М. Важкими шляхами Канади. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу. Спомини «З віддалі 50 літ» / М. Шарик. – Торонто : Накладом українського видавництва «Пробоем», 1971. – Кн. 2. – 520 с.
206. Шарик М. З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Торонто : Накладом українського видавництва «Пробоем», 1969. – Кн. 1. – 432 с.
207. Як ми жили за океаном: розповіді репатріантів / ред. О. Суслівський. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1958. – 76 с.
208. Ясінчук Л. За океаном: особисті помічення й переживання за час однорічного побуту в Америці / Л. Ясінчук. – Львів : Накладом товариства «Рідна школа», 1930. – 255 с.
209. Luchkovich M. A Ukrainian Canadian in Parliament : memoirs of Michael Luchkovich / M. Luchkovich. – Toronto : Ukrainian Canadian research foundation, 1965. – 128 p.

Наукові публікації

210. Байрак М. Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні / М. Байрак. – Едмонтон : Накладом Української Стрілецької Громади – відділу в Едмонтоні, 1978. – 240 с.
211. Баран О. Як постало Братство українців католиків Канади? / О. Баран // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії / ред. кол. : О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1994. – С. 153–162.
212. Бей Л. Коротка історія Української гетьманської організації Америки / Л. Бей // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія. Економіка. Філософія. – Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 295–321.
213. Белковец Л. П. Выезд за рубеж советских граждан в 1920–1930-е годы / Л. П. Белковец, С. В. Белковец // Миграционное право. – Москва : Юрист, 2006. – №5. – URL: <http://www.center-bereg.ru/m3335.html> (дата обращения: 7.04.2020).
214. Бичинський З. Історія Канади / З. Бичинський. – Вінніпег : Ukrainian booksellers and publishers Ltd, 1928. – 222 с.
215. Білецький В. Українська історіографія Канади 70–80-х рр. / В. Білецький // Миграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред. : Олександр Макар, Радомир Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 52–59.
216. Білецький Л. Т. Літопис українсько-канадського 60-ліття : пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / Л. Т. Білецький. – Вінніпег : Накладом Українського народного дому у Вінніпегу, 1951. – XVI, 39 с.
217. Білецький Л. Українські піонери в Канаді (1891–1951) / Л. Білецький. – Вінніпег : Накладом Комітету українців Канади, 1951. – 128 с.
218. Бондаренко В. Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності / В. Бондаренко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 161–165.
219. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Монреаль; Оттава : Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. – 485 с.
220. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. – Мюнхен : Український вільний університет, 1977. – 341 с.
221. Бритійська Колумбія і українці: з нагоди 30-річчя існування 20 відділу товариства Взаємної помочі у Ванкувері, Б. К. 1927–1957. – Вінніпег : Видано заходами і коштом 20-го відділу «Взаємної помочі», 1957. – 198 с.
222. Бродовий П. По слідах українського поселення в Гріндроді / П. Бродовий // Західньоканадський збірник. – Едмонтон ; Острог : Національний університет «Острозька академія», 2020. – Ч. 8. – С. 44–51.
223. Булай Л. В. Система народної освіти в Канаді : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Людмила Василівна Булай ; Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР МО УРСР. – Київ, 1972. – 182, [35] с.

224. Верига В. За межами Батьківщини : збірник наукових статей і доповідей / В. Верига. – Львів : Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 364 с.
225. Волинець М. Жовтоблакитна доларохапна презва: як лідери українських жовтоблакитних організацій в Канаді «рятували» старий край і «допомагали сиротам» / М. Волинець. – Вінніпег : Накладом Робітничо-фермерського видавничого товариства, 1932. – 256 с.
226. Волинець М. 15 років ТУРФДім 1918–1933 / М. Волинець. – Вінніпег : Накладом Робітничо-фермерського видавничого товариства, 1933. – 190 с.
227. Гаврилук Ф. Т. Українці в канадійському шкільництві / Ф. Т. Гаврилук // Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910–1960. – Вінніпег : Тризуб, 1960. – С. 110–113.
228. Галас М. Государственный механизм регулирования трудовой иммиграции и реэмиграции в СССР в 1920-е гг. / М. Галас // Власть. – Москва, 2011. – №3. – С. 139–146.
229. Гірняк В. Причини й характер другої еміграції / В. Гірняк // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 53–60.
230. Герус О. В. Консолідація української суспільності в Канаді / О. Герус // Життєвий досвід українців у Канаді : рефлексії / ред. кол.: О. В. Герус, І. Герус-Гарновецька, С. Ярмусь. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1994. – С. 115–152.
231. Данилов С. История Канады / С. Данилов. – Москва : Весь Мир, 2006. – 256 с.
232. Данилов С. Ю. Политико-государственный механизм современной Канады / С. Ю. Данилов, В. Е. Шило. – Москва : Наука, 1991. – 136 с.
233. Деренько В. Внесок Іллі Киріяка в дидактичне забезпечення українського шкільництва в Канаді / В. Деренько // Гірська школа українських Карпат. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. – № 14. – С. 36–39.
234. Дзира О. І. Післяреволюційна політична імміграція українців до Канади: історико-біографічний вимір / О. І. Дзира // Українська біографістика : зб. наук. пр. – Київ : Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2017. – Вип. 15. – С. 245–259.
235. Дзира О. І. Преса української діаспори Канади в міжвоєнний період, як виразник думки громадськості / О. І. Дзира // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2014. – Вип. 18. – С. 446–459.
236. Дністрянський М. С. Етнографія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
237. Евтух В. Б. Иммигранты в инонациональной среде: проблемы адаптации / В. Б. Евтух // Миграции и мигранты в мире капитала: исторические судьбы и современное положение. – Киев : Наукова думка, 1990. – С. 170–181.
238. Евтух В. Иммиграция и национальные отношения в истории Канады / В. Евтух // Проблемы историографии Канады / Институт всеобщей истории АН СССР ; под ред. В. А. Тишкова. – Москва : Наука, 1981. – С. 103–132.
239. Евтух В. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология,

- традиції, еволюція / В. Євтух. – Київ : Наукова думка, 1991. – 180 с.
240. Євтух В. Б. Закордонне українство : навчальний посібник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, А. А. Попок. – Київ : ВІК, 2005. – 308 с.
241. Євтух В. Українські етнічні групи США і Канади: соціально-економічний аспект / В. Євтух. – Київ : Будівельник, 1980. – 42 с.
242. Євтух В. Б. Українці в Канаді / В. Б. Євтух, О. О. Ковальчук. – Київ : Будівельник, 1993. – 144 с.
243. З порога смерті: письменники України – жертви сталінських репресій / упоряд. О. Г. Мусієнко; авт. кол.: Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб, І. О. Ільєнко та ін. – Київ : Радянський письменник, 1991. – 494 с.
244. За Україну: опис подорожі вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади (осінь 1937 – весна 1938) / уложив Іван Ісаїв. – Едмонтон : Накладом Союзу гетьманців державників Америки й Канади, 1938. – 318 с.
245. За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – 639 с.
246. Загляньмо в наше минуле (виписки з річників часопису «Український голос») // Ілюстрований календар «Українського голосу» на рік 1937. – Вінніпег : Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1937. – С. 163–168.
247. Загороднюк Т. Запровадження паспортів для біженців у Чехословацькій республіці (20–30-і рр. XX ст.) / Т. Загороднюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Київ, 2015. – №4 (127). – С. 13–16.
248. Заяць О. На допомогу Україні / О. Заяць // На службі рідного народу : ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпег : Видання Організації українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – С. 69–80.
249. Зберігаючи українську самобутність : колективна монографія / В. Б. Євтух, Є. Камінський, О. О. Ковальчук, В. П. Трошинський. – Київ : ІНТЕЛ, 1992. – 100 с.
250. Зубалій О. Д. Історія української діаспори : навчальний посібник для студентів вузів / О. Д. Зубалій, Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як. – Київ : ІЗМН, 1998. – 148 с.
251. История Коммунистической партии Канады 1921–1976 : перевод с английского / ред. пер. Н. В. Мостовец. – Москва : Политиздат, 1984. – 279 с.
252. Історія української еміграції : навчальний посібник / Б. Д. Лановик, Р. Т. Гром'як, М. В. Траф'як та ін.; за ред. Б. Д. Лановика. – Київ : Вища школа, 1997. – 520 с.
253. Казанівський В. Український народний дім у Вінніпегу (доповідь з нагоди вшанування піонерів 9 травня 1970) / В. Казанівський // Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу : збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді. – Едмонтон ; Вінніпег : [б. в.], 1987. – С. 324–327.
254. Карась Г. Роль культурних центрів зарубіжжя у збереженні та розвитку української музичної культури / Г. Карась // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках конгресу української діаспори) : зб. матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 431–435.

255. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. П. Качараба. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. – 416 с.
256. Качараба С. П. Польське еміграційне товариство у Львові (1927–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 479–485.
257. Качараба С. П. Роль мореплавних компаній та їх агентури в еміграційному русі на Західній Україні (1919–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 274–285.
258. Качараба С. П. Трудова еміграція із Західної України в Канаду (1919–1939) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 350–363.
259. Ключ В. 9 июня 1935 года в СССР приняли закон о смертной казни за побег за рубеж / В. Ключ. – 2012. – URL: <http://topwar.ru/15206-9-iyunya-1935-goda-v-sssr-prinyali-zakon-o-smertnoy-kazni-za-pobeg-za-rubezh.html> (дата обращения: 23.03.2020).
260. Книш З. Стрілецька преса / З. Книш // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 98–106.
261. Книш З. Українська стрілецька громада в Канаді / З. Книш // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 13–52.
262. Коваль В. У. Узаємасувязі беларускай і українскай дыяспар у міжваенны перыяд / В. У. Коваль. – Мінск : РІВШ, 2012. – 313 с.
263. Ковальчук О. О. Двомовна освіта, як чинник збереження ідентичності українців у Канаді та їх інтеграції в суспільство (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. О. Ковальчук // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 14. – С. 25–43.
264. Ковальчук О. О. Роль українських бурс, інститутів у збереженні українства в Канаді (перша половина XX ст.) / О. О. Ковальчук // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 105–119.
265. Ковальчук О. Солідарність українців Канади та їхніх нащадків з Україною / О. Ковальчук // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред. : О. Макар та Р. Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 96–98.
266. Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки / О. Ковальчук, Т. Марусик. – Чернівці : Наші книги, 2010. – 224 с.
267. Ковпак В. О. Політична публіцистика в періодичних та серіальних виданнях української еміграції в Канаді (до 1945 року): національно-патріотичні аспекти : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Ковпак Вікторія Анатоліївна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

268. Когуська Н. Л. Півстоліття на громадській ниві : нарис історії Союзу українок Канади 1926–1976 / Н. Л. Когуська. – Едмонтон ; Вінніпег : Видано заходами і коштом Союзу українок Канади, 1986. – 1034 с.
269. Когуська Н. Л. Ювілейна книжка Союзу української молоді Канади з нагоди 25-ліття громадської праці першої організації української молоді в Канаді 1931–1956 / написала Н. Л. Когуська. – Вінніпег : Видано заходами і коштом СУМК, 1956. – 222 с.
270. Колісник Д. В. Гетьманський рух і преса української політичної еміграції (1920–1930-ті рр.) / Д. В. Колісник. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. – 171 с.
271. Кравчук П. Великий трудолюб / П. Кравчук // Сіяч слова правди / упорядкування, редактування, примітки Петра Кравчука. – Торонто : Кобзар, 1983. – 494 с.
272. Кравчук П. І. На канадській землі / П. І. Кравчук. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 395 с.
273. Кравчук П. На новій землі: сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців / П. Кравчук. – Торонто : Крайовий виконавчий комітет Товариства об'єднаних українських канадців, 1958. – 392 с.
274. Кравчук П. І. Наша сцена / П. І. Кравчук. – Торонто : Кобзар, 1981. – 492 с.
275. Кравчук П. П'ятдесят років служіння народу: до історії української народної преси в Канаді / П. П. Кравчук. – Торонто : Українське життя, 1957. – 249 с.
276. Кравчук П. І. Українці в історії Вінніпега / П. І. Кравчук. – Торонто : Кобзар, 1974. – 169 с.
277. Кравчук П. І. Українці в Канаді : статті, нариси, памфлети / П. І. Кравчук. – Київ : Дніпро, 1981. – 232 с.
278. Краткая история Канады / составил И. М. Маланиа. – Торонто : Издание главного правления Федерации русских канадцев, 1945. – 145 с.
279. Лазарович П. І. Історія інститута ім. Мих. Грушевського в Едмонтоні, Альберта / П. І. Лазарович // Ювілейна книга 25-ліття інститута ім. Михайла Грушевського в Едмонтоні. – Вінніпег : Видано заходами і коштами Інститута ; друком «Українського голосу», 1943. – С. 7–94.
280. Лещенко Л. О. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О. Л. Лещенко // Український історичний журнал. – Київ, 1991. – №10. – С. 58–69.
281. Лещенко Л. Фермерское движение Канады (1900–1939 гг.) / Л. Лещенко. – Киев : Наукова думка, 1979. – 243 с.
282. Лисюк М. Л. Повоєнна українська еміграція та її роль у створенні українських громадсько-політичних організацій у Канаді (1922–1933 рр.) / М. Л. Лисюк // Магістеріум: історичні студії : зб. наук. паць. – Київ : Педагогіка, 2001. – Вип. 7. – С. 104–107.
283. Лукас М. Из Карпатских гор в Канаду: история карпато-россов в Канаде / М. Лукас. – Торонто : Общество карпаторусских канадцев, 1991. – 110 с.
284. Лучкович М. Українські переселенці і державна політика в Альберті / М. Лучкович // Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910–1960. – Вінніпег : Накладом і друком видавничої спілки Тризуб, 1960. – С. 141–155.

285. Макар А. Ю. Канадская немарксистская историография истории украинской этнической группы Канады (критический анализ) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. : 07.00.09 / А. Ю. Макар ; Ин-т истории АН УССР. – Киев, 1989. – 18 с.
286. Макар В. Імміграційна політика канадських властей: досягнення та проблеми / В. Макар // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття : доповіді та повідомлення», 16–18 травня 2000 р., Чернівці / Українське історичне товариство ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича ; відп. ред. : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 4. – С. 91–96.
287. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В. Ю. Макар. – Чернівці : Прут, 2006. – 284 с.
288. Макар Ю. Борьба национальных меньшинств в Канаде за свои права : научно-аналитический обзор / Ю. Макар, А. Сыч. – Москва : ИНИОН АН СРСР, 1985. – 68 с.
289. Макар Ю. І. Вплив національного відродження в західноукраїнських землях на громадську самоорганізацію українців Канади (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Ю. І. Макар, С. Г. Федуняк // Питання історії нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці, 1994. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 51–58.
290. Макар Ю. Українсько-канадська проблематика в дослідженнях істориків України / Ю. Макар // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конференцій / ред. : Олександр Макар та Радомир Білаш. – Едмонтон : Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський університет ; Відділ охорони історичних пам'яток, Міністерство громадського розвитку Альберти, 2002. – С. 60–66.
291. Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. / С. Макарчук // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 116–119.
292. Макух А. Невідомий лист Матвія Поповича до українців – членів партії у Вінніпезі про відносини з компартією Канади / А. Макух // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 272–275.
293. Мартинович О. Полковник Євген Коновалець у Канаді (невідомі його листи, написані у червні 1929 р.) / О. Мартинович // Пам'ятки : археографічний щорічник / ред. кол. : І. Б. Матяш та ін. – Київ : Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. – Т. 7. – С. 368–378.
294. Марунчак М. Г. В зустрічі з українськими піонерами Альберти / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Бібліотека піонера, 1965. – 88 с.
295. Марунчак М. Г. Історія українців Канади : у 2 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.
296. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. – 143 с.
297. Марунчак М. Г. Студії до історії українців Канади : у 5 т. / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1973–1980. – Т. 5 : Розвідки та документи міжвоєнної доби. – 299 с.

298. Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Канади в історичній ретроспективі / Т. Марусик, О. Ковальчук // Матеріали Першої міжнародної конференції з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011 – С. 75–79.
299. Марченко Н. Українські періодичні видання католицького ордену отців редemptористів в Канаді / Н. Марченко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доповідей другої Міжнародної науково-практичної конференції, 18–20 червня 2008 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 192–193.
300. Мاستикаш Є. Розвиток організаційної побудови системи Українського національного об'єднання Канади та його братніх організацій / Є. Мاستикаш // На шляху до національної єдності: п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова ексекютива, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 23–30.
301. Матяш І. Б. Архівна та рукописна україніка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) / І. Б. Матяш // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – Київ : Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2007. – № 1. – С. 17–46.
302. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст / І. Б. Матяш. – Київ : Горобець, 2008. – 151 с.
303. Мелкумов А. А. Канадський федералізм: теорія і практика / А. А. Мелкумов. – Москва : Экономика, 1998. – 222 с.
304. Міненко Т. Заснування в Канаді Української православної митрополії / Т. Міненко. – Вінніпег : Еклезія ; накладом видавничого фонду Павлини Ігнаш, 2006. – 340 с.
305. Москаль Г. Г. Трансформація інституційно-правового забезпечення міграційних процесів / Г. Г. Москаль. – Київ : Альтерпрес, 2012. – 360 с.
306. Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді / Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Еклезія, 1991. – Т. 5 : Український єпископат в Європі під час і після II Світової війни й утворення архієпархії в У.Г.-П. церкві в Канаді. – XVI, 543 с.
307. На службі рідного народу : ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930–1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпег : Видання Організації українок Канади ім. Ольги Басараб, 1955. – 500 с.
308. На шляху до національної єдності: п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова ексекютива, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – 951 с.
309. На шляху до національної єдності: п'ятдесят років праці Українського національного об'єднання Канади 1932–1982 : ювілейний збірник / ред. Зиновій Книш. – Торонто : Українське національне об'єднання, крайова ексекютива, 1982. – Т. 1. – Ч. 2. – 957 с.
310. Огляд українського життя за один рік // Календар «Українського голосу» на рік 1928. – Вінніпег : Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1928. – С. 234–241.

311. Павленко М. Ставлення правлячих кіл Польщі, Чехословаччини та Румунії до інтернованих українських військових формувань (1919–1924 рр.) / М. Павленко // Четвертий міжнародний конгрес українців : доповіді та повідомлення, 26–29 серпня 1999 р., Одеса. Серія : Історія. – Одеса ; Київ ; Львів : Міжнародна асоціація українців, 1999. – Ч. 2 : XX століття. – С. 308–314.
312. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.
313. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – Київ : Темпора, 2008. – 688 с.
314. Патарак І. Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни / І. Патарак // Матеріали Першої міжнародної конференції з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2011 – С. 221–226.
315. Пігуляк І. М. Українська православна церква в румунському ярмі і буковинці в Канаді / І. М. Пігуляк. – Вінніпег : З друкарні «Українського голосу», 1927. – 32 с.
316. Преловська І. Видатний церковний діяч Іван Теодорович (1887–1971) – портрет на тлі доби / І. Преловська // Іван Теодорович, архієпископ У. А. П. Ц. в Америці й Канаді: благодатність ієрархії У. А. П. Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви) / ред. кол. : П. Сохань (голова) та ін. ; упоряд. І. М. Преловська ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Київська православна богословська академія. – Київ : Архангельський глас ; Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир ; Київська православна богословська академія, 2009. – С. 5–94.
317. Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу : збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді / Д. Прокоп. – Едмонтон ; Вінніпег : [б. в.], 1987. – 548 с.
318. Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священниками під проводом свого єпископа. – Йорктон : Накладом єпископського ординаріату, 1941. – 338 с.
319. Пропам'ятна книга з нагоди 50-літнього ювілею Союзу українців Канади, відділ «Доньки України». – Монреаль : Союз українців Канади, 1976. – [36] с.
320. Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель ; зредагував проф. Д. Дорошенко. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. – 863 с.
321. Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні : проблеми минулого та сучасне становище / Т. Г. Рендюк. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – 293 с.
322. Романюк С. З. Розвиток рідномовної освіти українців у західній діаспорі (XX – початок XXI століття) / С. З. Романюк. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – 518 с.
323. Рудницький Я. Канадійські місцеві назви українського походження / Я. Рудницький. – Вінніпег : Накладом Українського народного дому у Вінніпезі, 1957. – 96 с. – (Назвознавство / Українська вільна академія наук, №2).

324. Руснак І. С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX – XX століття) / І. С. Руснак. – Чернівці : Рута, 2000. – 363 с.
325. Сапеляк О. Інформаційно-видавнича праця Товариства опіки над українськими емігрантами / О. Сапеляк // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 475–478.
326. Семчук С. Братство українців католиків Канади / С. Семчук // Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священиками під проводом свого єпископа. – Йорктон : Накладом єпископського ординаріату, 1941. – С. 79–80.
327. Семчук С. Шкільництво / С. Семчук // Пропам'ятна книга з нагоди золотого ювілею поселення українського народу в Канаді / уложена українськими католицькими священиками під проводом свого єпископа. – Йорктон : Накладом єпископського ординаріату з печатні «Голосу Спасителя», 1941. – С. 31–38.
328. Серкіз Я. Львівське товариство опіки над українськими емігрантами (1925–1939 рр.) / Я. Серкіз // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 334–339.
329. Ситник В. Кооперативна справа в стрілецькій громаді / В. Ситник // За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. – Торонто : Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. – С. 89–97.
330. Скрипник М. Українські школи товариства «Український робітничо-фермерський дім» у Канаді (1920–1940 роки) / М. Скрипник // Українська еміграція. Історія і сучасність: (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 129–140.
331. Сливка Ю. Суспільно-політичне життя українців Канади в дзеркалі західноукраїнської преси (20–30-ті роки) / Ю. Сливка // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 140–153.
332. Сорока М. В. Багатогранність постаті Микити Мандрики в українському і канадському суспільно-культурному дискурсі / М. В. Сорока // Західноканадський збірник. – Едмонтон ; Острог : Національний університет «Острозька академія», 2020. – Ч. 8. – С. 196–222.
333. Сорока-Цюпа О. С. История Канады / О. С. Сорока-Цюпа. – Москва : Высшая школа, 1985. – 304 с.
334. Сорока-Цюпа О. С. Рабочее движение в Канаде (1929–1939) / О. С. Сорока-Цюпа. – Москва : Издательство Московского университета, 1977. – 268 с.
335. Сосновський М. Між оптимізмом і песимізмом : вибрані статті і есеї 1968–1975 / М. Сосновський. – Нью-Йорк ; Торонто : Trident international, 1979. – 735 с.

336. Сосновський М. Шляхами реалізації концепції всеукраїнської єдності / М. Сосновський // Перший світовий конгрес вільних українців : матеріали / ред. кол. : І. Г. Сирник та ін. – Вінніпег ; Нью-Йорк ; Лондон : Видання Секретаріату Світового конгресу вільних українців, 1969. – С. 9–44.
337. Стечишин М. «Взаїмна поміч» – її цілі і розвій / М. Стечишин // Ювілейна книжка українського товариства «Взаїмна поміч» / впорядкував В. Батицький. – Вінніпег : Накладом українського товариства «Взаїмна поміч», 1935. – С. 5–10.
338. Стечишин Ю. Історія українського інституту ім. Петра Могили в Саскатуні / Ю. Стечишин // Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Інституту ; з друкарні «Українського голосу», 1945. – С. 17–258.
339. Сыч А. И. Иммиграция и ее место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Александр Иванович Сыч ; Черновицкий гос. ун-т им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1994. – 459 с.
340. Терлиця М. Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді / М. Терлиця. – Київ : Радянський письменник, 1960. – 306 с.
341. Тесля І. Українці в Канаді – їх розвиток і досягнення / І. Тесля, П. Юзик. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1968. – 78 с.
342. Тишков В. А. История Канады / В. А. Тишков, Л. В. Кошелев. – Москва : Мысль, 1982. – 268 с.
343. Ткачук М. Праця Союзу українок Канади (з нагоди п'ятнадцятилітньої діяльності) / М. Ткачук // Календар «Українського голосу» на звичайний рік 1942. – Вінніпег : Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1942. – С. 139–145.
344. Трощинський В. П. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 15. – 352 с. – (Україна крізь віки).
345. Тюрменко І. Архівні фонди Канади як джерело до вивчення українознавчих проблем ХХ ст. / І. Тюрменко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доповідей. Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р., Львів. – Львів : Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». – С. 309–311.
346. Українська діаспора : соціологічні та історичні студії / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок, О. В. Швачка. – Київ : Фенікс, 2003. – 228 с.
347. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко та ін. ; за ред. Б. Д. Лановика. – Тернопіль : Чарівниця, 1999. – 512 с.
348. Український народний дім у Вайті, Ман. : пропам'ятна книга у 60-ліття зусиль і праці (1919–1979). – Winnipeg : Published by Ukrainian National Home of Vita, 1979. – 64 с.
349. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади : збірник / авт. кол. : А. М. Шлепаков та ін. – Київ : Дніпро, 1990. – 231 с.
350. Українські нац. організації // Календар «Нового шляху» на рік 1935. – Саскатун : Накладом видавничої спілки «Новий шлях», 1935. – С. 68–75.
351. Українці в зарубіжному світі / за ред. А. М. Шлепакова. – Київ : Наукова думка, 1991. – 139 с.

352. Фабрика-Процька О. Р. Діяльність громадсько-культурних лемківських організацій США, Канади та України ХХ століття / О. Р. Фабрика-Процька // Питання культурології. – Київ : КНУКіМ, 2017. – Вип. 33. – С. 109–118.
353. Фігус-Ралько А. А. Українська Канада / А. А. Фігус-Ралько ; упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – Київ ; Вінніпег : Наша культура, 2001. – 142 с.
354. Хом'як М. Український внесок у шкільництво Альберти / М. Хом'як // Західноканадський збірник / упоряд. Я. Славутич. – Едмонтон : Канадське наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – Ч. 1. – С. 40–70.
355. Шваб А. Соціальна структура міжвоєнної еміграції з Волині / А. Шваб // Питання історії Нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 279–289.
356. Шлепаков А. Н. Международные миграции прошлого и настоящего: к оценке моделей и методов исследования / А. Н. Шлепаков // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы / АН УССР, Ин-т социал. и экон. пробл. заруб. стран ; [ред. кол. : А. Н. Шлепаков и др.]. – Киев : Наукова думка, 1983. – Вып. 3. – С. 79–85.
357. Ювілейна книга апостольського екзархату українців католиків Саскачевану 1905–1955 з приводу золотого ювілею Саскачевану / матеріали зібрали Володимир Івашко і Богдан Казимира. – Саскатун : Published by The Ukrainian catholic council of Saskatchewan, 1955. – 214 с.
358. Ювілейна книга 25-ліття інституту ім. Михайла Грушевського в Едмонтоні. – Вінніпег : Видано заходами і коштами Інституту ; друком «Українського голосу», 1943. – 207 с.
359. Ювілейна книга 25-ліття інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. – Вінніпег : Видано заходами і коштом Інституту ; з друкарні «Українського голосу», 1945. – 435 с.
360. Ювілейна книга з нагоди 30-літньої діяльності жіночого товариства при кафедрі св. Івана в Едмонтоні: історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956 / зібрала і зредагувала Д. Е. Яндова. – Едмонтон : [б. в.], 1956. – 216 с.
361. Ювілейна книжка Союзу українок Канади з нагоди 10-літнього існування 1926–1936. – Саскатун : Видано заходом централі Союзу українок Канади, 1937. – 100 с.
362. Ювілейна книжка українського товариства Взаїмна поміч / впорядкував В. Батицький. – Вінніпег : Накладом українського товариства Взаїмна поміч, 1935. – 112 с.
363. Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910–1960. – Вінніпег : Накладом і друком видавничої спілки Тризуб, 1960. – 288 с.
364. Юкас М. Канадки українського походження та їх внесок у розвиток країни / М. Юкас // Українська еміграція. Історія і сучасність : (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади) / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменярі, 1992. – С. 72–83.
365. Avery D. Divided loyalties: the Ukrainian left and the Canadian state / D. Avery // Canada's Ukrainians: negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 271–287.
366. Avery D. *The Poles in Canada* / D. Avery, J. K. Fedorowicz. – Ottawa : Canadian historical association, 1982. – 22 p. – (Canada's ethnic groups, № 4).

367. Background paper – Canada not-for-profit Corporations Act. – URL: <https://www.ic.gc.ca/eic/site/cd-dgc.nsf/eng/cs05170.html> (last access: 23.03.2020).
368. Canada's Ukrainians: negotiating an identity / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – 510 p.
369. Carynnyk M. Swallowing Stalinism: pro-communist Ukrainian Canadians and Soviet Ukraine in the 1930s / M. Carynnyk // *Canada's Ukrainians: negotiating an identity* / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 187–205.
370. Cipko S. In search of a new home: Ukrainian emigration patterns between the two world wars / S. Cipko // *Journal of Ukrainian studies*. – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies, 1991. – Vol. 16. – № 1–2. – P. 3–28.
371. Citizenship and naturalization records / Library and Archives Canada. – URL: <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/immigration/citizenship-naturalization-records/Pages/introduction.aspx> (last access: 20.10.2020).
372. Corbett D. Canada's immigration policy. A critique / D. Corbett. – Toronto : University of Toronto press, 1957. – XII, 215 p.
373. The Dominion Companies Act amendment Act, 1917. – URL: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/canlawtt38&div=72&id=&page=> (last access: 20.12.2016).
374. England R. The colonization of Western Canada. A study of contemporary land settlement / R. England. – Toronto : McClelland and Stewart, 1936. – 341 p.
375. Gerus O. W. The Ukrainians in Canada / O. W. Gerus, J. E. Rea. – Ottawa : Canadian historical association, 1985. – 24 p. – (Canada's ethnic groups, №10).
376. Gibbon J. Canadian mosaic: the making of a Northern nation / J. Gibbon. – Toronto : McClelland and Stewart, 1938. – 455 p.
377. Gulka-Tiechko M. Ukrainian immigration to Canada under the railways agreement / M. Gulka-Tiechko // *Journal of Ukrainian studies*. – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies, 1991. – Vol. 16. – № 1–2. – P. 29–59.
378. Harasym R. T. Ukrainians in Canadian political life, 1923–1945 / R. T. Harasym // *A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada* / ed. by M. Lupul. – Toronto : Published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. – P. 108–125.
379. Harasymiw B. Looking for the Ukrainian vote / B. Harasymiw // *Canada's Ukrainians: negotiating an identity* / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto: Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 362–376.
380. *A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada* / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – 344 p.
381. The immigration program / Canada Department of Manpower and Immigration. – Ottawa : Information Canada, 1974. – 233 p.
382. Isajiw W. W. Occupational and economic development / W. W. Isajiw // *A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada* / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 59–84.

383. *Journal of Ukrainian studies / Canadian Institute of Ukrainian Studies.* – Edmonton, 1991. – № 1–3. – Summer – winter. – 247 p.
384. Kaye V. *Settlement and colonization / V. Kaye, F. Swyripa // A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul.* – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 32–58.
385. Kaye-Kysilev'kyj V. J. *Slavic groups in Canada / V. J. Kaye-Kysilev'kyj.* – Winnipeg : Published by the Ukrainian Free Academy of Sciences, 1951. – № 12. – 31 p. – (*Slavistica*, №12).
386. Kicinger A. *Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej / A. Kicinger.* – Warszawa : Środkowoeuropejskie forum badań migracyjnych, 2005. – 81 s. – (CEFMR Working Paper, 4).
387. Kitzan Chr. Lloyd, George Exton / Chr. Kitzan // *Dictionary of Canadian biography.* – Toronto ; Quebec : University of Toronto ; Université Laval, 2014. – Vol. 16. – URL: http://www.biographi.ca/en/bio/lloyd_george_exton_16E.html (last access: 19.03.2020).
388. Knowles V. *Forging our legacy: Canadian citizenship and immigration, 1900–1977 / V. Knowles.* – Ottawa : Public Works and Government Services Canada, 2000. – URL: http://epe.lac-bac.gc.ca/100/200/301/cic/forging_our_legacy-e/html/chap-4a.html (last access: 16.10.2020).
389. Krawchuk P. *Our history. The Ukrainian labour-farmer movement in Canada 1907–1991 / P. Krawchuk.* – Toronto : Lugus publications, 1996. – 487 p.
390. Luciuk L. Y. *Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory / L. Y. Luciuk.* – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press, 1953. – XXV, 576 p.
391. Makuch A. *Fighting for the soul of the Ukrainian progressive movement in Canada: the Lobayites and the Ukrainian Labour-Farmer Temple Association / A. Makuch // Re-imagining Ukrainian Canadians: history, politics, and identity / edited by Rhonda L. Hinthier and Jim Mochoruk.* – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press, 2011. – P. 376–400.
392. Martynowych O. T. *Political activity in Western Canada 1896–1923 / O. T. Martynowych, N. Kazymyra // A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada / ed. by Manoly R. Lupul.* – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 85–107.
393. Martynowych O. T. *The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta 1890–1930: a history / O. T. Martynowych.* – Edmonton : Alberta culture, 1985. – 421 p.
394. Martynowych O. T. *Ukrainians in Canada: the formative period, 1891–1924 / O. T. Martynowych.* – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1991. – XXXI, 562 p.
395. Martynowych O. T. *Ukrainians in Canada: the interwar years / O. T. Martynowych.* – Edmonton ; Toronto : Canadian institute of Ukrainian studies press, 2016. – Book 1: Social structure, religious institutions, and mass organizations. – XXIV, 650 p.
396. Mochoruk J. «Pop & Co» versus Buck and the «Lenin School Boys»: Ukrainian Canadians and the Communist party of Canada, 1921–1931 / J. Mochoruk // *Re-imagining Ukrainian Canadians: history, politics, and identity / edited by Rhonda L. Hinthier and Jim Mochoruk.* – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press, 2011. – P. 331–375.

397. Momryk M. Ukrainian volunteers from Canada in the International brigades, Spain, 1936–1939: a profile / M. Momryk // *Journal of Ukrainian studies*. – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies, 1991. – Vol. 16. – № 1–2. – P. 181–194.
398. Osborne B. «Non-preferred» people: inter-war Ukrainian immigration to Canada / B. Osborne // *Canada's Ukrainians: negotiating an identity* / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 81–102.
399. Potrebenko H. *No streets of gold: a social history of Ukrainians in Alberta* / H. Potrebenko. – Vancouver : New star books, 1977. – 311 p.
400. Radecki H. A member of distinguished family: the polish group in Canada / H. Radecki, B. Heydenkorn. – Toronto : McClelland and Stewart, 1976. – [10], 240 p.
401. Ritsco D.-L. G. «Conspiracy of silence»: Ukrainian-Canadians 1896–1920 : integrated studies final project for the degree of Master of Arts / D.-L. G. Ritsco, Athabasca university. – Athabasca, 2017. – 142 p.
402. Satzewich V. *The Ukrainian Diaspora* / Vic Satzewich. – London ; New York : Routledge, 2002. – 271 p.
403. Skwarok J. *The Ukrainian settlers in Canada and their schools (1891–1921)* / J. Skwarok. – Edmonton : Basilian press, 1959. – 155 p.
404. *The St. Raphael's Ukrainian immigrants welfare association of Canada collection, Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg : finding aid* / prepared Jaroslav Iwanus and Wolodymyr Senchuk. – Edmonton : Canadian institute of Ukrainian studies, University of Alberta, 1988. – XII, 22 p. – (Occasional research reports, №21).
405. Swyrypa F. *Ukrainian Canadians: a survey of their portrayal in English-language works* / F. Swyrypa. – Edmonton : The University of Alberta press, 1978. – 169 p.
406. *Ukrainians in Alberta / Ukrainian Pioneers' Association of Alberta*. – Edmonton : Ukrainian Pioneers' Association of Alberta, 1975. – 564 p.
407. Wiseman N. *Ukrainian-Canadian politics* / N. Wiseman // *Canada's Ukrainians : negotiating an identity* / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – P. 342–361.
408. Woycenko O. *Community organizations* / O. Woycenko // *A heritage in transition : essays in the history of Ukrainians in Canada* / ed. by Manoly R. Lupul. – Toronto : McClelland and Stewart, 1982. – P. 173–194.
409. Young Ch. *The Ukrainian Canadians. A study in assimilation* / Ch. Young. – Toronto : Nelson, 1931. – XIV, 327 p.
410. Yuzyk P. *For a better Canada : a collection of selected speeches delivered in the Senate of Canada and at banquets and conferences in various centres across Canada* / by Paul Yuzyk. – Toronto : Ukrainian national association, [1973]. – 352 p.
411. Yuzyk P. *Ukrainian Canadians: their place and role in Canadian life* / P. Yuzyk. – Toronto : Ukrainian Canadian business and professional federation, 1967. – 104 p.
412. Yuzyk P. *The Ukrainians in Manitoba: a social history* / P. Yuzyk. – Toronto : University of Toronto press, 1953. – 232 p.

Енциклопедично-довідкові видання

413. Архівна україніка в Канаді : довідник / упоряд. : І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін. – Київ : Держкомархів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства ; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2010. – 882 с.
414. Архівні матеріали з історії України в Канаді / уклад Богдан Кравченко. – Київ ; Едмонтон : Археографічна комісія Академії наук УРСР, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1990. – 37 с.
415. Енциклопедія історії України : в 10 т. / Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2003–2013. – 10 т.
416. Енциклопедія сучасної України / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України ; ред. кол. : І. М. Дзюба та ін. – Київ, 2001–2020. – 22 т.
417. Енциклопедія українознавства : в 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954–1989. – 10 т. – 4016 с.
418. Зарубіжні українці : довідник / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – Київ : Україна, 1991. – 252 с.
419. Марунчак М. Г. Біографічний довідник до історії українців Канади / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1986. – 735 с.
420. Українська канадіана : анотований покажчик видань з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / упоряд. Н. Солонська, Г. Борисович. – Київ : НБУВ, 2017. – 176 с.
421. Українське зарубіжжя : бібліографічний покажчик (1900 – серпень 2006) / Інститут досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко, Н. Лисогорова. – Вид. 2-ге, доп. і уточн. – Київ : Forsal 8, 2006. – 320 с.
422. Encyclopedia of Ukraine / edited by Volodymyr Kubijovyc ; the Canadian Institute of Ukrainian Studies ; the Canadian Foundation for Ukrainian Studies ; the Shevchenko Scientific Society. – Toronto : University of Toronto press, 1984–1988. – Vol. 1–2. – 1021 p., 758 p.
423. Encyclopedia of Ukraine / edited by Danylo Husar Struk ; the Canadian Institute of Ukrainian Studies ; the Canadian Foundation for Ukrainian Studies ; the Shevchenko Scientific Society. – Toronto : University of Toronto press, 1993. – Vol. 3–5. – 888 p., 882 p., 900 p.
424. Ukraine : a concise encyclopedia / ed. by V. Kubijovych. – Toronto : University of Toronto press, 1971, 1988. – 1394 p.
425. Ukraine and Ukrainians throughout the world. A demographic and sociological guide to the homeland and it's diaspora / ed. by A. Pawlizcko. – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press, 1994. – XXXIII, 508 p.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

БУК	–	Братство українців католиків
Губотуправа	–	губернський відділ управління виконавчого комітету
ДАВО	–	Державний архів Волинської області
ДАКО	–	Державний архів Київської області
ДАЛО	–	Державний архів Львівської області
ДПУ УСРР	–	Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
ЗУНР	–	Західноукраїнська Народна Республіка
КІУС	–	Канадський інститут українських студій Альбертського університету
Комінтерн	–	Комуністичний інтернаціонал
КОУПВ	–	Комітет оборони українських політичних в'язнів
КП(б)У	–	Комуністична партія (більшовиків) України
КПК	–	Комуністична партія Канади
ЛНУ	–	Львівський національний університет імені Івана Франка
МВС Польської Республіки	–	Міністерство внутрішніх справ Польської Республіки
МЕК Польської Республіки	–	Міжміністерська еміграційна комісія Польської Республіки
МЗС Польської Республіки	–	Міністерство зовнішніх справ Польської Республіки
МіКЛ	–	Морська і колоніальна ліга
МУН	–	Молоді українські націоналісти
НАН України	–	Національна академія наук України
Наркомзем УСРР	–	Народний Комісаріат земельних справ Української Соціалістичної Радянської Республіки
НБУВ	–	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НКВС УСРР	–	Народний комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки
НТШ	–	Наукове товариство ім. Шевченка
ОДВУ	–	Організація державного відродження України
ОУК	–	Організація українок Канади ім. Ольги Басараб
ОУН	–	Організація українських націоналістів
ОУРКК	–	Організація українських робітників клясократів Канади;
ОФА	–	партія Об'єднаних фермерів Альберти
РЗТ	–	Робітниче запомогове товариство

РПК	–	Робітничча партія Канади
РПО РСФРР	–	Рада праці та оборони Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки
РУСКАПА	–	Російсько-канадсько-американське пасажирське агентство
СВУ	–	Спілка визволення України
СГД	–	Союз гетьманців державників
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУК	–	Союз українок Канади
СУМК	–	Союз української молоді Канади
СУРД	–	Стоварищення «Український робітничий дім»
СУС	–	Союз українців самостійників
США	–	Сполучені Штати Америки
ТОДОВИРНАЗУ	–	Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні
ТУРФДім	–	Товариство «Український робітничо-фермерський дім»
УАПЦ	–	Українська автокефальна православна церква
УВАН	–	Українська вільна академія наук
УВО	–	Українська військова організація
УГА	–	Українська Галицька армія
УГПЦ	–	Українська греко-православна церква Канади
УКГК	–	Український канадійський горожанський комітет
УКЮ	–	Українське католицьке юнацтво
УНДім	–	Український народний дім
УНО	–	Українське національне об'єднання
УНР	–	Українська Народна Республіка
УПСР	–	Українська партія соціалістів-революціонерів
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична республіка
УРФОТ	–	Українське робітничо-фермерське освітнє товариство
УСГ	–	Українська стрілецька громада
УСДП	–	Українська соціал-демократична партія в Канаді
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС	–	Українські січові стрільці
УТО	–	Українське трудове об'єднання
УЦР	–	Українська Центральна Рада

УЦК	–	Український центральний комітет
УЧХ	–	Український Червоний Хрест
ФКС	–	Федерація кооперативної співдружності
ФУСД	–	Федерація українських соціал-демократів у Канаді
ЦДАВО	–	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО	–	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАЗУ	–	Центральний державний архів зарубіжної україніки
ЦДІАЛ	–	Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦЕСУС	–	Центральний союз українського студентства
ЧНУ	–	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
CNR	–	Canadian National Railway
CPR	–	Canadian Pacific Railway
RCMP	–	Royal Canadian Mounted Police

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абергарт Вільям	97
Авері Дональд	31, 39
Авраменко Василь	73
Азеф Євно	125
Андерсон Джеймс Томас Мільтон	186, 201
Антен Патрік	140
Антохів Петро <i>див.</i> Антен Патрік	
Арсенич Ярослав	107, 108, 109, 110, 111, 113, 122, 187, 193
Атаманчук Василь	101, 131
Бажан Микола	172
Байда Дмитро	153
Байдак Іван	119
Байрак Іван	49
Байрак Михайло	27, 49
Бак Тим	46, 98, 160, 161, 162
Балешта Василь	64, 93
Баран В.	178
Баран Олександр	28, 39
Барановський Ярослав	202
Барвінський Олександр	197
Бартман Микола	147, 165
Басараб Іван	186
Басараб Ольга	139
Басова О.	178
Бачинський Володимир	88, 89
Бачинський Е.	88
Бачинський Микола	92, 101, 103, 107, 109, 120, 122
Бей Любомир	28
Бейкер Перрен Ерл	184
Бендас Орест	202
Беннет Річард Бедфорд	98, 102, 117, 132
Берлі Том	98
Биковець Михайло	160
Биковський Лев	50, 86
Бичинський Зигмонт	110, 187
Біберович Володислав	64, 91, 93, 119
Біда Роман	131
Білас Василь	133
Білаш Микола	188
Білецький Антін	100

Білецький В.	19
Білинський Михайло	153
Боберський Іван	46, 73, 89, 91, 92, 109, 188
Боволяк Михайло	174
Боєр Ф.	110
Божик Пантелеймон	91, 92, 110
Божок Петро	169
Бойчук Іван	99, 139, 163, 170, 172, 174, 176
Бондаренко Володимир	28
Борден Роберт Лейрд	40, 108, 109
Борисович Галина	36
Боровик Михайло	14, 15, 18, 20, 22, 53, 204
Босий Володимир	50, 145, 146, 147, 148
Боске Людвіг	194, 199
Боський Людвик <i>див.</i> Боске Людвіг	
Бочковський Ольгерд Іпполіт	115
Боянівський Осип	108, 109
Бракен Джон	64, 149
Браунлі Джон Едвард	64
Бречка М.	175
Брик Олександр	49, 60, 79, 81, 144
Брилинський Василь	178
Бубнюк Стефанія	139
Будзиновський В'ячеслав	197
Будка Никита	55, 64, 91, 145, 147, 194
Булай Людмила	34
Булаховський Леонід	173
Бур'яник Василь	25, 26, 46, 113, 120, 122, 150, 193, 194
Бюгей Майк	160
Вавриков Йосип	100, 103
Вавриков Максим	188, 199
Вавриков Марія	200
Вавринюк Аполінарій	92, 201
Вайсман Нельсон	24, 39
Вала Василь	188
Василишин Євстахій	131, 132, 134
Василишин Петро	197
Васкан Степан	135
Венклер Озія	76
Вербицький Іван	101, 131
Верига Василь	21
Вертипорох Євген	38
Вишня Остап	172
Вілкоккс Волтер Френсіс	48

Віленев Жан-Марі-Родріг	149
Вільгельм II	142
Вільямс В. С.	161
Вільямс О.	185
Возняк Михайло	197
Возьний М.	146
Войтишин Антон	164
Войтків Юрій	103
Войтюк Я.	77
Войценко Ольга	45, 47, 159
Войценко Петро	108, 109, 122, 188
Войцеховський Станіслав	83
Волинець Матвій	
<i>див.</i> Шатувльський Матвій	
Волошин Августин	137
Воробець Петро	188
Вудсворт Джеймс Шейвер	98, 177, 178
Гаврилук Галя	188
Гаврилук Федір	185, 190, 200
Гавриляк Вільям	82, 93
Гавриляк М.	93
Гавриляк Яків	82, 93
Гавриш Василь	49, 56, 62, 65, 67, 84, 85, 93, 96, 107
Галицький Пилип	188, 197
Ган Петро	202
Гандзюк Н.	175
Ганночко Федір	185
Ганцов Всеволод	173
Галлер Юзеф	70
Гейденкорн Бенедикт	71
Георг V	136
Георг VI	136
Гепборн Мітчелл	98
Гетьман Михайло	146, 148
Гжибаковський І.	175
Гикавий Онуфрій	92, 111, 188
Гіббон Джон Мюррей	17
Гіллс Ф. Ф.	140
Гірняк Володимир	70
Гладун Іван	161
Глинка Антін	135, 136, 140, 186
Гнатишин Іван	202
Говикович А.	88
Головач А.	140

Голоскевич Григорій	173
Горецький Ізидор	100, 103, 186, 197
Горошко М.	154
Господин Андрій	49, 79, 189
Грабський Станіслав	69
Грапко Андрій	54
Грещук-Павличенко А. <i>див. Павличенко Анастасія</i>	
Грибівський Омелян <i>див. Сенік Омелян</i>	
Григорищук Іван	54
Григоріїв Никифор	73
Григорович Олександр	135, 136, 188
Григорчук Микола	92, 100, 103
Григорчук Юрій	100
Гриневецький Степан	145, 147, 148
Гриневич В.	153
Гриневич Михайло	153
Гринчишин Іван	197
Гринюк М.	126
Гринюк Михайло	196
Гринюк Стелла	15
Грицина Єронім	121
Грицюк Василь	197
Гришко Юліан	164
Грунський Микола	173
Грушевський Михайло	197
Гультай Василь	131, 134, 135
Гуменюк Іван	49, 189
Гуменюк Петро	183, 188
Гуменюк Теодор	113, 120
Гунчак Микола	48
Гунькевич Дмитро	178
Гусар-Струк Данило	36
Гюс Сем	109
Гартнер Федір (Теодор)	187
Геллей Т.	89
Герич Дмитро	131, 135,
Герус Олег	26, 39, 145
Гігейчук Павло	64
Глова І.	197
Говда Михайло	64
Гуляй Іван	131, 133, 134, 139, 143

Дандюранд Рауль	101
Данилишин Дмитро	133
Данилов Сергій	18
Данильченко М.	147
Данильчук Іван	129, 188
Даркович Вільям	48
Дацьків Теодор	93
Декамп Н.	199
Дем'янчук В.	199
Дзира Олеся	21
Дик Осип	63, 64, 88, 93, 111, 187
Дикий Василь	91, 147, 148
Дима Марія	185, 200
Діонісій	125
Добра Петро <i>див.</i> Угляренко Петро	
Довгань	177
Догерті Чарльз Джозеф	109
Донцов Дмитро	144
Дорош Василь	135
Дорошенко Дмитро	38, 115, 197, 198
Драган Юрій	100, 103
Драль Петро	111
Древняк-Ковальська Рожа	139
Дрейпер Деніс	161, 165
Дробей Юрій	64, 93
Дрогомирецький Нестор	146
Дюплессі Моріс	98, 165
Еган Вільям Дж.	88
Елендюк Юрій	177
Ессельвейн Джеймс	162
Євтух Володимир	10, 11, 13, 18, 22, 31, 38
Ємець Василь	73
Ємчук Степан	178
Єфремов Сергій	173
Жан Йосафат	47, 88
Жеребко Орест	101, 103, 153, 200
Жук Іван	118, 119
Жук Марія	118, 119
Жук Йосиф	124
Загарійчук Андрій	147, 153, 187, 189
Задорожний С.	178
Залеський Август	101

Залозецький Микола	111
Заплітний Федір	186
Заяць Ольга	140
Заячківський Микола	88
Зварич Іван	197
Зварич Надія	188
Зварич Петро	49, 111
Зелез Іван	176
Зелений Богдан	134
Зен Анна	160
Змійовський М.	175, 176
Зубалій Олексій	23
Зюбрак Михайло	193
Іванчук Михайло	188
Іларіон <i>див.</i> Огієнко Іван	
Ільчишин Дмитро	91, 92, 100, 147, 153
Інгленд Роберт	17
Ірчан Мирослав	30, 143, 159, 160, 161, 166, 168, 169, 172, 175, 176
Ісаїв Іван	93, 147
Йогансен Майк (Михайло)	173
Йонкер Анна	109, 110
Кадиляк Михайло	170
Кайє-Кисілевський Володимир	
<i>див.</i> Кисілевський Володимир	
Казанівський Василь	49
Кальбах Воррен Е.	48
Камінський Євген	11
Капустянський Микола	138
Карач Іван	188
Кардаш Вільям	172
Карр Сем	160, 163
Катаяма Сен	99
Качараба Степан	19, 23, 24, 38, 204
Кащак Михайло	170, 175
Квасниця Іван	89
Кедровський Володимир	115
Кириак Ілля	187, 197
Кисілевська Олена	73
Кисілевський Володимир	36, 45, 117, 147, 186
Кібзей Амброзій	111, 193, 197
Кіцінгер Анна	71
Кішинський І.	140

Кіщук Іван	193
Кларк Вільям Генрі	119
Клименко Іван	168
Книш Зиновій	21, 27
Книш Ірена	32, 138
Кобзей Тома	50, 155, 156, 158, 160, 163, 169, 175, 176, 177
Кобилянська Ольга	127
Кобринська Наталія	127, 139
Кобринський Дмитро	153
Коваль Вольга	23
Ковальчук Олена	11, 31, 34, 35
Ковбель Семен	107, 110, 199
Ковпак Вікторія	21
Когуська Наталія	26, 32
Козловський Е.	199
Колісник Вільям	100, 162
Колцуняк Юлій	90
Коновалець Євген	28, 42, 122, 123, 131, 133, 134, 139, 150, 166, 174
Кононенко Харитя	126
Корбетт Девід	23, 53
Кордан Богдан	40
Кордуба Мирон	88
Корецька Марія	188
Корчинський Богдан	153, 200
Коссар Володимир	45, 73, 134, 135, 137
Коссар Ф.	139
Косташ Гарі	6, 184, 185
Костюк Володимир	188
Котик С.	178
Кохан Теодор	174
Коцовський Владислав	187
Кошелєв Леонід	18
Кошиць Олександр	73
Кравс Антін	70
Кравс Катерина	139
Кравчик Степан	188
Кравчук Петро	20, 28, 29, 30, 31, 142, 143, 150, 166, 170, 173
Крерар Томас Александр	98
Криворучка Петро	153, 200
Кримський Агатангел	173
Крип'якевич Іван	88, 187
Кройтер Тетяна	126
Кропп Карл Густав	138

Крушельницький Антін	187
Кубійович Володимир	35, 36
Кудрик Василь	109, 113, 202
Кузик Григорій	64
Кулик Іван	172
Кульчицький Том	158, 175, 176, 177
Кумка Михайло	91, 146, 183, 186, 189
Купченко Володимир	135
Курдидик Григорій	93, 147
Курило Олена	173
Курієць Василь	184
Курманович Віктор	138
Кушнір Василь	152, 153
Ладика Василь	148
Лазарович Петро	25, 34, 46, 120, 122, 123, 197
Лазебник Станіслав	11
Лайтбаді Чарльз В.	185
Лановик Богдан	11, 22, 23
Лапойнт Ернест	149
Левицький В.	178
Левицький Д.	88
Левицький Й.	197
Леміський М.	188
Ленартович Михайло	170
Ленін Володимир	159, 166
Лещенко Леонід	10, 31
Липинський В'ячеслав	145, 151, 154
Липківський Василь	124, 126
Лисець Пилип	170
Лисюк М.	25
Личук Юрій	50
Лібер Н.	178
Лісовський Василь	100, 103
Ліщинський Микола	170
Ллойд Джордж Девід	109, 111
Ллойд Джордж Екстон	101, 102, 103
Лобай Данило	157, 158, 159, 160, 163, 175, 176, 177
Лорд Г. С.	185
Лукіянчук Оніфат	197
Лупул Манолій	15
Луцюк Любомир	15, 25, 40
Лучкович Михайло	7, 12, 24, 45, 49, 74, 89, 92, 101, 102, 103, 104, 132, 178, 186, 188, 197, 207
Любченко Панас	175

Люльчак Ю.	158
Магера Корнило	140
Мадюк Марія	126
Маєвський Петро	125
Мазуркевич Франко	153
Макар Віталій	12, 18, 19, 22, 24, 38, 72, 204
Макар Олександр	18
Макар Юрій	10, 19, 104
Макарчук Степан	22
Макдональд Джеймс Рамсі	40, 119
Макдональд Джек	98, 160, 161, 162
Маккензі Кінг Вільям Лайон	98, 111, 164
Маккі Генрі Артур	109
Макконел Г.	186
Макух Андрій	162
Мамчур Федір	152, 153
Мандрика Микита	31, 46, 49, 73, 106, 107, 177, 178, 199
Манцев Василь	79
Маркс Карл	159, 166
Маркусь Василь	13
Мартинець Володимир	134
Мартинович Орест	15, 16, 18, 28, 39, 72, 106, 158, 159, 181, 183, 190, 204
Марунчак Михайло	13, 14, 18, 19, 21, 22, 32, 37, 39, 41, 47, 53, 85, 103, 158, 175, 177, 204
Марченко Наталія	22
Масюкевич Микола	202
Матвійчук Микола	187, 191, 197
Матейко Роман	11, 22
Матесон Семюель Прічард	116
Матисякевич Зіновій	11
Матяш Ірина	19, 20
Маценко Павло	107
Машковська Єфросинія	80
Мегас Осип	108
Мейген Артур	43, 98, 156
Мелкумов Андрій	18
Мензі В.	127
Микитюк Семен	188, 197
Мирний Панас	166
Мисик-Вах А.	140
Миськів Петро	100, 103
Михайленко П.	163
Мігайчук Манолій	91, 188

Мієн Артур <i>див.</i> Мейген Артур	
Можевський Станіслав	146, 148
Момрик Мирон	172
Моріарті Вільям	98
Мосціцький Ігнацій	131
Мушинка Петро	50
Мюррей Волтер Чарльз	186
Навізівський Іван	43, 99, 142, 160, 161, 162, 165, 168, 169, 170, 176
Назарук Осип	73, 110, 145, 188
Наконечний Микола	173
Нарган Микола	164
Несторовський Володимир	182
Нижанківський Степан	202
Новак Григорій	188
Огієнко Іван	45, 125
Огоновський Іларій	187
Огризло Олександр	100
Озеро Семен	199
Олексів Петро	110
Оленьчук Михайло	188
Ольжич Олег	47
Орелецький Василь	202
Осборн Браян	23, 24, 39, 60
Острі Сильвія	48
Павлик Андрій	194
Павличенко Анастасія	139
Павличенко Тиміш	46, 132, 133, 135
Павлюк Анна	129
Павлюкевич П.	178
Палієнко Марина	20
Палка І.	178
Патарак Іван	28
Пачолок М.	100
Пейко Теодор	174
Перлей Джордж Хелсі	109
Петрушевич Євген	110, 145, 169
Петрушевич Іван	108
Печенюк Й.	131
Пилипас Т.	175
Писташ Дмитро	157
Підгайний	177
Підгайний Семен	168, 169

Пій Х	151
Пій ХІ	151
Пілсудський Юзеф	71, 131
Пласконіс Василь	143
Погорецький Михайло	135, 139, 141
Поліщук Валер'ян	172
Попіль Яків	103
Попов Микола	168
Попович Матвій	42, 99, 142, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 173, 177
Попович Омелян	187, 176
Попок Андрій	22
Порохівський Гнат	90
Потребенко Олена	61, 159, 176
Прийма Осип	153, 200
Прістлі Норман	178
Продан Корній	89, 91, 92
Прокоп Дмитро	32, 182, 183
Пунак І.	111
Пура Степан	170
Радецький Генрі	71
Радзикович Володимир	197
Рейно Адемар	149
Рильський Максим	172
Рід Хелена	199
Робертс Р. Г.	185
Рогожинський Г.	89
Роєцький Михайло	100, 103, 183
Романів Анна	139
Романчич Ганка	126
Романюк Іван	186
Романюк Світлана	34
Романюк Софія	139
Ростоцький Дмитро	188
Рудачек Іван	91, 93, 187
Рудницька Мілена	129
Рудницький Степан	187, 197
Рудницький Ярослав	45
Рурик Анастасія	126
Рурик Василь	135
Рурик Іван	83, 93, 113, 117
Руснак Іван	34
Русова Софія	129

Саверин Мар'ян	84
Савула Степан	91
Савчук Ольга	126
Савчук П.	140
Савчук Семен	92, 113, 120, 122, 123, 124, 125, 196
Сав'як Михайло	100, 157
Сапеляк Оксана	22,
Сарматюк Андрій	111, 146
Сарчук Василь	188, 193
Сацевич Віктор	17, 18
Свансон Вільям Вокер (Волкер)	186
Свиріпа Френсіс	19
Свистун Василь	45, 46, 92, 100, 113, 114, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 141, 182, 188, 193, 194, 195, 200
Свистун Ольга	126
Селешко Михайло	42
Сембай Іван	143, 164, 168, 175, 176, 199
Семчук Стефан (Степан)	28, 151, 152, 153
Сеник Омелян	134, 138
Сенюк С.	197
Серкіз Ярослав	22
Синявський Олекса	173
Сирник Іван	21
Ситник Євгенія	189
Сич Олександр	10, 12, 13, 18, 19, 24, 38, 51, 63, 204
Сікевич Володимир	49, 73, 112, 113, 115
Сікевич Леонхей	64
Сімович Василь	187
Сімпсон Джордж Вілфред	202
Сіфтон Кліффорд	57
Скалецький Іван	146
Скелтон Оскар Дуглас	116, 137
Скобляк Степан	119
Скоропадський Данило	148, 149
Скоропадський Павло	145, 146, 150, 151
Скот Чарльз Е.	99
Скоцко Євген	137
Скрипник Марія	34
Скрипник Микола	161, 173, 175
Сливка Юрій	25
Сліпченко Гаврило	100
Слюзар Іван	111
Слюзар Леонія	126
Смаль-Стоцький Степан	90, 187

Смит М.	175
Сміт Стюарт	160, 162
Собінський Станіслав	101
Соболь	177
Соломон Іван Р.	120
Солонська Наталія	36
Сорока Микола	31
Сороко-Цюпа Олег	31
Сосновський Р.	88
Сосюра Володимир	172
Сташин Віктор	93
Стефанік Теодор	100
Стечишин Мирослав	46, 107, 110, 111, 113, 114, 119, 120, 122, 123, 141, 187
Стечишин Михайло	92, 113, 122, 125, 196, 200, 202
Стечишин Савеля	126, 196, 202
Стечишин Ю.	201
Стечишин Юліан	26, 46, 113, 115, 120, 122, 149, 150, 193, 197, 201, 202
Стівенс Генрі Герберт	98
Стокалюк Іван	162
Сторощук Іван	99
Стоун Лерой О.	48
Стратійчук Ольга	201
Стратійчук Яків	152
Стюарт Чарльз	58
Сулятицький Павло	153, 200
Сушко Роман	123, 134
Тарнавецький Євген	135
Тацюк Фред	64
Твідсмур, лорд (Джон Бакен)	57, 149
Теодорович Іван	124, 125
Терлиця Марко <i>див.</i> Кравчук Петро	
Тесля Іван	48
Тижук Григорій	129
Тимочек Я.	158
Тимченко Євген	173
Тичина Павло	172
Тишков Валерій	18
Ткаченко Борис	173
Ткачук Дмитро	160
Ткачук Марія	126
Томашевський Тома	92
Томин Василь	100, 103

Топольницький Василь	135, 143
Топущак Йосиф	153, 200
Торнтон Генрі	82
Траф'як Михайло	11, 22, 23
Трач Іван	49
Трощинський Володимир	11, 22
Трух Андрій	153
Турківська Марія	71
Турула Євген	73, 91
Турчин М.	111
Тюрменко Ірина	19
У гляренко Петро	50
Українець Анастасія	139
Українка Леся	127, 139
Ф арбей Дмитро	197
Федак С.	88
Федів Ігор	202
Федун Василь	100, 103, 186
Федуняк Сергій	104
Ферлей Тарас	6, 92, 100, 106, 107, 110, 111, 121, 186, 188
Филипович Володимир	199
Форбс Гійом	149
Фотій II	124
Фрайна Луїс	99
Франц-Йосиф I	142
Х аба Петро	135
Харко В.	200
Хвалібога Степан	175, 176, 177
Хвильовий Микола	173, 175
Хвиля Андрій	173
Холлінрек Осборн Шор	149
Хоміцький Д.	164
Хоміцький О.	175
Ц аринник Марко	30, 159
Цегельський Лонгин	110
Цибрівський Роман	48
Цукорник Юрій	189, 197
Ч айка Іван	131, 199
Чарамбура С.	64
Чачковський Микола	170
Чепесюк Анна	188
Чорногуз Михайло	100, 103

Чумак Василь	172
Чумер Василь	50
Ш андро Андрій	6, 100, 185
Шаповал Микита	178
Шаповал Олександр	148
Шараєвський Нестор	124
Шарик Михайло	49, 134, 135, 139, 143, 145, 146, 150, 163, 166, 175
Шатувльський Матвій	30, 142, 157, 158, 160, 165, 166, 176
Шваб Анатолій	22
Швачка Олена	22
Шевченко А.	11
Шевченко Тарас	6, 172
Шевчук Микола	188
Шептицький Андрей	6, 88
Шеремет Микола	172
Шило В'ячеслав	18
Шкварок М.	152
Шклянка Ілля	188
Шлепаков Арнольд	10, 11, 22, 31
Шпаковський Михайло	100
Штепа Павло	133, 134
Шульга Павло	135
Щуфлат Джордж	174
Ю зик Пауль	17, 48, 99, 140
Юкас Майкл	32
Я ворський Павло	129
Якимішак Дмитро	100, 103, 199
Яловий Михайло	173
Янг О. М.	186
Янг Чарльз	17, 199
Янда Доця	126
Ярема С.	146
Яремій Василь Ярослав	202
Ясінчук Лев	195
Яців Іван	201

Наукове видання

Дзира О.

**Українці в Канаді: суспільно-політичне становище
в контексті імміграційної політики
1918–1939 рр.**

Редактор Г. Малигон
Обкладинка С. Головаха
Комп'ютерне верстання Л. Загородня

Підп. до друку 02.12.2020. Формат 70x100/16.
Друк ризограф. Умов. друк. арк. 15,11. Обл.-вид. арк. 16,74.
Наклад 300 прим. Зам. № 15.

Надруковано у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.
Просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.